

GOVERNMENT OF INDIA.
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No

Mar

Book No.

891.461/Mo 4798

N. L. 38.

~~M 829.8~~ vol - 2.

MGIPC-88-16 LNL/53-12 1 54-25,000.

FORWARDED TO

Library.

Section A

No. -

Price Rs. 20-00

M. H. GHORPARAY.

Anand Bhuvan, 269, Somwar Peth,

POONA-CITY.

NATIONAL LIBRARY.

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 1 anna will be charged for each day the book is kept beyond a month.

N. L. 44.

MG1PC-83-30 LNL/55-15-12-55-20,000.

श्रीः
कविवर्य
मोरोपंतांचे समग्र ग्रंथ.

२

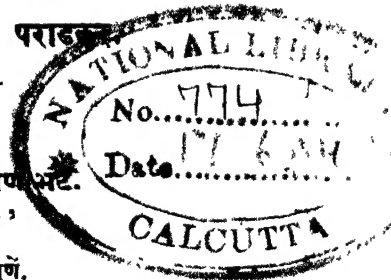
आर्याभारत.

पूर्वे
उद्योग-भीष्म-द्रोण.

संपादक व प्रकाशक
रामकृष्ण दत्तात्रेय परादे

मुद्रक
अच्युत चिंतामण भट्ट.
'यशवंत'
छापखाना पुणे.

सन १९१२.

Mar 891461

N

Vol- 2

हे पुस्तक रामकृष्ण दत्तात्रेय पराङ्कर धानी अच्युत चित्तामण भट यांच्या
'वशवन्त' छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केले. (१)

विषयानुक्रमणिका.

५. उद्योगपर्व.

(पद्यसंख्या १४०७).

अध्याय १ ला; (पृ० १):—विराटसभेंत कृष्णाचें पांडवविषयक पुढील उद्यो-
गाविषयी भाषण (गीति १-५); बलरामाचा विरोध (६-७); सात्यकिकृत रामनिषेध
(८-१४); द्रुपदाचा सात्यकीस दुजोरा (१५-२१); कृष्णाचे निर्गमन (२२-
२५); कौरवांकडे द्रुपदपुरोहितप्रेषण (२६); अर्जुन व दुर्योधन यांचें कृष्णाकडे आग-
मन (२७-३२); त्यांच्या कृष्णाशी संवाद व न्यस्तायुध कृष्ण पांडवांकडे व सया-
दव कृतवर्मा दुर्योधनाकडे, अशी वाटणी (३३-४१); बलरामाचें दुर्योधनाशी तटस्थप-
णाचें भाषण (४२-४७); दुर्योधननिर्गमन (४८-५०); पार्थकृष्णसंवाद व कृष्ण-
कृत अर्जुनसाध्यस्वीकार (५१-५८); अर्जुनाचें कृष्णासह धर्माकडे प्रत्यागमन (५९).

अध्याय २ रा; (पृ० ७):—पाटवाकडे निघालेल्या शल्यास दुर्योधन सत्कार-
द्वारां वश करितो (१-१३); धर्म शल्यापासून 'कर्णतेजोवध करान' असा वर संपादितो
(१४-२३); धर्माप्रत शल्यकथित नहुषाभ्यान-वृत्रवधामुलें इंद्रपतन-नहुषाची
इंद्रपदी स्थापना-त्याचा शल्यभिलाष-गृहस्पतीची युक्ति-इंद्रकृत अश्वमेध-इंद्रप्रेरित
शचीच्या विनंत्यनुरूप ऋषियानस्थ नहुषाचे त्याच्या लत्ताप्रहाराने रागावलेल्या अग-
स्त्यमुनीच्या शापाने पतन-इंद्राला पुनः स्वपदप्राप्ति (२४-६५); शल्याचें दुर्यो-
धनाकडे प्रत्यागमन (६६)

अध्याय ३ रा; (पृ० १४):—सेनासंमेलन (१-२); द्रुपदपुरोहिताचें धृत-
राष्ट्रादिकांशीं पांडवभागदानार्थ भाषण (३-७); भीष्मसंमति-कर्णविरोध-भीष्मो-
त्तर (८-१८); धृतराष्ट्रकृत समेट व पांडवांकडे सजयप्रेषण व सजयाशी भाषण
(१९-३२); संजयास धर्माचे कुशलप्रश्न (३३-३७); संजयकृत संदेशकथन
(३८-४६); धर्मोत्तर (४७-५२); कृष्णाचें भाषण (५३-६२); धर्माचें
संजयाशीं पुनर्भाषण (६३-७३); संजयागमन-धृतराष्ट्रचिता-विदुरधृतराष्ट्रसंवाद-
दुरनीतिकथन (७४-१०१); सनत्सुजातद्वारां धृतराष्ट्रास आत्मात्मज्ञान (१०२-१०८).

अध्याय ४ वा; (पृ० २५):—संजयकृत पांडवसंदेश कथन (१-१७); अर्जुन व कृष्ण हे नरनारायणावतार, अशी कथी भीष्म सांगतात (१८-३०); कर्णकृत निषेध-भीष्मोत्तर-द्रोणसंमति-त्यास धृतराष्ट्राची असंमति (३१-४८); पांडवसेना-वर्णनार्थ संजयास धृतराष्ट्राज्ञा-संजयमूच्छी-विदुरभाषण (४९-५८); संजयोत्तर व पांडवबळवर्णन (५९-६७); धृतराष्ट्राचे शोकमय उद्गार (६८-८०) संजयाची स्पष्टोक्ति (८१-८५); दुर्योधनाचे भाषण व कौरवसामर्थ्यवर्णन (८६-९९); संजयकृत पांडवीयप्रतिज्ञाकथन (१००-१०७); धृतराष्ट्राचा दुर्योधनास सामो-पदेश-दुर्योधनाचा हट-तत्त्यागार्थ धृतराष्ट्राचे पुनः भाषण (१०८-११९).

अध्याय ५ वा; (पृ० ३७):—संजययानं-पंत. कृष्णार्जुनकथित 'वाचिक' संजय सांगतो (१-१४); धृतराष्ट्राचे भीतियुक्त भाषण (१५-१८); दुर्योधनाची आत्मश्लाघा (१९-२६); कर्णकृत स्वप्रतापवर्णन (२७-३२); कर्णभीष्मांचे बाग्युद्ध व कर्णाचा भीष्म मरेपर्यंत शस्त्रसंन्यास (३३-४९); भीष्मास दुर्योधनाचे उत्तर (५०-५२); विदुरभाषण व व्याधकथा (५३-६१); धृतराष्ट्राच्या प्रश्नावरून संजय अर्जुनकृष्णांचे निरोप सांगतो, व दुर्योधनादिक उद्भूत जातात (६२-६७); संजय, व्यास, धृतराष्ट्र, गांधारी, भीष्म व विदुर यांचे एकांती संमेलन (६८-७२); पांडवबळवर्णन (७३-८२); संजयाचा अध्यात्मोपदेश (८३-८७); दुर्योधनास धृतराष्ट्र व गांधारी यांचा उपदेश-त्याचा हट (८८-९९); कृष्ण सामार्थ्य येणार म्हणून संजय सांगतो-धृतराष्ट्राचा हर्ष (१००-१११).

अध्याय ६ वा; (पृ० ४९):—कृष्णधर्मसंवाद व कृष्ण कौरवाकडे जाणार (१-१५); भीमकृष्णसंवाद (१६-२५); अर्जुनद्रौपद्यादिकांची कृष्णाशी भाषणे (२६-३०); धर्म कृष्णास पांचविताना कुंतीचे व दुर्योधनादिकांचे कुशल विचारण्यास कळ-कळीने सांगतो व अर्जुन तसे च बोलतो (३१-४१); सुरगण कृष्णभाषणश्रवणार्थ येतात (४३-४६); धृतराष्ट्रकृत स्वागतव्यवस्था कृष्ण चुकवितो (४७-५०).

अध्याय ७ वा; (पृ० ५४):—धृतराष्ट्राची कृष्णस्वागतार्थ विदुरास आज्ञा व कपटत्यागपर विदुरोत्तर (१-१३); दुर्योधनाचा हट-कृष्णास पकडण्याची सल्ला-भीष्म व धृतराष्ट्र यांचा उपदेश (१४-२९); कृष्णस्वागत-धृतराष्ट्रविदुरास भेट (३०-३४); विदुराचे भाषण (३५-४२); कुंतीचे कृष्णास कुशलप्रश्न व कृष्णोत्तर (४३-६०); दुर्योधनादिकांची भेट व तत्कृत भोजनामंत्रणाचा अस्वीकार

(११-६९); विदुरगृही भोजन (७०-७९); विदुरकृष्णसंवाद (८०-८७); कौरवसभेत गमन व कृष्णसत्कार (८८-९९).

अध्याय ८ वा; (पृ० ६४):—कृष्णाचा सामोपदेश (१-२२); भृगुरामाचा उपदेश व दंभोद्भवगर्वपरिहारक नरनारायण ते च हे कृष्णार्जुन असे कथन (२३-४७); कृष्णाचे भाषण—मातलिजामाता सुमुखनाग याची कथा—गंडाचा गर्वपरिहार (४८-७८); दुर्योधनोत्तर (७९); नारदोपदेश (८०-१०५):—विश्वामित्र व वसिष्ठेयो यम यांची कथा (८१-८६); शिष्य गालव व विश्वामित्रास गुरुदक्षिणार्थ माधवीविक्रय (८७-१०५).

अध्याय ९ वा; (पृ० ७६):—धृतराष्ट्राचे प्रार्थनेवरून (१-२) कृष्ण दुर्योधनास उपदेश करितात (७-१९); भीष्म, द्रोण, विदुर व धृतराष्ट्र यांचा पुनर्बोध (२०-२६); दुर्योधनाचे स्वकृत्यसमर्थनपर भाषण (२७-४१); कृष्ण दुर्योधनाचे अपराध सांगतो (४२-५२); दुःशासन कृष्णास धाक दाखवितो (५३-५४); दुर्योधन उठतो (५५); भीष्माचा शोक (५६); ‘दुर्योधनास कां पकडीत नाही ?’ असे कृष्ण विचारितो (५७-६३); गांधारीकडून दुर्योधनास उपदेश (६४-८१); कृष्णबंधनविचार (८२-८५); सात्यकिवार्ताकथन व भाषण (८६-९०); विदुरप्रश्न (९१-९२); कृष्णाचे भाषण (९३-९७); धृतराष्ट्र दुर्योधनास पुनः आणवितो (९८-९९).

अध्याय १० वा; (पृ० ८६):—भगवद्गाने—पंत. धृतराष्ट्र विदुरकृत दुर्योधन-निषेध (१-८); कृष्णकृत विश्वरूपप्रकटन व भीष्मादिकांस दिव्यदृष्टि (९-१५); धृतराष्ट्रास दिव्यदृष्टि (१६-२०); कृष्णनिर्गमन—धृतराष्ट्र व कृष्ण यांची भाषणे (२१-२८); कुंतीस निरोप विचारणं (२९-३०); कुंतीचे उत्तर (३१-६३):—विदुलोपाख्यान (३५-४७); अर्जुनास निरोप (४८-५०); भीमास निरोप (५१-५३); नकुळस निरोप (५४); सहदेवास निरोप (५५-५६); द्रौपदीस निरोप (५७-६०); सारांश (६१-६३); कर्णासह श्रीकृष्ण जातात (६४-६५); भीष्मद्रोणादींची उद्दिग्नता (६६-७१); कर्णास निरोप (७२); धृतराष्ट्राचा प्रश्न (७३); संजय कृष्णकर्णसंवाद सांगतो (७४-१०८):—‘त्वां कुंतीपुत्रानं पांडवांस सामीलं व्हावं’ असा कर्णास कृष्णाचा आग्रह (७४-७९); कर्णाचे उत्तर (८०-९३);

कृष्णाचें भाषण (९४-९८); कर्णोत्तर व स्वप्नकथन (९९-१०४); परस्पर प्रेमभेद व दोषांचें परतणें (१०५-१०८).

अध्याय ११ वा; (पृ० ९९):—विदुराचे उद्गार (१-२); कुंती कर्णोत्पत्तिकथा सांगते. (३-५); कर्णास कुंतीचा उपदेश व तदुत्पत्तिकथन (६-१८); अर्जुनेतरपांडवरक्षणवचनपर कर्णोत्तर (१९-३०); कृष्ण धर्मास वृत्त सांगतो. (३४-८१); भीष्मोपदेश (३६-४३); द्रोणोपदेश (४४-४८); विदुरोपदेश (४९-५६); गांधारीचा उपदेश (५७-६४); पूर्वजवृत्तकथन व धृतराष्ट्राचा उपदेश (६५-७५); कर्णभेदप्रयत्न, स्वतःच्या बंधनाचा प्रयत्न व विदुरस्तुति (७६-८१); दोन्हीकडील सेनापती (८२-८५); भीष्मदुर्योधनसंवाद व भीष्म-सैनापात्याभिषेक (८६-१००); धृष्टद्युम्नास पांडवसैनापत्यदान व युद्धभूम्यागमन (१०१-१०३); बळरामाचें धर्मीशों भाषण (१०४-१०९); मदतीला आलेल्या स्वर्गीचें भाषण व अर्जुनाचें उत्तर (११०-१२२); क्रुद्ध स्वर्गीचा दुर्योधनाकडून धिक्कार (१२३).

अध्याय १२ वा; (पृ० ११३):—संजय धृतराष्ट्रास सांगतो—उलूकदूताकडून धर्मार्जुनास निदापर निरोप व पांडवक्रोध (१-२०); उलूकास कृष्णाचा परत निरोप (२१-२२); भीमाचा निरोप (२३-२७); अर्जुनाचा निरोप (२८-३७); धर्माचा निरोप (३८-४५); नकुळार्दाचा निरोप (४६); भीष्मकृत कौरवबळगणन (४८-५९); ‘ अर्धरथ ’ शब्दाने कर्णाचा संताप व भाषण (६०-७०); भीष्माचें प्रत्युत्तर (७१-७५); दुर्योधनकृत समेट (७६-७९); भीष्मकृत पांडवबळवर्णन (८०-९३); शिखंडि हा युद्धाला अयोग्य आहे (९४); भीष्मकृत शिखंड्युत्पत्तिकथनारंभ—अंबेचा शाल्वकृत तिरस्कार व तिचा भीष्मनाशार्थ तपादिउद्योगारंभ (९५-१०७).

अध्याय १३ वा; (पृ० १२५):—अंबोपाख्यान—पंत. होतवाहन—अकृतत्रण व परशुराम अंबेला भेटतात (१-६); परशुराम व अंबा यांचा संवाद व भीष्मनाशार्थ परशुरामप्रयाण (७-२०); अंबास्वीकारार्थ परशुरामाज्ञा व भीष्माची अमान्यता (२१-२८); रामाचा क्रोध (२९-३४); भीष्मपरशुरामसंवाद व युद्धाची तयारी (३५-४७); गंगाभीष्मसंवाद—गंगेची रामास आर्थना—त्याचें उत्तर—गंगेचा पुनरपदेश (४८-६०); युद्धारंभ व परशुरामनमन (६१-७०); प्रथमदिनयुद्ध

(७१-८१); द्वितीयदिनयुद्ध (८२-१०१); तृतीयदिनयुद्ध व परशुराम विव्दल होतो (१०२-११०); चतुर्थदिनयुद्ध-भीष्ममूर्छा-वसुकृतरक्षण-गंगेशी संवाद (१११-१२५); तोवसाव्या दिवशीं वसू भीष्मास प्रस्वापनाखबोध करितात (१२६-१२९); चोविसाव्या दिवसाचें तुमुल्युद्ध-ब्रह्मास्त्रप्रयोग-प्रस्वापनाख-प्रयोगापासून भीष्माची नारदादींकडून निवृत्ति (१३०-१५५); रामभीष्मास जम-दग्धप्रसुखांचा उपदेश (१५६-१६४); वसूपदेशानुसार भीष्म धनुष्य टाकून दिलेल्या गुरूस नमस्कार करितात (१६५-१६९); परशुरामाचें भाषण-असंतुष्ट अंबां तपार्थे बनास जाते (१७०-१८२); रामभीष्मनिवर्तन (१८३-१८५); अंबेस शंकराचा वर-भीष्माची देवास प्रार्थना-द्रुपदास स्त्रीपूर्वपुत्रप्राप्तीचा वर-त्याचे पोटीं अंबा येते (१८६-१९६); अंबेचें लग्न-गृहस्फोट-द्रुपदाचा व्याही युद्धार्थ येतो (१९७-२०३); द्रुपदाचें खेळीशीं भाषण (२०४-२०६); शिखंडीस आश्रासन (२०७); शिखंडीचें तप, स्थूणाकर्ण यक्ष तिचें स्त्रीत्व स्वीकारून आपलें पुरुषत्व तिला देतो (२०८-२१२); द्रुपद व व्याही यांचा समेट व जामातु-सत्कार (२१३-२१९); कुबेराचा स्थूणाकर्णास शाप व उःशाप (२२०-२२७); शिखंडीस यक्षशापामुळें पुरुषत्व कायमचें मिळतें (२२८-२३०); शिखंडी युद्धानचित असण्याचीं कारणें (२३१-२३३).

अध्याय १४ वा; (पृ० १४९):—पांडवबळमथनविषयक दुर्योधनभीष्म-कर्णादींचा संवाद (१-५); कौरवबळमथनविषयक धर्मप्रश्न व अर्जुनोत्तर (६-१७); युद्धार्थ तयारी (१८); उपसंहार (१९-२०).

६. भीष्मपर्व.

(पद्यसंख्या ९१७).

अध्याय १ ला; (पृ० १५३):—धृतराष्ट्राच्या प्रार्थनेवरून व्यास संजबास दिव्यदृष्टि देतात (गीति १-७); संजय युद्धवार्ता सांगतो-भीष्मपतनामुळें धृतराष्ट्राचा शोक व संजयास प्रश्न (८-२७); संजयाचे युद्धवार्ताकथन (२८-११४):-भीष्म-भीमांचा अनुक्रमे कौरवपांडवसैनाधिपत्यस्वीकार (२८-४०); अर्जुनास दुर्गावरदान (४१-५१); गीताकथन (५२-५४); धर्म भीष्मनमनार्थ जातो-मागून भीमा-

दिक् जातात (५५-६०); कौरवपक्षीयकृत धर्माची टवाळी (६१-६६); भीष्म-
धर्मसंवाद-स्ववधोपायकथनार्थे भीष्मास प्रार्थना-भीष्म पुनः येण्यास सांगतात
(६७-८१); ' सहृदप्रियश्रवण हे स्वमङ्गलकारण होय, ' असें द्रोण सांगतात
(८२-८७); ' अमरत्वामुळे नाइलाज ' असें कृपाचार्य बोलतात (८८-९५);
शल्यापासून कर्णतेजोवधवरलाभ (९६-९९); कर्णभेदार्थे कृष्णाचा अयशस्वी
प्रयत्न (१००-१०४); शरणागतास अभय पुकारल्यावरून ' युयुत्सु ' धर्माकडे
येतो (१०५-१११); धर्माची युद्धार्थ तयारी (११२-११४).

अध्याय २ रा; (पृ० १६६):—प्रथमद्वितीयदिनयुद्ध (१-८१):-युद्धारंभ-
भीमगर्जना-वीरद्वंद्वे-भीष्मकृत श्वेतराजवध (१-१५); धर्माचें कृष्णाशी खिन्न होऊन
भाषण (१६-२५); कृष्णाचें सांत्वनपर उत्तर (२६-३३); धृष्टद्युम्नशिखंडीप्रत
धर्माचें भाषण (३४-३७); भीष्मार्जुनयुद्ध (३८-४६०); * धृष्टद्युम्नद्रोणयुद्ध
(४७-५१); भीमकृत कालिंगपराभव (५२-५७); कृपशाल्यद्रौणि व धृष्टद्युम्न
यांचें युद्ध (५८-५९); लक्ष्मणाभिमन्युयुद्ध (६०-६८); युद्धवर्णन. (६९-
७८); युद्धोपशम (७९-८१);

अध्याय ३ रा; (पृ० १७५):—तृतीयदिनयुद्ध (१-५४):-दुर्योधनास भीम
मूर्च्छित करितो-दुर्योधनाचें भीष्माप्रत भाषण व घोर युद्ध करण्याची भीष्माची प्रतिज्ञा
(१-१०); भीष्मकृत घोर युद्ध-भीष्मार्जुनांचें तुमुलयुद्ध (११-२९); कृष्णकोप
व भीष्मवधार्थे सचक्र धावन (३०-४४); अर्जुनकृत कृष्णनिवारण (४५-५१);
अर्जुनकृत महेंद्रास्त्रप्रयोग (५२-५४).

अध्याय ४ था; (पृ० १८१):—चतुर्थदिनयुद्ध:-अभिमन्युभीष्मयुद्ध
(१-३); भीष्मार्जुनयुद्ध (४-८); अभिमन्यूचा पराक्रम (९); धृष्टद्युम्नार्जुन व
कौरव यांचें युद्ध (१०-१६); संजयवृत्तराष्ट्रसंवाद (१७-२३); शल्य व अभि-
मन्युधृष्टद्युम्नयुद्ध (२४-२६); भीमकृत दशसहस्रगजनाश (२७-३२);
भीमाचा पराक्रम (३३-४२); भगदत्त गज पुढें करितो (४३-४९); घटोत्कचाचें
लाघव (५०-५४); भीष्माचें भाषण (५५-६१); भीष्मद्रोण परततात (६२);

अध्याय ५ वा; (पृ० १८७):—पंचमदिनयुद्ध:-धृतराष्ट्रसंजयसंवाद
(१-७); भीष्म नरनारायणकथा दुर्योधनास सांगतात (८-२९); भीष्मादिव भीमसात्याकि-
धृष्टद्युम्नाभिमन्युशिखंडी यांचें युद्ध (३०-४२); भीष्म व भीमार्जुन यांचें युद्ध

(४३-४८); सात्यकिपराभव (४८-५०); अश्वत्थामार्जुनयुद्ध (५१-५९); अभिमन्युकृत लक्ष्मणपराभव (६०); सात्यकिभूरिभवायुद्ध (६१-६७).

अध्याय ६ वा; (पृ० १९४):—षष्ठदिनयुद्धः—भीमद्रोणयुद्ध (१-६); भीम व्यूहांत शिरून युद्ध करतो (७-११.); धृष्टद्युम्नकृत भीमसहाय, मोठें युद्ध व द्रोणकृत धृष्टद्युम्नपराभव (१२-३४); भीमदुर्योधनयुद्ध (३५-५०); युद्धावहार (५१).

अध्याय ७ वा; (पृ० १९९):—सप्तमदिनयुद्ध—भीष्मदुर्योधनसंवाद (१-८); पार्थकृत त्रिगर्तपराभव (९-१५); विराटपराभव व तत्सुतनाश (१६-२०); द्रौणीकृत शिखंडीपराभव व सात्यकिकृत अलंबुषमायानाश (२१-२६); धृष्टद्युम्न-भीमइरावानुकृत दुर्योधनकृतवर्मनिर्विदविंदपराभव—भगदत्तकृत घटोत्कचपराभव—शल्यपराक्रम—सहदेवशल्ययुद्ध—धर्मश्रुतायुद्ध—कृपचेकितानयुद्ध—अभिमन्युकृत विकर्णादिपुत्रत्रयवध (२७-३७); भीष्माचें घोर युद्ध (३८-५८); युद्धावहार (५९).

अध्याय ८ वा; (पृ० २०६):—अष्टमदिनयुद्ध—भीमभीष्मयुद्ध व सप्त-धार्तराष्ट्रहनन (१-५); भीष्मदुर्योधनसंवाद (६-१३); इरावानृष्णशृंगियुद्ध—सुयोधन-घटोत्कचयुद्ध (१४-२०); द्रोणभीमपराक्रम (२१-३३); घटोत्कचाची माया (३४-४४); भगदत्ताचा पराक्रम (४५-५४); इरावन्मृत्यु—पार्थशोक—व्यूढो-रस्कादि नऊ धार्तराष्ट्रांचा मृत्यु (५५-६३); भीमार्जुनपराक्रम (६४-६५); युद्धावहार (६६-६८).

अध्याय ९ वा; (पृ० २१२):—नवमदिनयुद्ध—कर्णदुर्योधनाची मसलत (१-६); भीष्मदुर्योधनसंवाद व भीष्मप्रतिज्ञा (७-३०); शकुन्यादींस भीष्म-संरक्षणाज्ञा (३१-३५); अर्जुनाचें भाषण (३६-३८); अभिमन्युपराक्रम (३९-४६); कृपाचें युद्ध, अश्वत्थाम्याचा पराक्रम व द्रोणार्जुनयुद्ध (४७-५५); अर्जुनकृत सुशर्म-पराभव (५६-६२); सुयोधन, भगदत्त व भीम यांचे पराक्रम (६३-६९); भीष्माचें घोर युद्ध (७०-७४); कृष्णार्जुनसंवाद (७५-७९); भीष्मार्जुनयुद्ध (८०-९०); कृष्णाचें भीष्मवधार्थ धावन (९१-९७); भीष्माचें कृष्णाप्रत भाषण (९८-१०३); अर्जुन कृष्णास परतवितो (१०४-१०९); भीष्मपराक्रम—कौरव-विजयहर्ष व युद्धावहार (११०-११८).

अध्याय १० वा; (पृ० २२३):—दशमदिनयुद्ध-धर्मकृष्णसंवाद (१-२३); भीष्मप्रतिज्ञा व तन्निवारणार्थे भीष्माकडे 'जाण्याचा विचार-धर्मभीष्मसंवाद' (२३-४८); शिखंडीद्वारां स्ववध करण्याविषयी भीष्मोपदेश, कौरवराक्षित भीष्म व पांडव-पुरःस्कृत शिखंडी यांचा घोर संग्राम (४९-५६); शिखंडीपार्थप्रमुखांचा भीष्मावर हल्ला व भीष्माचा अद्भुत पराक्रम (५७-१०१); भीष्मकृत पार्थस्तुति (१०२-१०७); भीष्मपतन (१०८-११९); सुरस्तुति व आकाशवाणि (१२०-१२३); भीष्माचे उत्तर (१२४-१२९); युद्धावहार (१३०-१३३); पांडवकौरव भीष्मदर्शनास येतात-अर्जुनहस्ते भीष्म उशी घेतात (१३४-१४१); भीष्माचे उद्गार व समेटाची प्रार्थना (१४२-१४७); वैद्यसत्कार-सर्व परत जातात (१४८-१५१); धर्मकृष्णसंवाद (१५२-१६०).

अध्याय ११ वा; (पृ० २३८):—कौरवपांडव भीष्मदर्शनार्थ जमतात-भीष्म 'पाणी' मागतात-अर्जुन त्यांची इच्छा पुरवितो (१-१५); भीष्मकृत अर्जुनस्तुति (१६-२०); दुर्योधनास सामोपदेश (२१-२८); सर्व गेल्यावर कर्ण येतो-कर्णभीष्मसंवाद (२९-७७); पांडवांस मिळण्यावद्दल भीष्माचा कर्णास उपदेश (३४-५३); कृतघ्नतादोषभीतीने कर्णाची त्यास अमान्यता (५४-७०); भीष्मोत्तर (७१-७४); कर्णाचा गाहिवर व परतणे (७५-७७); आर्याभारतवर्णन (७८-८३).

७. द्रोणपर्व.

(पद्यसंख्या २५०१).

अध्याय १ ला; (पृ० २४७):—प्रथमदिनयुद्ध-शोकार्ति धृतराष्ट्राप्रत संजयाचे भाषण-भीष्म पडल्यावर कर्णाच्या सूचनेवरून द्रोणास सैन्यापल्याचा अभिषेक-द्रोणमरण (गीति १-१६); धृतराष्ट्राचा विलाप, मूर्च्छा व पुनः भाषण (१७-४१); दुर्योधन 'धर्मास पकडून आणीन' असा वर द्रोणाजवळून मिळवितो (४२-६०); धर्मास ही बातमी लागल्यावर त्याचे अर्जुनास 'माझे रक्षण कर' असे मागणे व अर्जुनोत्तर (६१-७४); युध्दारंभ व द्रोणपराक्रम (७५-८०); सौमद्राचे अनुक्रमे पारव, जयद्रथ व शल्य यांशी युद्ध (८१-८९); भीमशल्ययुद्ध (९०-९४);

वृषसेन व शतानीक, कर्णकृपदौणि व द्रौपदेवपार्श्वतसात्यकि यांची युद्धे (१५-१०१); द्रोण पांडवसैन्यास झोडतो (१०१-११०); अर्जुनाचा पराक्रम (१११-११७); युद्धोपशम (११८-१२०); द्रोणाचे दुर्योधनाशी भाषण व अर्जुनाला गुंतवून ठेवण्याची सुशर्माप्रमुखांची-संसर्पकांची-प्रतिज्ञा (१२१-१२८).

अध्याय २ रा; (पृ० २५८):—द्वितीयदिनयुद्ध-अर्जुन धर्मापासून संसर्पकांशी युद्ध करण्याची परवानगी मिळवितो (१-६); अर्जुनसंसर्पकयुद्ध (७-२३); द्रोण धर्मप्रमुख पांडवांस पळवितो (२४-३३); याबद्दल कर्णदुर्योधनसंवाद (३४-३९); पांडव उलटतात-भीमाचा पराक्रम-भगदत्ताच्या हत्तीशी युद्ध (४०-५४); भगदत्ताचा पराक्रम-अर्जुनाचे भगदत्ताच्या गजशी युद्ध (५५-६६); भगदत्ताचा अंकुश आपल्या छातीवर घेतल्याबद्दल अर्जुनाचे कृष्णाशी भाषण-भगदत्ताचा अणोदर वध करण्याबद्दल कृष्णाची सूचना व भगदत्ताचा वध (६७-७६); गांधार-रथाचा अर्जुन वध करितो-शकुनीचा पराभव-द्रौणि नीळास मारतो-कर्णबंधूचा वध द्वितीयदिन युद्धाचा परिणाम. (७७-८७).

अध्याय ३ रा; (पृ० २६७):—तृतीयदिनयुद्ध-दुर्योधनद्रोणसंवाद व द्रोणप्रतिज्ञा (१-१०); चक्रव्यूहरचना-व्यूहभेदार्थ धर्माची अभिमन्यूस आज्ञा (११-१८); अभिमन्यूचे आश्वासन (१९-२५); सूताशी अभिमन्यूचे भाषण (२६-२९); अभिमन्यूचा पराक्रम (३०-३९); द्रोणादिक अभिमन्यूपासून दुर्योधनास सोडवितात (४०-४८); अभिमन्यूचा पराक्रम व द्रोणाचा संतोष (४९-६०); दुर्योधन कर्णापाशी द्रोणनिंदा करितो (६१-६४); दुःशासनाची गर्वोक्ति (६५-६८); त्याचा पराभव (६९-७५); कर्णाचे पलायन (७६-८०); अभिमन्यूचा पराक्रम (८१-८४); धृतराष्ट्रोद्धार-संजयकथन पुढे चालू-अभिमन्यूकृत लक्ष्मणवध, (८५-९५); सर्वांचा एकवटून अभिमन्यूवर हला-अभिमन्यूचा अद्भुत पराक्रम-कौरववीरांचा भेद्यनाश (९६-११३); द्रोणाचे कर्णाशी भाषण (११४-१२१); अभिमन्यूचे युद्ध (१२२-१४०); सोमदत्तद्वयःशासनियुद्ध व असावध अभिमन्यूचा वध (१४१-१४५); कौरवांचा आनंद व धर्मादिकांचे दुःख (१४६-१५०).

अध्याय ४ था; (पृ० २८०):—चतुर्थदिनयुद्ध-धर्माचा शोक (१-५); व्यासकृत सांत्वन (६-९); धर्माच्या प्रश्नावरून व्यास त्यास मृत्युस्वरूप सांगतात-नारद अकंपनास तेच पूर्वी सांगतात (१०-१४); ब्रह्मदेवाचा कोप व मृत्यूची

उत्पत्ति—तिचें तप—तीस विधींचा वर व रोगोत्पत्ति (१५-४२); सृंजयकथा—
सृंजयकथेवरून नारदपर्वताचा वाद—सृंजयीस नारदवरेंकरून पुत्रप्राप्ति—पुत्रनाश व
सृंजयाचा शोक (४३-६२); नारदाचा सृंजयास उपदेश व षोडशराजिक आख्यान—
मरुतचरित (६३-८०); सुहोत्रचरित (८१-८८); अंगकथा (८९-९२);
शिविकथा (९३-१००).

अध्याय ५ वा; (पृ० २९०):—नारदोपदेश पुढें चालूं—रामकथा (१-
११); भगीरथकथा (१२-२१); दिलीपकथा (२२-३१); युवनाश्वपुत्र मांधाता
वाची कथा (३२-४८); ययातिकथा (४९-५७); अंबरीषकथा (५८-६७);
शशबिंदुकथा (६८-७८); गयचरित—अग्नीपासून वरप्राप्ति—वैभववर्णन (७९-९९).

अध्याय ६ वा; (पृ० ३००):—रंतिदेवचरित (१-१७); भरतचरित
(१८-३३); पृथुचरित (३४-४७); भार्गवरामचरित (४८-६६); व्यासांचा ध-
र्मास उपदेश—सृंजयास नारदाचा बोध—सृंजयपुत्राचें जीवंत होणें (६७-८६).

अध्याय ७ वा; (पृ० ३०८):—संसप्तक मारून परत येणाऱ्या अशुभशंकी
अर्जुनाचें कृष्णाशी भाषण (१-१२); अर्जुनाचा अभिमन्यूसंबंधी आकांत (१३-
३५); कृष्णकृत सात्वत (३६-३९); धर्म हकीकत सांगतो (४०-४७); अर्जुनाची
मूर्च्छा, सावध होणें व जयद्रथवधप्रतिज्ञा (४८-६३); प्रतिज्ञाभीत जयद्रथास
दुर्योधनाचें आश्वासन (६४-७०); जयद्रथास द्रोणाचें अभयदान (७१-८५).

अध्याय ८ वा; (पृ० ३१५):—प्रतिज्ञेच्या कठिणपणाविषयी अर्जुनाशी
कृष्णाचें भाषण (१-८); अर्जुनाचें उत्तर (९-१७); अर्जुनाचे सांगण्यावरून कृष्ण
सुभद्रेचें सात्वत करितात (१८-२६); सुभद्रेचा विलाप (२७-३२); उत्तरागमन—
सुभद्रेची मूर्च्छा—कृष्णकृत सात्वत (३३-३९); अर्जुनाची शंकरपूजा—कृष्णास
झोंप लागेना (४०-५०); रथादि सिद्ध ठेवण्याविषयी दारुकाशी कृष्णाचें भाषण
(५१-५९); कृष्ण अर्जुनास स्वप्रांत दर्शन देऊन भीतीचें कारण विचारतो (६०-
६३); अर्जुनाचें उत्तर (६४-६८); पाशुपतास्त्र मिळविण्याविषयी अर्जुनास
उपदेश (६९-७३); समाधीत अर्जुनास कृष्णासह शंकराचें दर्शन (७४-९४);
पाशुपतप्राप्ति (९५-१०५); धर्माचें वर्णन—कृष्णाचा सत्कार—पांडववीरांची
आगमने—कृष्णाचें आश्वासन—धर्माचा अर्जुनास आशीर्वाद—अर्जुन स्वप्न सांगतो—धर्मा-
ज्ञेवरून भीमादिक युद्धार्थ जातात (१०६-१२५).

अध्याय ९ वा; (पृ० ३२६):—कृष्ण, अर्जुन व सात्यकि यांचें रथारोहण-सात्यकी धर्माचे रक्षणार्थ जातो (१-१२); द्रोणाची व्यूह-रचना (१३-१७); कृष्ण-अर्जुनांचें शंखस्फुरण-युद्धारंभ-दुःशासनाचें पलायन (१८-२४); अर्जुन द्रोणाजवळ आशीर्वाद मागतो (२५-२९); द्रोणाजूनयुद्ध (३०-३८); अर्जुन द्रोणास डावलून, कृतवर्मा, श्रुतायुध, अच्युतायु इत्यादि कौरवपक्षीय वीरांचा पराभव करून व्यूहांत शिरतो (३९-६९); द्रोणास दुर्योधन दोष देतो (७०-७७); द्रोणाचें उत्तर (७८-८६); द्रोण दुर्योधनाशीं भाषण करून त्यास दुर्भेद्य कवच लेववून जयद्रथरक्षणार्थ पाठवितो (८७-९६).

अध्याय १० वा; (पृ० ३३५):—भीमादि पांडवीयांचा पराक्रम-द्रोणाचा-यांचें युद्ध (१-११); सात्यकिद्रोणयुद्ध (१२-२४); पार्थाचा पराक्रम-अनुवि-दाचा वध-घोड्यांस-विध्वंसित (२५-४०); देवर्षींचे उद्गार (४१-४७); अर्जुनाच्या घोड्याची कृष्णाचें केलेली चाकरी (४८-५१); दुर्योधनपार्थयुद्ध-कवचभेद-दुर्योधनाचा पराभव-कृष्णाजुनांचा शंखनाद-अर्जुनाचें कर्णभुरिश्वादिकांशीं युद्ध (५२-८९).

अध्याय ११ वा; (पृ० ३४३):—धर्मद्रोणयुद्ध-धर्माचें पलायन (१-१३); धर्म आज्ञा करितो (१४-१९); म्हणून सात्यकि व्यूहांत शिरण्यास नि-घतो (२०-२७); सात्यकी द्रोणास डावलून इतरांना झोडपीत पुनः आलेल्या द्रोणा-ला हि न जुमानतां व्यूहांत शिरतो (२८-४८); द्रोणकृत पांचाळनाश-धर्माच्या आज्ञेवरून भीम व्यूहांत शिरण्यासाठीं जातो (४९-६१); द्रोणभीमयुद्ध-भीमकृत द्रोणनिर्भत्सेना (६२-८९); द्रोणावर गदा टाकणें-भीमाचा पराक्रम-भीम व्यूहांत शिरतो (९०-९४); धर्माचा आनंद (९५-१०२); धृतराष्ट्राचा संताप (१०३-१०६); संजय भीमानें केलेला कर्णपराभवादि पराक्रम वर्णितो (१०७-११५).

अध्याय १२ वा; (पृ० ३५३):—दुर्योधनाचे खिन्नयुक्त अन्तःकरणानें द्रोणास प्रश्न (१-६); द्रोणाचें उत्तर (७-११); दुर्योधनाचें युधामन्यु वगैरेशीं युद्ध (१२-१९); भीमकर्णाचें युद्ध व धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न (२०-३१); संजय भीमकर्णयुद्ध वर्णितो (३२-१८६);-दुर्जयवध (५७-६१); दुर्मुखवध (६९-७२); कर्णाचें पलायन (८३-८६); धृतराष्ट्राचें भाषण (८८-९१); संजयाचें उत्तर (९२-९६); भीमकृत दुर्धरादि पांचाचा नाश (९७-९९); कर्णाचें पुनः युद्ध व

पलायन (१००-१०५); चित्तादिकांचा वध-शत्रुंजयादिकांचा वध (१०६-१२३); भीमाची विकर्णस्तुति (१२५-१२९); भीमकर्णयुद्धवर्णन (१३०-१७३); कर्णाचें भीमाशीं भाषण (१७४-१७८); भीम कर्णास भुजयुद्धार्थ बोलावितो (१७९-१८०); अर्जुन भीमसहायार्थ येतो (१८२-१८६).

अध्याय १३ वा; (पृ० ३७१):—कृष्णकृत सात्यकिस्तुति (१-३); अर्जुनाचें भाषण (४-७); सात्यकि व भूरिभ्रवा यांचें युद्ध (८-६५):—एकमेकांवर वागबाण (८-१६); सात्यकीचा पराभव व त्यास लत्ताप्रहार-अर्जुन भूरिभ्रवाचा हात तोडितो (१७-२८); भूरिभ्रवा व पार्थ यांचा संवाद (३१-३९); भूरिभ्रवाचें प्रायोपवेशन-अर्जुनाचें भाषण (४०-४७); कृष्णार्जुनांचा संतोष-सात्यकि भूरिभ्रवाचें मस्तक तोडितो-त्याचें भाषण (४८-६३); संजय सोमदत्ताच्या वरप्राप्तीची कथा सांगतो (६४-७३) व त्याचें धृतराष्ट्राशीं भाषण (७४-७७).

अध्याय १४ वा; (पृ० २७९):—पार्थाची कृष्णास घाई (१-४); दुर्योधनाचें भाषण व कर्णाचें उत्तर (५-१६); पार्थाचा पराक्रम (१७-२५); कर्णार्जुनयुद्ध (२६-३४); पार्थाचा पराक्रम (३५-४२); कृष्णाचें अर्जुनाशीं भाषण व खोटा सूर्यास्त करण्याचा विचार (४३-४८); सूर्यावरण व अर्जुनाचें युद्ध (४९-५९); कृष्ण जयद्रथाच्या जन्मकाळची आकाशवाणी, बृहद्रथाचा शाप व तो टाळण्याचा उपाय सांगतो (६०-६५); जयद्रथाचा वध व बृहद्रथाचा मृत्यु (६६-६८); पुनः सूर्यप्रकाश व अर्जुनाचा विजय (६९-८०).

अध्याय १५ वा; (पृ० ३८६):—गुरु कृपाचार्यांचो मूर्छा व अर्जुनाचा शोक (१-१०); सात्यकीची स्तुति (१३-१८); सात्यकीकृत कर्णपराभव (१०-२५); कर्णकृष्णांचें रथारोहण व भीम अर्जुनास कर्णाचीं दुर्भीषणें सांगतो (२६-३८); अर्जुनाचें कर्णाशीं भाषण (३९-४७); कृष्णकृत अर्जुनाचें अभिनंदन (४८-५५); अर्जुनाचा गह्विवर (५६-६२); कृष्णार्जुन धर्मास भेटतात (६३-६९); कृष्णधर्मसंवाद (७०-७८); सात्यकी व भीम यांचा संस्कार (७९-८४); दुर्योधनाचा शोक व त्याचें द्रोणाजवळ भाषण (८५-९१); द्रोणाचार्यांचें उत्तर व पांचाळवधप्रतिज्ञा (९२-११३); द्रोणाचें युद्ध (११४).

अध्याय १६ वा; (पृ० ३९७):—दुर्योधनकृत द्रोणनिंदा (१-६); कर्णाचा निषेध (७-१७); दुर्योधनाचा पराक्रम-धर्माशीं युद्ध (१८-२५); द्रोणाचार्यांचा

पराक्रम (२६-३३); भीमाचा पराक्रम (३४-४६); सात्यकिसोमदत्तसंवाद (४७-५२) व युद्ध (५३-५५); द्रोण व पार्थ यांचा पराक्रम (५६-६३); अश्वत्थामा व घटोत्कच यांचे घोर युद्ध-अश्वत्थाम्याचा अद्भुत पराक्रम व विजय (६४-१२०).

अध्याय १७ वा; (पृ० ४०८):—सात्यकि व सोमदत्त यांचे युद्ध-बाल्ही-काचा वध-भीमाचा पराक्रम (१-१३); धर्मद्रोणयुद्ध (१४-१८); द्रोणकृत पांचाळ-क्षय-पांडवांचा पराक्रम (१९-२२); कर्ण वासवी शक्तीच्या बळावर दुर्योधनास धीर देतो (२३-३०); कृपाची कडक कर्णनिंदा (३१-४१); कर्णाचे उत्तर (४२-४९); कृप पुनः बोलतो (५०-५४); कर्णाची कृपनिंदा (५५-५९); कर्णावर तरवार उपसून धावणाऱ्या अश्वत्थाम्याचे भाषण (६०-६७); दुर्योधन त्यास समजवितो (६८-७३); कर्णार्जुनयुद्ध-दुर्योधनाचे युद्ध (७४-८१); अश्वत्थामा व दुर्योधन यांचा संवाद (८२-९४); अश्वत्थाम्याचा पराक्रम-धृष्टद्युम्न व अश्वत्थामा यांचा संवाद व युद्ध (९५-१०३); धृष्टद्युम्नाचा पराभव व अश्वत्थाम्याचा विजय (१०४-११०).

अध्याय १८ वा; (पृ० ४१७):—सात्यकीचे युद्ध-द्रोणधर्मयुद्ध (१-८); धर्म द्रोणाशी युद्ध न करण्याविषयीचा कृष्णोपदेश ऐकतो (९-१३); राव व दीप-प्रकाश (१४-१८); परस्परांची व्यूहादिरचना-युद्धारंभ (१९-२७); द्रैणिघटोत्कचयुद्ध (२८-३१); दुर्योधनभीमयुद्ध (३२-३६); कर्ण सहदेवाचा पराभव करितो (३७-४३); द्रोणशल्यादिक व विराटादिक यांचे युद्ध-विराटाची मूर्च्छा-अलंबुष राक्षसांचे पलायन-परस्परवीरांची युद्धे (४४-६०); धृष्टद्युम्न व द्रोण यांचे युद्ध (६१-७१); सात्यकीचा पराक्रम (७२-८०); शकुनि अर्जुनावर जातो व पराभव पावतो (८१-८७).

अध्याय १९ वा; (पृ० ४२५):—सात्यकीदुर्योधनयुद्ध, दुर्योधनाचे द्रोणाशी त्वेषपूर्ण भाषण (१-११); कर्णशौर्य-धर्मभीति-वासवी शक्तीच्या परिहारार्थ घटोत्कचास पुढे करण्याविषयी कृष्णाची अर्जुनास सूचना (१२-२१); घटोत्कच तें मान्य करितो (२२-२७); घटोत्कच अलायुधादिकाना झोडतो (२८-३४); भ्यालेल्या कौरवांच्या प्रार्थनेवरून कर्ण घटोत्कचावर वासवी शक्ति टाकून त्यास मारितो (३५-४६);

घटोत्कचाच्या प्रेताखाली कौरवसैन्याचा झालेला चुराडा (४७-४९); कर्णविजय व कौरवांचा हर्ष (५०-५२).

अध्याय २० वा; (पृ० ४३०):—घटोत्कचमरणामुळे पांडवांचा शोक व कृष्णाचा हर्ष (१-३); कृष्ण आपल्या हर्षाचे कारण अर्जुनास सांगतो (४-२१); ‘पार्थावर च शक्ति टाकण्यास कर्णास तुम्हीं कां सांगितले नाही?’ असा धृतराष्ट्राचा संजयास प्रश्न (२२-२५); संजयाचे उत्तर (२६-४३); कृष्णसात्याकिसंवाद (३७-४३); संजयाचे भाषण पुढे चालू—घटोत्कचाबद्दल धर्माचा शोक व कर्णावर हल्ला (५०-६०); व्यासाचा धर्मास उपदेश (६१-६८); रात्रीचे युद्ध—वीरांस विभ्रांति (६९-७७); चंद्रोदय—दुर्योधनाचा द्रोणास सवाल (७८-८५); द्रोणाचे उत्तर (८६-९४); कौरवसैन्याचे दोन भाग व द्रोणाचे दुर्योधनाशीं कडक भाषण (९५-१०६).

अध्याय २१ वा; (पृ० ४३९):—पार्थाचा पराक्रम (१-११); द्रोणाचा पराक्रम व तद्वर्ध धृष्टद्युम्नाची प्रतिज्ञा (१२-१९); भीमधृष्टद्युम्नाला निवृत्त युद्ध करितो—पार्थद्रोणादींचे युद्ध (२०-४१); सात्यकिदुर्योधनाचा प्रेमसंवाद व युद्ध (४२-५१); कर्णभीमादिकांचे युद्ध—द्रोणकृत पांचाळक्षय (५२-६१); ‘अश्वत्थामा मेला’ असे खोटे सांगून द्रोणास मारण्याची कृष्णाची सूचना—भीमाचे अनुमोदन (६२-७१); ‘अश्वत्थामा’ (—नामक हत्ती) मेला असे द्रोणास कळवितात (७२-७५); द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्ध—सात्यकीचा पराक्रम—पांडवांचा द्रोणावर हल्ला (७६-९४); अशुभ चिन्हे—द्रोणाचा अद्भुत पराक्रम व पांडवसैन्यक्षय (९५-१०७); भृगुप्रमुख ऋषी द्रोणास स्वर्गात बोलावितात (१०८-११३); सत्यवचनी धर्मास अश्वत्थाम्याच्या मृत्यूबद्दल द्रोणाचा प्रश्न (११४-११८); कृष्णभीमाचे आग्रहाने धर्म अस्पष्ट उत्तर देतो (११९-१२७); धर्माचा रथ जामिनीस टेकतो—द्रोणाचा उद्वेग व युद्धशैथिल्य (१२८-१३५); भीमाचे द्रोणाशीं दुर्भाषण (१३६-१४३); द्रोणाचा शस्त्रसंन्यास व शरीरसंन्यास (१४४-१५३); धृष्टद्युम्न, द्रोणाचे शिर कापतो—कौरवभय (१५४-१६३); हे वृत्त ऐकून अश्वत्थामा खवळून जातो (१६४-१६७).

अध्याय २२ वा; (पृ० ४५४):—अश्वत्थाम्याची प्रतिज्ञा व युद्धार्थ प्रयाण (१-१०); अर्जुनाचा द्रोणार्थ विलाप (११-२१); भीमाचे भाषण (२२-३२); धृष्टद्युम्नकृत द्रोणनिंदा (३३-४६); संतप्त सात्यकीचा धृष्टद्युम्नावर कडाळा

(४७-५७); धृष्टद्युम्नाचें त्वेषोत्तर (५८-७७); परस्परांना मारण्यास उद्युक्त झालेल्या सात्यकिधृष्टद्युम्नाचें निवारण (७८-९०).

अध्याय २३ वा; (पृ० ४६२):—अश्वत्थामा नारायणाखी योजितो (१-५); धर्माचा उद्वेग (६-१९); पांडवसैन्य शस्त्रत्याग करितें—भीमाचें माषण—अर्जुनाची शांति (२०-२७); भीम असह्य नारायणाखीर्मांति शिरतो—कृष्णार्जुनाच्याचें निवारण करितात—अस्त्रोपशम (२८-४७); अश्वत्थामा व दुर्योधन यांचा संवाद (४८-५३); अश्वत्थाम्याचें शौर्य—सात्यकीस झोडपतो—धृष्टद्युम्नादिकांचा पराभव (५४-६५); भीमाचा पराभव (६६-७३); पांचाळींचा क्षय—पार्थ व अश्वत्थामा यांचें युद्ध—अश्वत्थाम्याचें अज्ञेय व पार्थाचें ब्रह्मास्त्र (७४-१००); अक्षत अशा अर्जुनास पाहून स्त्रिं झालेला अश्वत्थामा विरक्त होतो (१०१-१०३); व्यासांना अश्वत्थाम्याचा प्रश्न, त्यांचें उत्तर व नरनारायणावतारकथानिरूपण (१०४-१२०); युद्धाचा अवहार (१२१).

अध्याय २४ वा; (पृ० ४७३):—‘केवळ मला च दिसणारा व मला सह्य करणारा भयंकर उग्र पुरुष कोण,?’ असा अर्जुनाचा व्यासांस प्रश्न (१-८); व्यास ‘तो शंकर’ असें सांगतात (९-३०); उपसंहार (३१).

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कविवर्य मोरोपंतकृत

आर्याभारत.

उद्योगपर्व.

(गीतिवृत्त)

अध्याय पहिला.

सरसिजनाभ सभेंत द्रुपदविराटादिनिजजनासहित
बैसुनि मनीं विचारी द्याया साधूनि निजजनास हित. १
प्रभु सभ्यांस म्हणे, 'हो! जें जालें तें तुम्हां सकळ कळलें,
सर्वा साधूंचें मन, परिसुनि धर्मभ्रमासि, कळकळलें. २
वसतां द्वादश वर्षे क्षण हि गडबडों दिली न धीरानीं,
केला स्वजनांत परम दुष्कर अज्ञातवास धीरानीं. ३
आतां सुयोधनानें यांचा यांला विभाग ओपावा,
लोपावा न न्याय, स्वल्प हि राजर्षि हा न कोपावा. ४

१. सरसिज (कमल) आहे नाभीचे ठायीं ज्याच्या तो (श्रीकृष्ण). २. विराटाच्या सभेंत. (अभिमन्यु आणि उत्तरा यांच्या विवाहप्रसंगानें श्रीकृष्णादि मंडळी विराटनगरीत आली आहेत). ३. सभासदांस. ४. सज्जनांचें. ५. बुद्धि. ६. धैर्यवान् अशा पांडवांनीं. ७. पांडवांचा. ८. बर्मराज.

सुख ब्राह्मण कोणही तिकडे प्रेषावयासि योजावा,
 जो संमत सर्वाला सत्वर कौरवपुरासि तो जावा.' ५
 राम म्हणे, 'दुर्योधन संमत आम्हांसि, पार्थसा मानें,
 हे ते कुशल असावे, साधावा बलिहृतार्थ सामानें. ६
 अक्षह नसोनि भरी भरला स्वगुणें चि अर्थ हारविला,
 पडतां गांठि गतेश्री होय शैशी, दोष काय हा रविला?' ७
 'शिव शिव! हर हर!' ऐसें बोलुनि सात्यकि म्हणे, 'अगा! रामा!
 धर्मासि दोष लाविल, तरि सोडिल विष्णुच्या अगारा मां. ८
 मानधनासि बळें चि द्यूतकोडार्थ बाहिलें कुंटिलें,
 लुटिलें सर्वस्व, अहो! बळदेव! खळांसि पाहिजे कुटिलें. ९
 यांचें न धर्मयुद्ध हरिलें द्यूतकरुनि पद कपटें,
 शुचिचें अशुचि न मिरवू, झांकिल हि कसा हरुनि पदक पटें?
 पदर पसरितील शकुनि दुर्योधन कर्ण हे तिथे राया,
 नाहीं तरि त्यां माज्या सिद्ध चि आहेत हेति घेराया. ११
 उपदेशितील अस्मच्छलें त्यां द्यावयासि पद नमुनीं,
 हें न घडतां, न तुमचें यावरि अवलोकितील वदन मुनी. १२
 पांचाळ मत्स्य यादव पांडव हे वीर काय सामान्य?
 होईल श्रीहंसी हे हंस त्यजुनि वायसा मान्य? १३
 मारुनि सुयोधनातें राज्यपदीं बसवितों पहा यांस,

१. पाठविण्याला. २. मान्य. ३. हस्तिनापुराला. ४. बलराम. ५. बलवानाने
 हरण केलेली संपत्ति. ६. सामोपचारानें. ७. द्यूतांत निष्णात. ८. हट्टाम
 पेटला. ९. आपल्या च गुणानें. (द्यूतक्रांटेतील कमकुवतपणानें). १०. संपत्ति.
 ११. निस्तेज. १२. चंद्र. १३. घराला. १४. लक्ष्मी. १५. वक्रबुद्धि (दुर्योधनानें).
 १६. स्थान. (राज्यपद). १७. अन्वयार्थ-शुचिचें (पवित्र मनुष्याजें) पदक (स्थान)
 अशुचि न मिरवू; [कारण] अशुचि शुचिचें पदक हरुनि पटें (वखानें) झांकिल
 हि कसा? १८. शकुन्यादि त्रिवर्गांस. १९. शस्त्रें. २०. दुर्योधनादिकांस. २१.
 द्रुपद वगैरे. २२. राज्यलक्ष्मीरूपी हंसी. २३. कावळ्याला. २४. धर्मराजास.

याचें चि तेज अद्भुत, रामा ! आम्हां नको महायास.' १४
 द्रुपद म्हणे, 'सत्य वदसि, योग्य खळ प्राप्तदर्प हा निधना,
 पावेल कसा चतुर हि न करुनि निधिस्थसर्पहानि घना? १५
 पळ हि न वळेल सामें दुर्योधन दुष्ट मत्त अंधकसा,
 पुत्रस्नेहें भुलला नयनिष्ठुर हित वढेल अंधें कसा? १६
 जरि धीर वीर भीष्म द्रोण प्रख्यात पात्र तन्मर्मना,
 तरि दीन चि ते, त्यांच्या त्याचें बहु लाजवील अन्न मना. १७
 कर्ण शकुनि तों त्याचे मूर्तकुसंकल्प काय सांगावें?
 ज्याहीं नयहंसातें निंदाचें अनयवायसां गावें. १८
 न शके शक्र घनाहीं शमवूं, शमवील त्या नर गंडूनीं?
 सांगेल कोण दुस्मरा, भीष्म हि सांगेल ज्या न रंगडूनीं? १९
 येइल बहूपचारें बंध्योरसिजासि काय ओलावा?
 डोलावा हरमूर्धा कुरुपतिपूर्वी च भूष बोलावा. २०
 सांगोनि सांगणें तें, प्रेषावा आमुचा पुरोहित हो!
 न्यायाला न चुकावें, अंधाचें पुत्रशत उरो, हित हो.' २१
 श्रीशे म्हणे, 'तूं गुरुसा, हे आम्हीं शिष्यसे चि, रायास
 स्वपदीं स्थापावें त्वां, या देवें भोगिला विरायास. २२
 धृतराष्ट्र मानितो तुज, तूं द्रोणाचा सखा, कृपाचा ही;
 विश्वास तुझाठायीं यांचा ही आणि त्या नृपाचा ही. २३
 झाला विवाह, जातों, सर्वांमागुनि मज हि पाचारा,

१. मोठा प्रयास, त्रास. २. झाला आहे गर्व ज्याला असा, ३. द्रव्याच्या
 ठेव्यावर बसलेल्या सर्पाचा नाश. ४. शंकराचा शत्रु अंधकासुर, त्याच्यासारखा.
 ५. धृतराष्ट्र. ६. दुर्योधनाच्या नमस्काराला. ७. मूर्तिमत दुष्ट विचार. ८. न्यायरूप
 हंसांला. ९. लोढ्यानी, लहानशा मांड्यानीं. १०. ददावून. ११. पुष्कळ उपचारानें.
 १२. बांधेचे स्तनास. १३. शंकराचें मस्तक. १४. भगदत्त आदिकरून राजे,
 १५. लक्ष्मीपति. (श्रीकृष्ण). १६. [विराटास] म्हणे. १७. धर्मराजास. १८.
 धर्मराजानें. १९. पुष्कळ दिवस कष्ट. २०. धर्माचा. २१. धृतराष्ट्राचा.

साचा, रीया ! माज्या चित्तखगा साधुसंग हा चारा.' २४
 सत्कारिला विराटें, प्रभु गेला निजपुरा सपरिवार,
 बहुधा घेउनि उद्धवसंमत मग मारणार अरिवार. २५
 पांडवदूत चि पाहति, नृप न, मुहूर्तास यावयाला, हो !
 जो तो म्हणे, 'भल्याच्या साह्ये सार्थक्य या वयाला हो.' २६
 प्रेषी द्रुपद गुरुसि, जो संमत जोवा तसा च काव्या ही,
 कीं नरकीं न बुडावा जोडुनि सद्धातपांतका व्याही. २७
 शल्याद्यास बहाया प्रेषुनि दूत, स्वये चि वासवि त्या
 पाचाराया जाय, प्रणतजनाब्जांचिया शिवा सवित्या. २८
 ते परिसतां मन म्हणे त्या हि अनार्योसि 'आर्यसा धावें,
 प्रियविजयापूर्वी च प्रभुला गांठुनि कार्य सापावें.' २९
 जाय प्रथम कुरूप, तों निजला होता प्रभु स्वपर्येकीं,
 ज्यासि स्मरुनि निजावें स्वस्थ स्थापुनि शीर्ष अर्यकीं. ३०
 प्रभुच्या शिराकडे तो स्वमहत्वास्तव बसे अंकवि मानी:
 होईल काय हंस ब्रह्मयाच्या हि बसला बक विमानी? ३१
 मागुनि गेला अर्जुन, बसला पायांकडे चि पाहत, कीं
 या विनैतीं श्रीगुरुची बहु, त्या लेश हि नसे, कृपा, हेतकीं. ३२
 कैसा असेल अन्य प्रभुच्या दृष्टीसमोर सामान्य ?
 उठतां चि तीस अर्जुन जाला वृष्टीस मोरसा मान्य. ३३

१. हे विराटराजा ! २. चित्तरूपा पक्ष्याला. ३. खाद्य. ४. आपल्या
 मंडळांसह. ५. सद्धावाचा विचार. ६. शत्रुसमुदाय. ७. बृहस्पतीला. ८. शुक्राला.
 ९. सज्जनांच्या वधाच्या पातकाला. १०. धृतराष्ट्र. ११. अर्जुन. १२. कृष्णाला.
 १३. नम्र लोक-(भक्त)-रूपा कमळांच्या. १४. कल्याणकारण अशा. १५. सूर्याला.
 १६. दुर्योधनाचे मन. १७. हलक्या, नीच दुर्योधनाला. १८. [कृष्णाचा] आव-
 ढता जो अर्जुन, त्याच्यापूर्वी. १९. आपल्या पलंगावर. २०. मस्तक. २१. शत्रूच्या
 मांडीवर. २२. मुख, मूढ. २३. नम्र अशा (अर्जुनावर). २४. दुष्ट (दुर्योधनावर).
 २५. अर्जुनावांचून इतर.

पार्थ म्हणे, 'प्रार्थाया आलों प्रभुजी ! तुलां सहायास.'
 कौरव म्हणे, "बहाया प्रथम चि जो पातला, पहा यास. ३४
 तुजसीं याचें माजें सम सख्य जसें, तसें च सम नातें,
 संत म्हणति, 'पूर्वागतसौह्यशिवपंदीं सदा वस' मनातें." ३५
 देव म्हणे, 'सत्य चि हें, जरि पार्थ प्रथम पाहिला आहे,
 सर्व हि संत न्यायें भेद, न आगमनदर्शनीं पाहे. ३६
 पूर्वागत तूं जैसा तैसा मज पूर्वदृष्ट हा मान्य,
 दोघांचें हि करावें म्यां साह्य प्रिय, तुम्हीं न सामान्य. ३७
 तुजहुनि कनिष्ठ अर्जुन बाळकसा, हें मनीं पहा नातें,
 रीति दहांची हे कीं पहिलें समाजाविती लहानातें. ३८
 आहेत एक अंबुद नारायणनाम गोप मजसम जे
 सर्व हि अनंतबळ ते, समजे न परा, परंतु मज समजे. ३९
 ते कीं न्यस्तायुध मीं, यांत तुम्हां मान्य काय दोघांस ?'
 ऐसें प्रभूत्तम पुसे त्यां दैवादैवसंपदोघांस. ४०
 पार्थ म्हणे, 'गोविंदा ! न्यस्तायुध तूं चि पाहिजेस मज.'
 मागे सैन्य सुयोधन; वर हि वरायासि पाहिजे समज. ४१
 मग साह्यार्थ विनवितां, राम म्हणे, 'पेक भारता ! राया !
 सिद्ध चि मीं स्वजनातें उतरुनियां आधिभार ताराया. ४२
 वदलों विराटनगरीं त्वद्विषयक किंमपि जें विहितें सुचलें,
 परि परिसित्या हरिसि त्या समयीं न सभेत तें वचन रुचलें.
 दुष्कर कृष्णत्याग, स्वप्राणत्याग ही न दुष्करसा,
 कृष्णाविणें क्षिति^१ मला, नैलिनी मधुपौंसि जैवि शुष्करसा.

१. प्रथम आलेल्यास मदत करणें हा च शंकर, त्याचे चरणां. २. पूर्वी पाहिलेला. ३. टाकिलें आहे शस्त्र ज्यानें असा. ४. देवासुरसंपत्तीच्या ओघांस. (यथाक्रम अर्जुन व दुर्योधन यांस). ५. बळगाम. ६. भरतकुलोत्पन्ना दुर्योधना ! ७. मनोव्यथेचें ओझे. ८. तुझ्याविषयांचें. ९. कांहीं. १०. योग्य. ११. पृथ्वी. १२. कमलिनी. १३. अमरास. १४. गेला आहे रस जीतील अशी, सुकलेली.

यास्तव सहाय संप्रति हा बळ न तुजा न पांडुतनयाचा,
 निश्चळ निश्चय जाणा, आजि तुम्हीं सर्व आसजन याचा. ४५
 जा, आहेसि क्षत्रिय, भांडे, न अभिमान सांड, गा ! सौच
 स्वर्ग असे, काळमुखी व्हायाचा काय सांडगासा च.' ४६
 ऐसें वदोनि रामें आर्लिगुनि तो खळेंद्र बोळविला,
 रविनें विधुसा, प्रभुनें स्वगृहागत मलिन ही न पोळविला. ४७
 अक्षौहिणी कटक कृतवर्मा दे त्यासि, कीं 'न' येना च,
 कुलजा नकार जैसा मेल्यां ही पंगुला नये नाच. ४८
 बहु मेळवूनि बलव अक्ष पळत जाय, कृष्ण सोडून,
 अधन शिशु जसा टाकुनि चिंतामणि बहु कर्पद जोडून. ४९
 चिंतांत म्हणे, 'कैसा केला अरिमीनहृद अंगाच रिता ?'
 भ्रोंत श्रुत स्मरेना कीं ही प्रभु जाहला अंगा धरिता. ५०
 कृष्ण म्हणे, "पार्था ! त्वां अर्बुद बळ हातिचें दिलें अरिला,
 जो म्हणतो, 'भांडेंना, शस्त्र धरीना' असा कसा वारिला ?" ५१
 पार्थ म्हणे, "तूं मुनिनीं चित्तीं पंडरेक्षयार्थ धारेलास,
 हरिला समस्त हि श्रितताप तुवां म्हणुनि म्यां हि वारेलास.
 'न धरावें शस्त्र' असो प्रभुची आहे जरि प्रतिज्ञा, ते

१. युद्ध कर. २. खरोखरी च रणांत लढून मरणाच्या वाराला स्वर्ग मिळतो.
 ३. देह. ४. सांडण्याप्रमाणें. ५. चंद्रासारखा. (रवि स्वगृहीं-सिंहराशी असतां
 चंद्र आला तरी त्याचा अस्त होत नाही, या ज्योतिषशास्त्रांतील नियमाकडे
 येथे कविकटाक्ष आहे). ६. पायदळ १०९३५०+घोडेस्वार ६५६१०+हत्ती
 २१८७०+रथ २१८७० मिळून २१८७०० संख्या झाली म्हणजे ती
 अक्षौहिणी सेना झाली. ७. 'नाही' असें म्हणवें च ना. ८. कुलीनाला.
 ९. गोप. १०. मूर्ख दुयोधन. ११. कवड्या. १२. शत्रुरूप माशांचा
 डोह. १३. अत्यंत खोल, ज्याचा तळ लागत नाही असा. १४. अमिष्ट.
 १५. ऐकलेलें, लोकांत प्रसिद्ध असलेलें. १६. कृष्ण-पंत. १७. गोवर्धन-पंत.
 १८. कामक्रोध इत्यादि षड्विपा नाश करण्याकरितां. १९. आश्रितांचें दुःख.

राहो, त्वस्मरणें चि ध्वंसिति कामाद्यरिप्रति ज्ञाते. ५३
 सुगमं त्वदाश्रितांला देवेंद्राला हि अर्थ असुगम जे,
 त्वत्प्रेक्षितामरांतकसेनांचे लोपतात असु गेमजे. ५४
 तूं या धनंजयाचा सारथि करुणानदा ! समीरण हो,
 वाढेल तेज माजें प्रचुर मग करीन दास मीं रण, हो ! ५५
 व्हावा सारथि समरीं शौरि, मनोरथ मनीं असे चिरं हा;
 मत्प्रग्रहप्रतोद स्वीकारुनि मद्रथीं असे चि रहा.” ५६
 स्वैजनामरद्रुम प्रभु हांसोनि म्हणे, ‘अवश्य तुजला जो
 अर्थ अपेक्षित तो हो मातलिसारथि महेंद्र तुज लाजो.’ ५७
 असि साधु साधुपतिसीं गांठि पडे, ती जसी अया परिसा;
 यापरि साचां हां चि प्रेमळ, यांच्या चि या जयां परिसा. ५८
 भुंजबळयुक्तिबळें जो मधुकैटभकातरा अंजा तारी,
 त्या प्रभुला घेउनि ये तो अर्जुन ज्या स्थळीं अंजातारी. ५९

अध्याय दुसरा.

धर्माकडे बहु कटक घेउनि मद्रेशें यावया लागे,
 तत्पूजार्थ सुयोधन अष्टौप्रहर स्वयें सदा जागे. १

१. नाश करितात. २. मुलभ. ३. कठिण. ४. तूं पाहिलेल्या देत्यांच्या सेनेचे.
 ५. प्राण आणि चेष्टा. ६. अर्जुनाचा (पक्षा) अग्नीचा. ७. वारा. ८. पुष्कळ. ९.
 पुष्कळ दिवस. १०. माझा लगाम आणि चाबूक. ११. जसे आहां तसे. (निःशस्त्र).
 १२. भक्तांचा कल्पवृक्ष. १३. [पर्ण] होवो. १४. मातलि आहे सारथि ज्याचा तो
 शत्रू. १५. श्रीकृष्णासीं. १६. लोखंडाला. १७. अर्जुनाच्या. १८. आपलें सारथ्य
 करण्याचे कृष्णाकडून मान्य करविण्याच्या यशाला. १९. बाहुबलानें व
 युक्तिबलाने. २०. मधु व कैटभ या राक्षसांना भ्यालेल्या. २१. ब्रह्मदेवास.
 २२. उत्पन्न झाला नाही शत्रु ज्याला तो (धर्म). २३. शल्य.

कुरुवरकृतसाहित्ये त्या शल्याचे निवास जे वाटे,
 ते खोद्यानीं च असे त्याला, त्याच्या भेंडांस ही वाटे. २
 जेथे उतरे तेथे सर्व अचितित पदार्थ सिद्ध करी,
 'शल्यासि सुरनगाधिक कुरुपति' हे उक्ति कवि म्हणेल खरी.
 त्या साहित्ये शल्यक्षितिपति होउनि बहु प्रसन्नमना,
 स्वप्रेष्यांसि म्हणे, 'रे! पाचारा पौर्थसचिव मन्नमना. ४
 जपला बहु, प्रसादा माझ्या तो धर्मदास भाजन हो,
 स्वसभेह्नुनि शतगुणे जाल्या मज शर्मदा सभा जन हो! ५
 या तो सभा सभाग्या, जन हो! यातें चि बहु न वाखाणा,
 पाहों कूपशतांतुनि एका ऐसा बरे नवा खाणा. ६
 ऐसे जळ, ऐसे स्थळ, ऐसे आले कधीं न अन्न मना,
 मी सुप्रसन्न जालों आणा तो निर्पुण पुरुष मन्नमना.' ७
 भेटे त्यासि सुयोधन जाणुनियां समय कांमलाभाचा,
 चित्तीं शल्य म्हणे, 'बहु याहुनि भासेल कां मलाभाचा?' ८
 आलिगुनि त्यासि म्हणे, 'इष्टार्थ प्राणसम हि मागावा.'
 आराधिल्या वश नव्हे, तरि थोराचा हि न महिमा गावा. ९
 कुरुप म्हणे, 'माझ्या तूं सेनांचा नौथ मद्रपा! हो गा!'
 अर्थी जयलाभाचा हा भाचा, हें चि भेंद्र पाहो, गा! १०
 शल्य म्हणे, 'आराधुनि मागितलें काय? आणिक हि मागा:

१. सुयोधनाने केलेल्या सामग्रीमुळे. २. वसति. (मुकाम). ३. वाटेन.
 ४. आपल्या बागेत. ५. योद्ध्यांस. ६. न इच्छिलेले सुद्धा, कल्पनातात.
 ७. [सुयोधन] सिद्ध करी. ८. कल्पवृक्षाहून अधिक. ९. शल्यराजा.
 १०. प्रसन्न आहे मन ज्याचें असा. ११. आपल्या सेवकांस. १२. धर्माचा
 प्रतिनिधि. (आपला होत असलेला सत्कार धर्माकडून च होत आहे अशा
 शल्याची समजूत आहे). १३. प्रसादा भाजन हो=कृपेला पात्र होवो. १४.
 सुख देणाऱ्या. १५. वैभवशाली. १६. चतुर. १७. इच्छा पूर्ण होण्याचा.
 १८. नकुल अथवा सहदेव. १९. नायक. २०. याचक. २१. कल्याण.

चिंतामणि देणारा मागावें काय माणिक हिमाभा ? ११
 भूप म्हणे, 'हें चि पुरे, माजी इष्टार्थसिद्धि या च वरें,
 विजयश्री येणें चि न मजवरि ढाळील काय गा ! कैवरें ?' १२
 'पांडव पाहुनि येतों' 'या जा, पारि सैंग्रमा गुताना कीं,
 आहे चि धर्मसंग्रम व्हायाचा प्राप्त मागुता नाकी.' १३
 उक्तिप्रत्युक्ति अशा जाल्या, गेले निघोनि ते राजे,
 बाहेर शल्य देखे, होते हृदयांत अब्द तेरा जे. १४
 आलिंगितां प्रमोदें पांडुसुतानीं नमूनि मद्रप हा
 धर्मासि म्हणे, 'साधो ! निजेंसाधुत्वे चि साधुमंद्र पहा. १५
 तूं रामसम समर्थ प्रभु पुण्यश्लोक लोकैमत, राया !
 अज्ञातवास दुस्तर बा ! त्वदितर यासि योग्य न तराया.' १६
 पूजा करितां शल्य, स्तुति करितां धर्म ही, बसे उंगला.
 पूज्यत्वे स्तुत्यत्वे ते न, पारि ग्रंथ मात्र हा फुगला. १७
 शल्य म्हणे, "बा ! म्यां तों ऐसा दुर्योधना दिला वर, हो !
 तुज आशीर्वाद असा कीं 'धर्मा ! धार्मिका ! ईलावर हो.' " १८
 प्रथम 'तथास्तु' मग म्हणे, "वरदान तुम्हांसि उचित मामा ! तें,
 तेंसा गजासि गंगा तसि हे आशी हि शुचिर्तमा मातें. १९
 तुजकरवीं कर्णाचें सारथिपण धार्तराष्ट्र करवील,
 पसरील पदर, तेव्हां सारथ्यगुण प्रीतोद धरवील. २०
 'तेजोवधं कर्णाचा अर्जुन वांचावया करावा,' हें

१. जो चिंतामणि देणारा त्या हिमालयाजवळ एकादें माणिक मागावें काय ?
 २. चवऱ्या. ३. सत्काराला. ४. धर्माचा सत्कार. (शल्यानें दुर्योधनास दिलेले
 वचन पाळिले हा. धर्म). ५. स्वर्गांत. ६. शल्य आणि दुर्योधन. ७. अज्ञातवासामुळे
 पांडव आतांपर्यंत हृदयांत होते ते आतां बाहेर दिसूं लागले. ८. वरें. ९. आपल्या
 चांगलेपणानें. १०. चांगलें कल्याण. ११. लोकमान्य. १२. स्तब्ध. १३. पृथ्वी-
 पति. १४. [धर्म] म्हणे. १५. तापलेल्या. १६. आशीर्वाद. १७. अति पवित्र अशी.
 १८. सारथ्य करितां येण्याचा तुझा गुण. १९. चावक. २०. तेजोभंग. (पाण्डवतारा).

दे दान, 'करीन' असें म्हण, आण न बा ! दयाकरा ! वाहें." २१
 मद्रप म्हणे, " करीन, स्वस्थ रहा, दुःखसिंधु आटेल,
 वाटेल स्वप्न तसें, त्वत्कीर्ति त्रिभुवनांत वाटेल, २२
 बेलवत्तर विधि देतो थोरांला थोरल्याचि तापातें,
 इंद्रप्रमुख सुरांस हि जें भावि न लंघवे चि बापा ! तें. २३
 पावे सँभार्य शक्र हि पूर्वी बहु दुःख, ऐक बापा ! तें,
 कीं होय विश्वरूप ब्राह्मण मारुनि पात्र तापातें. २४
 त्यावरि वृत्रवध करी आधीं देवूनि त्यासि विश्वास,
 ब्राह्मणवधानृतानें लाजे दावी न वदन विश्वास. २५
 शक्र जळांत, मखादिकें सङ्ग्रहवहार हि अंराजकांत, बुडे.
 उत्सव पळे, बँळावी ताप मुनित्रिदैशचिस्तरूप हुडे. २६
 देवांनीं सन्मुनिनीं देवुनि वर नहुष अमरपति केला.
 स्पर्शवया शचीलां पाहे, देव जेवि कल्पलतिकेला. २७
 सुरमुनिसन्मंत्राहीं काहीं नाहीं च नहुष वळला हो !
 भाग्यमदांत मनोभूयग्रह शिरतां चि बहु खवळला हो ! २८
 गुरुलां शची म्हणे, 'हो ! नहुषीं काहीं च धर्म नय नाहीं,
 कैसें तुम्हीं पहावें ऐसें हें पापकर्म नयनाहीं ? २९
 न परस्पर्श स्वमीं तुमच्या या धर्मकैन्यकेला हो,

१. दयेची खाण च अशा ! २. अति बलवान्. ३. नशीब. ४. होणारें. ५.
 पत्नीसह. ६. हा त्वष्टानामक प्रजापतीचा मुलगा; याला 'त्रिशिरा' असें हि
 म्हणतात. ७. वृत्रासुराचा वध. ८. ब्रह्महत्या व खोटें भाषण येणेंकरून. ९.
 जगाला, सर्व लोकांत. १०. यज्ञादिक. ११. राजा नाहीं अशा स्थितीत. १२.
 बलात्काराने वध. १३. मुनि व देव यांचें अंतःकरणरूप बुरुज संतापानें वध
 केले; त्यांच्या अंतःकरणास संताप उत्पन्न झाला, हें तात्पर्य. १४. इंद्र. १५. इंद्राची
 स्त्री इंद्राणी, तिला. १६. वणवा. १७. देव आणि ऋषि यांच्या चांगल्या उपदे-
 शानें. १८. नहुष. १९. मदनरूप उग्र ग्रह. २०. बृहस्पतीला, २१. धर्मानें
 मानलेल्या मुलीला.

प्राणत्याग सतीनीं केला कीं कांत अन्य केला हो!?' ३०
 तीस गुरु म्हणे, 'बत्से! धैर्य असों दे, उगी, नको चिरडों,
 माज्या माथां दे हा, तूं या चिंताभरें नको चिरडों.' ३१
 सभय सुरश्रुषि हि म्हणती, 'शचि! हा अत्युग्र नहुष, न भला मो!
 हूं म्हण, बाई! याच्या धाकें कांपावयासि नभ लागे. ३२
 अजि! आचार्य! तुम्हीं तरि सांगा जरि काय नहुष पाहेल,
 राहेल तेज न किमपि, याचा दृक्पात कोण साहेल?' ३३
 जीवें म्हणे, 'हो कांहीं, त्यागावें कैवि शरण आलीला?
 मीं काय? सत्क्रिया चि व्यसनीं या न त्यजील आलीला.' ३४
 नहुषासि स्वमुखें चि प्रार्थाया युकि सत्त्वरा शिकवी,
 धाडी सतीस, अवना आशी देवूनि, सत्त्वराशि कवी. ३५
 तो पाहुनि तीस म्हणे, 'ये, मज भज, सुमुखि! पावलें सुंरता,
 जालें इंद्र जगाचा, मग मजसीं इच्छिसी न कां सुरता?' ३६
 प्रार्थुनि शची म्हणे, "या काहीं अवकाश या नैतजनातें,
 'नाहीं च हेंरि' असा हो निश्चय, मग मीं करीन भजनातें." ३७
 नहुष म्हणे, 'जा, वेढ्ये! जोडुनियां पापविसरें त्या पतितें
 वांचावें कैवि? विसर तूं धर्मन्याय विसरत्या पतितें. ३८
 जा शचि! नाश चि जाला, प्राप्त महार्घेंकरुनि पहिल्याला,
 असला हि काय पापी? कैसा आलिंगवेल अहि ल्याला? ३९
 जा, अवकाश दिला, परि सत्त्वर हो पूर्ण काम, हो दारों,
 राज्यश्री ज्या भजली, तूं न भजसि तूर्ण कां महोदारों?' ४०
 आली पुन्हां गुरुकडे, मग तो देवासमेत विष्णूतें

१. चिंताभर. २. बृहस्पते! ३. दृष्टिपात. ४. बृहस्पति. ५. आलेलीला. ६. पुण्यकर्म. ७. मैत्रिणीला. ८. रक्षणाकरितां. ९. धैर्यशाली. १०. देवत्व. ११. नम्र असलेल्या मला. १२. इंद्र. १३. पापसंचय. १४. पाप्मानें. १५. मोठ्या पापानें. १६. पहिल्या पत्नीला. १७. तो पापी असून तरी काय उपयोग? १८. [जो] अहि ल्याला [तो] कैसा आलिंगवेल? १९. पत्नी. २०. लवकर. २१. मोठ्या उदाराला (मला).

प्रार्थी, म्हणे, 'प्रभो ! हो, अब जाबुनि, राज्यलाम जिण्णुतें.' ४१
 'हयमेधं जिण्णुकरणी करवा, विजया सुखा मग न वाणी.'
 निर्जरकर्णचकोरज्योत्स्ना असि जाहली गगनवाणी. ४२
 दूर उडविला होता जो केवळ तूळसां चि अघवातें,
 तो हुडकिला सुरानीं करिता जाला सुकर्म मघवां तें. ४३
 जाला शुचि परि भ्याला त्या नहुषाच्या असह्य वरतेज्यां,
 पाहो न शके भगवान् भानु हि डोळे करुनि वरते ज्या. ४४
 पुनरपि हरि शतयोजनविस्तृतकौसारपद्मनाळांत
 बिसतंतुमोजि राहे, जो मान्य समस्त लोकपाळांत. ४५
 नेली शची उपश्रुति देवीनें त्या हि नलिननीलांत,
 त्यांसि म्हणे सुरपति, 'या पेशा कां संकटांत' आलांत?' ४६
 प्रार्थुनि शची म्हणे, 'व्हा प्रकट, धरा वज्र तेज-उत्साहा,
 अज्ञातवास न भला, प्रभुजी ! प्रसवेल फार कुत्सा, हा. ४७
 त्यागावया शचीला न तुम्ही हरि योग्य, ते हि न रमेला,
 भोगुनि तुमच्या श्रीतें, टपतो स्त्रीतें हि नहुष नर मेला. ४८
 तुमच्या पदच्युतिस्तव मजहुनि बहु नित्य अभ्रमुं रडे हो !
 नाथ ! वळा जी ! चातकरुत आइकतां चि अभ्र मुरडे, हो !' ४९
 शक्र म्हणे, "नहुषाचें दुःसह वरतेज साहवेना तें;
 हें ही न सोसवे जें आपत्पूरांत वाहवे नीतें. ५०
 मीं किति तद्दृष्टिपुढें ? निजतेज न रक्षिजेल मत्तातें;

१. अश्वमेध. २. कमतरता. ३. देवांच्या कर्णरूप चकोरांस [आलहादकारक
 अशा] चांदण्याप्रमाणें. ४. आकाशवाणी. ५. कापसाप्रमाणें. ६. पातकरूणी
 वाण्यानें. ७. इंद्र. ८. पवित्र. ९. श्रेष्ठ तेजाला. १०. चारशें कोस (चार कोस=
 योजन) विस्तीर्ण असलेल्या सरोवरांतील कमळाच्या देंठाच्या आंतील भागांत.
 ११. कमळाच्या देंठांत. १२. निंदा. १३. पेरवतगजांची स्त्री. १४. चातकाचा
 शब्द. १५. विपत्तिरूप मोठ्या प्रवाहांत. १६. पतिपत्नीसंबंध. १७. माझ्या
 बापायनें. (ब्रह्मदेवायनें).

श्रीमद करिल पदच्युत अल्ये कालें तथा प्रमत्तातें. ५१
जरि खळपरपुरुषाचें असदुक्त तुज्या मनासि बहु खातें,
तरि जा चि, भेट, मतिमति! सति! अतिरतिदाससी च नहुखातें.
म्हण, 'मजकडे महर्षिस्कर्धे देवूनि यां स्वशिबिका या,
हें मात्प्रिय बहु काय? छेदी पक्षिप्रियार्थ शिबि काया.' ५३
जाय शची, शक्र म्हणे, 'पावो श्रीभगवती उमा नवसा.'
राहे उगा चि विधिधरि भर घालुनि संकटीं सुमानवसा. ५४
देवी नहुषासि म्हणे, 'कथिन प्रियवचन, जरि न फिरवाल,
वैसुनि अपूर्व्यानीं जरि या अमरावर्तांत मिरवाल. ५५
जरि अद्भुत प्रताप प्रकटूनि, कराल मन परम हर्षि
होइन वशागी, जोडा सिबिकेसि समाधिधनपर महर्षि.' ५६
बहुखल नहुख लवकरि स्त्री हरिची आपणासि वशागा हो
म्हणुनि चढे ऋषियानीं, मंधर्वाला म्हणे, 'स्वयश गा हो!
मुनि म्हणति, 'देवराया! ऐसें हें यश इहीं न कां गावें?
गोप्रोक्षणेमंत्र तुम्हां प्रमाण कीं अप्रमाण सांगावें.' ५८
नहुष म्हणे, 'गोमारणमंत्र सकळ अप्रमाण; गो विप्र
एक चि, अवध्य कुळ, हें पुसतां रे! काय? हूं, चला क्षिप्र.' ५९
करितां विवाद कोपे नहुष वदे 'सर्प सर्प' हे वाणी,
चरणें अगस्थमुनिला कामांमा दुष्ट तो शिरीं हाणी. ६०
अवमानिले असे मुनि, मंत्र हि, पोषूनि गर्व ते ज्यानें,

१. सपत्नीचा. २. वाइट भाषण. ३. अत्यंत प्रेम करणारी प्रमाणें. ४. महर्षाच्या खाद्यावर. ५. आपली पालखी. ६. एक राजा. (याने कपोतपक्ष्यांस तृप्त करण्याकरिता आपले भास काढून दिले, अशी कथा आहे). ७. दैवावर. ८. चागल्या मनुष्याप्रमाणे. ९. अगदी नवीन तऱ्हेच्या वाहनात. १०. आनंदी. ११. स्वाधीन. १२. समाधि हें च धन ज्यांचें असे ऋषिश्रेष्ठ. १३. गोमेषांतील गोवधविषयक मंत्र. १४. लवकर. १५. चला, चला. १६. भाषण. १७. काम (मदन) आहे अंतःकरणांत ज्याच्या तो, कामैकदृष्टि.

- चैतन्यं म्यायु तसा तो संत्यजिला चि सर्व तेज्यानें. ६१
 चढेज म्हणे, “रे! मंदा! दुर्गेतिद तुला त्वदीय दर्प चि हो,
 हाणुनि विप्रशिरीं पद, जरि म्हणसी ‘सर्प सर्प,’ सर्प चि हो.”
 गर्व चि नहुष पडला, अनुताप हारि पुन्हां पर्दा चढला,
 हें समजे श्रद्धेनें सहस्रपासीं सुबुद्धि जो पडला. ६३
 पेसें दुःसहसंकट शक्रास हि लागलें चि भोगावें,
 साधुजयद हें म्हणउनि ऐकावें भारता! विमो! गावें. ६४
 शक्र तसा प्रभु तूं हि स्वपदातें पावसील बा! पार्था!
 नहुष तसा दुर्योधन, कीं, याची रीति तापपापार्था.” ६५
 करुनि समाधान असें गेला रक्षाघया स्ववचनानें,
 सत्य गुरुनिष्ठ मद्रप दुसरें न गणी च जेंत्रि कैच नातें. ६६

अध्याय तिसरा.

- अक्षौहिणी मिळाल्या धृतराष्ट्राच्या सुताकडे अकरा,
 परि धर्मनयविहीनीं काय? सुहेती जशा जना अकरीं. १
 सात अजातरिपुकडे, जाल्या या त्या मिळोनि अठरा हो!
 धर्म म्हणे, ‘यश राहो,’ खळ दुर्योधन म्हणे, ‘स्वहठ राहो.’ २
 धृतराष्ट्रप्रमुखांतें भेटोनि हुंपदगुरु म्हणे, ‘परिसा
 सुंददुका हितकामें, धनकामें जड म्हणों नये परिसा. ३
 धृतराष्ट्र पांडु दोघे एकाचे पुत्र, पितृधर्मविभागी,

१. आत्म्यानें. २. वि+आयु=गतप्राण. (मरणोन्मुख). ३. अगस्तिमुनि.
 ४. वारंट गति देणारा. ५. गर्व. ६. सज्जनांस जय देणारें. ७. ताप व पाप यांस
 कारण. ८. दुर्योधनाला दिलेलें वचन पाळण्यासाठी. ९. ‘वृहस्पतीचा पुत्र.
 १०. धर्म व नीति नसलेल्याला. ११. चांगलीं शस्त्रें. १२. हस्तरहिताला.
 १३. आपला दुराग्रह. १४. दुपदाचा पुरोहित. १५. मित्राचे भाषणाला. १६.
 कल्याण शिळणारानें. १७. बळिलांच्या धनाचे भागीदार.

हैं वचन अनादरितां होइल सुरगुरुसभेसह विमौ गी. ४
 सांगा सुयोधनाला, पावावे पांडुपुत्र अंशाला,
 भीष्मा ! न स्पर्शावें धृतराष्ट्राच्या अभद्रें वंशाला. ५
 तिकडे सात असों द्या, इकडे अक्षौहिणी जन्ही अकरा.
 अक्षौहिणीसहस्रासम सात्यकि भीम, साम कां न करा ? ६
 त्यां यां तुम्हां समस्तांहुनि अर्जुन अधिक, कृष्ण त्यापरिस,
 परि सर्व सामकामुक, कां मुकसि सुखा सुयोधना ! परिस.' ७
 भीष्म म्हणे, 'द्रुपदगुरो ! तूं ब्राह्मण म्हणुनि तीक्ष्ण वदसि परि
 संदसि परिस्फुट शब्द चि कार्य कराया समर्थ सदसिपरि. ८
 राज्यांर्धभाग्युधिष्ठिर, म्हणतो अर्जुन समर्थ शिवसा, मी,
 कृष्ण जगत्प्रभु, कळहीं आशिवें चि सर्वत्र, विपुळ शिव सामीं.'
 सभ्यश्रुत्यमृत असें जां बोले सर्व भारतेस तदा,
 कर्ण म्हणे, 'राहों द्या पालहाळ, कशास ते च ते शतदा ? १०
 अज्ञातवास पूर्ण न जाला चि द्रुपदनृप पुरोहित ! हो !
 द्वादश वर्षे पुनरपि वनवासें स्पष्ट पण पुरो, हित हो. ११
 कां मूर्खसा युधिष्ठिर अर्थकरी न्यायसमय सोडून
 उडतो ? अनर्थकर लंघु पांचाळ तसे च मत्स्य जोडून. १२
 निजबाहुबळें तरला कीं मारति अब्धिला अंलाबुबळें ?
 होय भला ईष्टार्थग्रह उंपेनेत्रें चि, कीं भला बुबळें ? १३
 देइल नैयें समस्त हि, अनयें प्रभु राज्यभाग चवथा न,

१. वृहस्पतीच्या सभेसहित. २. निस्तेज. ३. वाणी. ४. विभागाळा. ५. अकन्याण. ६. संधि, सलोखा. ७. सलोखा शच्छिणारे. ८. कठोर. ९. सभेसभ्यें. (हे संस्कृत रूप आहे). १०. स्पष्ट. ११. तीक्ष्ण तरकारीप्रमाणें. १२. अर्ध्यां राज्याचा वाटेकरी. १३. अकल्याण. १४. सभ्यांच्या कर्णास अमृताप्रमाणें. १५. भरतकुळांतील श्रेष्ठ. (भीष्म). १६. लाभदायक. १७. नीतीची मर्यादा. १८. क्षुद्र. १९. [आपल्या पक्षास] मिळवून. २०. मोपळ्याच्या जोरावर. २१. श्ट वस्तूचें दर्शन. २२. चम्यानें. २३. न्यायानें.

स्वापत्यास चि दे कीं व्याघ्रीचें भलतयासि चव्. धान ? १४
 सांगा त्यां मूर्खाला कीं रक्षा प्राणपाळका समया,
 या प्रभुकडे विभाग प्रार्थाया साधुबाळेंकासम या. १५
 त्यजितिल धर्मसमय जरि, युद्ध चि केवळ हटें चि धरितील,
 तरि ती लयासि जाइल कीर्ति, चमू अश्रुमोक्ष करितील.' १६
 भीष्म म्हणे, 'राधेया ! उत्तरगोग्रह तुला न आठव दे,
 स्मर जें विजय तुज, तुजी पाहुनि असकृद्गणांत पाठ, वदे. १७
 गांडीव त्वज्जनुनें जिंकावें, रजत तरि न कां कथिलें ?
 खाल रणीं रजें मजसह न करुनियां या महर्षिचें कथिलें.' १८
 कर्णासि निवारुनियां, जोडुनि देवव्रतासि हातातें,
 अंध म्हणे, 'जें सन्मत अस्मद्धित सत्य चदस्ति ताता ! तें.' १९
 'द्रुपदगुरो ! बा ! तूं जा, तुजमागुनि संजयासि पाठवितों,
 मीं पांडुपांडवांतें घटिकेंत सहस्रवेळ आठवितों.' २०
 तो पांचाळपुरोहित जातां, पळभरि उगें चि राहून,
 पाहून विचार मनीं वृद्ध म्हणे संजयासि बाहून. २१
 "गांधीलगणे ! न जाले पुरुष कुरुकुळांत सत्य पांडवसे,
 यांचें विष्णुयशासम सुयश, व्यापूनि सत्यपांड, वसे. २२
 भजले भजतील हि बहु, गुरुसेवेतें सुधा समजतात,
 मानिति मनांतुनि प्रभु पांडव परमार्थधास मज तात. २३
 हातीं हि चित्रगुप्तें यांविषयीं घेतली नसेल वही,
 कैसैं काय लिहावें ? कीं पुण्य अगण्य, अघ नसे लव ही. २४
 श्रेष्ठ अशा साधूंचा, रुचला या कुरुकुळांत मत्तनया,

१. आपल्या बच्चाला. २. गोडी. ३. सच्छील मुलाप्रमाणें. ४. अश्रु दाळणें.
 ५. वारंवार, रणांत. ६. रपें. ७. धूळ. ८. सांगितलेले. ९. भीष्माला हात
 जोडून. १०. सज्जनास पसंत. ११. आमचें कल्याण. १२. संजया ! (गवल्याणाचा
 मुलगा.) १३. ब्रह्मांड. १४. महामूर्खांस.

कीं क्षुद्रा वा कर्णा, लंघिति हे कुष्ट भाग्यमस्य कथा. २५
 हा भाग पांडवांचा मंदात्मो पाहतो हरायास.
 ऐकुनि नुमजे निष्फळ जो पार्थपरांभवी हरायास. २६
 कृष्णसखासीं युद्धीं होईल वहांत हा कसा मान्य ?
 नृहरिपुढें विप्र सतीहंरि; मग देईल हाकें सामान्य ? २७
 उलतिल युधिष्ठिराच्या उष्णकटाक्षें कडे हिम्रात्रीचे,
 न असे भीम जनार्दन, मज भयद न पुत्र ते हि माद्रीचे. २८
 यास्तव युधिष्ठिराला भेट, बुधा ! कुशळ पूस, जा च कसा,
 साधुविरोधें मजला परलोकीं सोसवेल जाच कसा ? २९
 सुह्रा ! मद्रचनें तूं कुशळ संकळवृष्णिपाळका पूस,
 ज्याच्या प्रतीपलक्षणवन्निपुढें होय काळ कापूस. ३०
 'धृतराष्ट्र सामकामुक, आपण चि युधिष्ठिरासि बळखाबें,'
 हें सव्यसाचिसेचिवा सदया ध्रीकृष्णजीस कळखाबें. ३१
 बळवील धर्ममन तो, न म्हणेल चि साधु तुच्छ सामास,
 नीतींत तसें खळमन जेंवि नळींत भ्रैपुच्छ सैं मास." ३२
 संजय युधिष्ठिरातें भेटुनि निधितें "असा निवे" दीन,
 कुशळ पुसोनि म्हणे, 'जी ! आझेवें तातमत निवेद्वीन.' ३३
 धर्म म्हणे, "तात बिदुर मीप्प द्रोणादि कुशळ आहेत ?
 रे संजया ! असाचे सर्व सुखी या मनांत हा हेत. ३४
 कर्ण बरा आहे कीं ? कुशळ असाचें सदा वदान्यातें,
 जो याचकासि म्हणतो, 'जें वस्तु प्रिय सुखें वदा, न्या तें.' ३५

१. नीच कर्णाला. २. ऐश्यानिं माजलेले. ३. मूढबुद्धि. ४. क्षुद्राचा
 पराभव करण्यांत. ५. [किरातरूपी] शंकराचे भ्रम. ६. नृसिंहापुढें. ७. देवी-
 सिंह-पंत. ८. हाक देणें=बरोबरी करणें. ९. अत्र काकु-पंत. १०. सर्व-
 बादवपालकाला (कृष्णाला). ११. पराक्रमरूप अश्वीपुढें. १२. अर्जुनास सखा
 देणाऱ्या. १३. कुत्र्याचें शेंपूट. १४. सहा. १५. द्रव्याच्या ठेव्यास. १६. सुख
 पावतो. १७. गरीब अनुष्ण.

ताताहेंत सुयोधन आहे कीं? विप्रवृत्ति चालवितो!
 बहुधा युयुत्सु, दुसरा तोंत सदा साश्रु भेंक कालवितो! ३६
 ताताभिप्राय कसा? वद, सौमित्र्यें तुला सकळ कळतें;
 काय पुसावें? पितृमन चितुनि दीना मुलास कळकळतें.” ३७
 सूत म्हणे, “प्रभुजी! ते आहेत बरे च तीरर्गत तरुसे,
 तत्कुशळ काय पुससी? वा! ज्यांवरि धर्मनीति सतत रुसे. ३८
 ताताभिप्राय मला पुसतां जरि तरि समस्त परिसा, हो!
 परि साहो मन, तुमचा महिमा गुरुसा च मान्य परिसा हो. ३९
 त्वत्तातमनीं आहे स्वापत्यशिवार्थ सामकामुकता,
 म्हणतो, ‘सुखा दशमुख न धरिता परविमयकाम कां मुकता?’
 परि तुमचा भाग तुम्हां देवुनियां शीघ्र संधि करवीना,
 इच्छी कुळहित नांग विभाग न अर्पुनि संधिंकर वीनी. ४१
 आतां शीघ्र करावें स्वपरहित तुम्हीं च साम साधूनीं,
 धरिला न कधीं च परास्वर्थघ्न स्वार्थकाम साधूनीं. ४२
 स्पर्श जड हि हित करि जरि अपराधांच्या रची अंय शतातें,
 बुध हो! युष्मद्योगें जोडावें काय जी! अयश तातें? ४३
 जरि आग्रहें कराल ज्ञातींसीं धरुनि राज्यकाम रण,

१. ब्राह्मणाची उपजीविका. २. वृतराष्ट्राचा दासीपुत्र. (हा पांडवपक्षाचा होता). ३. विदुर. ४. भात. (युयुत्सु व विदुर यास भोजनसमयी आमचे स्मरण होऊन बहुधा अन्न जात नसावे). ५. जवळ असल्याने. ६. नद्यादिकांच्या तीरावरील. (नदीतीरावरील वृक्ष सतेज दिसतात; पण पावसाळ्यांत उन्मळून पडतात. त्याप्रमाणें धर्माचरण न करणारे बाहेरून चांगले दिसले तरी शेवटीं नाश पावतात). ७. सहन करो. ८. आपल्या मुलांच्या कल्याणाकरितां. ९. दुसऱ्याच्या वस्तूचा इच्छा. १०. सर्प. ११. साम करणाऱ्या. १२. पक्षाचा नायक गरूड यास. १३. परप्राणार्थघ्न-पंत. दुसऱ्याचे प्राण व घन हरण करणारा. १४. परिस. १५. लोखंड.

धाम रणन्मणिनूपुरयौवत हि गमेल मसण आमरण. ४४
 राज्यश्रीमद्विरेच्या निर्वृति^१ कवणासि हो ! दिली पानें ?
 त्यजिली कां भरतानें ? त्यजिली तैसी च कां दिलीपानें ? ४५
 भी अनुभविली, आतां नित्यसुखयशोर्थ शांतिस बरा, हो !
 परिणामशोककर हा स्वगुरुप्रमुखासशांतिसव राहो." ४६
 धर्म म्हणे, 'रे संजय ! मीं सिद्ध न सिद्ध, जनक, सामातें ;
 जाणोनि सर्व, दाटुनि दूषिसि तूं साधुजन कसा मातें ? ४७
 निंद्य स्वधर्मविच्युत, मीं तरि युद्धासि सिद्ध उत्साहें,
 धर्मन्यायानुसरण पावाया योग्य काय कुत्सा हें ? ४८
 सदनुमतें क्षिति^२ अर्पुनि सत्पुत्रकरीं निवे दिलीप तिला,
 शोचूं नये चि सुज्ञ, जैसी कन्या निवेदिली^३ पतिला. ४९
 जरि हे न सोडवावी द्यूतजिता द्रौपदी तसी महि म्या,
 तरि भरतकुळगुरुंच्या लागेना बोल काय गा ! महिम्या ? ५०
 होईन निंद्य दहांत, न सोडवितां श्रीस संजया ! परिस,
 कुळज्या यश चि, न विधिस हि बहुमत हरिर्नाभिकंज यापरिस-
 हरिकुरुकुळहित इच्छी, तोकांचें नित्य माय जेंवि हित,
 करिन तसें चि, प्रभु हा सर्वज्ञ कथील काय जें विहित.' ५२
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'सूता ! सर्वांत गृहस्थधर्म सन्मत रे !
 या आश्रमांत सर्व स्वपरांचें सफळ करुनि जन्म तरे. ५३
 कर्म कसें टाकावें ? जी अमृत मुखांत मायसी ओती
 ती सखिद्या, कर्मत्याग न करितां चि, फळवती होती. ५४

१. घर. २. शब्दायमान मणिनूपुरानी युक्त आहे यौवत (स्त्रीसमुदाय) ज्यामध्ये
 असें. ३. राज्यलक्ष्मीरूप मद्याच्या. ४. सुख, समाधान. ५. इक्ष्वाकुकुलांतील एक
 राजा; रघूचा पिता. ६. आपल्या गुरुआदिकरून आपाच्या नाशास कारण
 असलेला यज्ञ. ७. स्वधर्मभ्रष्ट. ८. धर्मन्यायावरण. ९. निंदा. १०. पृथ्वी. ११. दुःख
 करू नये. १२. समर्पण केलेली. १३. कुलीनाला. १४. विष्णूचें नाभिकसल.
 १५. मुलाचे. १६. योग्य.

रेविशशिलोकपतिधराप्रमुख सकल कर्मसिद्ध, हें समजः
 कर्मजळ तृसिदायक, वाटे नैर्कर्म्य जैवि केंस मज. ५५
 दूषील कोण वर्णाश्रमनिरता भरतसत्तमा राया!
 योग्य चि हा साधु सकल रक्षाया, सर्व मत्त माराया. ५६
 दस्युदमने हा मुख्य क्षत्रियधर्म, प्रमाण थोरांस,
 वास्तव मारावें या प्रभुनें दुर्योधनादि चोरांस. ५७
 दस्युदमनार्थ शकें चापकवचशस्त्र निर्मिलें आहे,
 आहेत घना चातक तैसे धर्मा करुनियां जा हे. ५८
 हे अधिक काय? तुर्बळ ते रात्रौ घालिती दरवडा जे,
 लुटिलें धन दुःख नसे, परि हृदयीं बहु कुंवादरव डैजे. ५९
 स्तेन भले, न स्त्रीचा नग्न करिति हरनि सांबलें काय,
 नव्हतां समेत आम्हीं म्हणुनि लुटायासि फाबलें काय? ६०
 जा, सांग, त्वद्भद्रे एकाचें हें चि वाक्य अंधानें,
 आहेत सिद्ध पांडव सेवाया प्राण बाणसंधानें. ६१
 देतां विभाग करितिल पांडव धृतराष्ट्रदास्य दास तसे,
 नाहीं तरि खळ मर्दुनि हास्य, मज असें भविष्य भासतसे. ६२
 संजय निघे, तयाला धर्म म्हणे, “आयका, वश तेंगावें,
 या पांच ग्राम, न दे दासाला राय काय शत गावें? ६३
 ताताला मीध्मात्मा सांभावीं पाय धरुनि मंत्रमनें,
 जोडुनि हस्त म्हणावें, ‘साम करावें चि सुप्रसन्नमनें.’ ६४
 आचार्य द्रोण कृप प्रार्थुनि, प्रथम कथुनि मन्त्रमना,
 म्हण, ‘साम मेलतसें मज बहुमत, दुकळांत जैवि अन्न मना.’
 सांग कैनिष्ठपित्यातें, ‘बंधुविरोधासि चित्त भी माजें,

१. चंद्रसूर्यादि लोकपाल आणि पृथ्वी आहे मुख्य ज्यामध्ये असे देव वगैरे. २.
 कर्मरूपी जल. ३. कर्माभाव. ४. वर्णाश्रमधर्माविवर्थां आसक्त अशा. ५.
 चौदावें शासन. ६. निंदाशब्द, अपवादशब्द. ७. डाकसी. ८. चोर. ९. बल,
 कुणठें. १०. टिकावें. ११. माझे नमस्कार. १२. कशा हि प्रकारचें. १३. विदुरालो.

करवा। साम भरतसें देइल हरि, इष्ट विस भीमा जे.' ६६
 कर्णासि बह, 'सख्याला आवर, विजयसि आवरील हरी
 समयीं प्रवृत्ति आवरि थोर, जसा सिंधु आवरी लहरी.' ६७
 सांग नृपास हि हें कीं, 'साम शुचि, तयांत नाच रायाचें,
 सुगति वरायाचें चि न, कर्म उचित यातना वरायाचें.' ६८
 गांधारीस म्हणावें, 'पंचोत्तरशत असोत तनय, शतें
 तृप्ति नसो चि तुज, करीं जेणें गातील साधुजन यश तें.' ६९
 माज्या सुयोधनादि भ्रात्यांच्या बायकांसि कळवावें
 कीं, 'स्वहितार्थ तुम्हीं तरि एकांतीं कांतचित्त वळवावें.' ७०
 ह्रीब-द्वारप-दासीजन-वामन-कुंज-दास-दायांतें
 'पुशिलें अनामय' असें सांग, पुसावें चि बा ! सदा यांतें. ७१
 कुरुकन्यांसि म्हणावें, 'तातें पुशिलें तुम्हांसि, ज्या तातें
 श्री देवुनि, न दिली 'ही स्वःकन्याश्रीदपारिजातातें.' ७२
 पेसें अजातरिपुमुख शशिमंडल अमृत तेंचि बांचिक 'बी,
 तें बहु असो चि, विस्तरवेंद्रंथ प्राकृतीं न वाचि कवी. ७३
 गेला तेव्हां घाटे ओदुनि दुदैव संजया नेतें,
 धरिलें होतें जें कविसुकवचहरिपादकंज यानें तें. ७४
 धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'मीं संजय आलों तया सुताकडून,

१. दुर्योधनाला. २. मनाचा कल. ३. चांगली गति. ४. एकशेंपांच. ५.
 द्वारपाल. ६. खुजे. ७. कुबडे. ८. कुशल. ९. धन. १०. लज्जा. ११. देव-
 कन्यांना संपत्ति देणाऱ्या पारिजाताला. (गरिबीमुळे मुलींना द्रव्य देऊन आपणास
 त्यांचे हेतु पूर्ण करितां आले नाहींत असें सूचवून, धर्म त्याबरोबर च कौरवांचा
 अन्याय हि ध्वनित करित आहे). १२. निरोप. १३. उत्पन्न करी.
 (बोलें). १४. विस्तृत असा ग्रंथ. १५. अर्थ-संजय परत हस्तिनापुरास गेला
 तेव्हां त्याला असें वाटलें कीं, जें सज्जनांचें [रक्षण करणारें] उत्तम कवच.
 च असें श्रीकृष्णचरणकमल आपण धरिलें होतें तें आपलें दुदैव आपल्याजवळून
 ओढून च नेत आहे ! तात्पर्य, त्याला पांडवविद्योगदुःख असद्य झालें.

वैरज्वरी चि म्हणती येत्कीर्तिसुधाधिच्या उता कडु न. ७५
 भ्रमलौ बहु, मज आळा घावी श्रितसुरतरो ! निजायास,
 सांगेन सभेत उद्यां प्रभुवाक्तरि, भय तरोनि जायास.' ७६
 जातां सूत, अनिद्राखी भेटे नूतना चि रौयास,
 कीं संतोषा बाळा ये चिंतापूतना चिरायास. ७७
 स्मरतां चि विदुर भेटे सदैराख्या प्रजा गरा माजी,
 सेउनि वांचेल कसी म्हणत्या गुरुस प्रजागरामाजी. ७८
 विदुर म्हणे, 'हा आलों, आहे पायासमीप, राज्याजी !
 येथे चि म्यां बसावें, ती च तया योग्यता पैरा ज्या जी. ७९
 कोणा कार्याकरितां रात्रौ स्मरला तुम्हांस हा जन हो ! ?
 स्वस्थ अहां कीं ? आज्ञा काय ? प्रणत प्रसादिभाजन हो.' ८०
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'वत्सा ! तुजहुनि इतरास काय सांगावें ?
 आलें असें कपाळा कीं, निदुनि हंस वायसां गावें. ८१
 तिकडुनि येउनि सूतें केलें पाण्यापरीस पातळ तें,
 सांगावें काय सख्या ! जें हृदया गेरळसें चि आतळतें. ८२
 वदला सांगेन उद्यां धर्माचा धर्मधाम संदेश,
 चिंतेंत बुडाला हा सुखा ! त्वद्वंधु सर्वमंदेश. ८३
 निद्रा येईल कसी ? मच्चिंता होय काय सामान्या ?
 शूर्पणखीसी हे बा ! तुज हा अतिभार कायसा मान्या ! ? ८४

१. वैरूपी ज्वराने पीडित असे. २. ज्याच्या कीर्तिरूप अमृतसागराच्या.
 ३. आश्रितांच्या कल्पवृक्षा ! ४. श्रीकृष्णाचे भाषण हीच नौका. ५. धृतराष्ट्राला
 शोष आली नाही. ६. अन्वयार्थ—माजी प्रजा सदैराख्या (साधुवैरनामक) गरा
 (विषा) सेउनि कसी वांचेल [असें] म्हणत्या गुरुस प्रजागरामाजी (जागर-
 णामध्ये) स्मरतां चि विदुर भेटे. ७. श्रेष्ठ. ८. “ अयं जनः ” या शब्दांनी
 संस्कृतांत आत्मनिर्देश करितात. ९. नम्रजन. १०. कृपापात्र. ११.
 विषाप्रमाणें. १२. लागतें, स्पर्श करितें. १३. धर्माचें केवळ घरच असा.
 १४. निरोप. १५. सर्व मूर्खांचा राजा.

बहु धर्मार्थकुशळ तूं वद या जें श्रेयं असदवस्थागा,
 निववू मज बोल तुजा, जैसा पीयूषरस दवस्थागा.' ८५
 विदुर म्हणे, 'हो ! प्रभुजी ! बळवंतासीं प्रसंग ज्या पडतो,
 स्पष्ट प्रजागर तथा हीनबळा हीनसाधना घडतो. ८६
 कीं जो हूतधन, कामी, तस्कर, रात्रौ न नीज ये त्याला.
 देवा ! जैसा काहीं दोष नसे कीं तुम्हांकडे आला ? ८७
 अथवा परविताचा अभिलाष नसेल कीं मना रुचला ?
 हा बहु पापद, तापद, यापरि कंदुकी न कटु न वा कुचला.'
 भूप म्हणे, 'प्राशू दे धर्मार्थकवळबोल कानाहीं
 त्वत्सम सत्समयज्ञ सुधर्मापतिजवळ बोलका नाहीं.' ८९
 विदुर म्हणे, "जो आस्तिक गुरुवेदोर्कां जयास विश्वास,
 मीपण ज्यासि न शिवलें, तो 'पंडित' मान्य होय विश्वास.
 दुर्लभ वस्तु न वांछी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक,
 आपसींत न मोहे त्या 'पंडित' म्हणति जाणते लोक. ९१
 विद्या नसोनि उद्धत, धन नसतां जो उदारपण बाहे,
 अर्थीसि नीचकर्म जो संपादावयासि जन पाहे, ९२
 नसतां लाभ यशाचा दाडूनि करी परार्थ जो यत्न,
 मित्रार्थी कपट करी, तो साक्षान्मूढजनशिरोरत्न. ९३
 मित्रत्व दे अमित्रा, जो मित्रद्वेष दुष्टकर्म करी,
 तो 'मूर्ख' असे म्हणती पुरुषपरीक्षा कळे जयांसि बरी." ९४

१. धर्म व अर्थ यांविषयीं निपुण. २. कल्याणकारक. ३. बाईट अवस्थेस पोचलेल्याला. ४. अमृतरस. ५. वणव्यांतील वृक्षाला. ६. हीन आहे साधन (सामग्री) ज्याची त्याला. ७. हरण केलें आहे धन ज्याचें. ८. परविताभिलाष. ९. कुटकी. १०. धर्मरूप अमृताचे प्राप्त व असे. ११. चांगला काळवेळजाण-जारा. १२. देवसभेचा स्वामी जो इंद त्याच्याजवळ. १३. गुरु आणि वेद यांच्या वचनावर. १४. जगास. १५. द्रव्यादिकांस.

इत्यादि बहु वदे तें सोडुनि आली कथा चि आर्यांत,
 निजपरिवार त्यामुनि जसिं भगवन्मूर्ति मोघभार्यांत. ९५
 धर्मार्थकाममोक्षप्राप्तीचे सिद्ध मंत्र ते बोल,
 मोल न करवे त्यांचें धनदास हि, सिंधुहूनि जे खोल. ९६
 सत्य प्रिय हित सर्वश्रुतिशास्त्ररहस्य विदुर कवि बोले,
 तो लेलिहें जाणों त्या प्रभुवेणुंरवामृतें निवे, डोले. ९७
 भूप म्हणे, 'बा ! सुखा ! दे सर्व तमासि भीति, परि सर्वित्या
 भी न गुहातम, तेंवि न तुज पुत्रप्रेम नीतिपरिसर्वित्या. ९८
 पांडव साधु यशस्कर, अयशस्कर सुत असाधु हें गमतें,
 रमतें मन उपदेशीं, पुत्रखेडासचें पुन्हां भ्रमतें. ९९
 पुरुषप्रयत्न दुर्बळ, दैव बहु प्रबळ, मज असें कळतें,
 असता बळवंत पुंरूपकार, तरि कधीं च चित्त हें बळतें. १००
 कथिलें नसेल तें वद, सांगावें फार काय हो ! कैवितें ?
 सेवावें सेव्य, जन्ही पुत्रप्रेमाम्लपित्त ओकवितें.' १०१
 विदुर म्हणे, 'राजेंद्रा ! उरलें अध्यात्म तें सुजातानें
 सांगावें, परिसावें; याकरितां श्रीसैनत्सुजातानें १०२
 केली असे प्रतिज्ञा, मृत्यु म्हणति, परि नसे चि असि, काहीं
 तद्वदनें परिसावें, तें तत्व तुम्हीं विचाररसिकाहीं.' १०३
 भूप म्हणे, 'तच्छ्रवणीं माजें अत्यंत मानस त्वरतें,
 सांगावें सर्वज्ञा ! मज तें आतां तुवां चि तैत्वरतें.' १०४

१. आपली मंडळी, आसवर्ग. २. श्रीकृष्णमूर्ति. ३. कुबेरास. ४. संप. ५.
 श्रीकृष्णमुरलीचा नाद हें च अमृत, त्याच्यायोगानें. ६. सूर्यास. ७. गुहेंतील
 अंधकार. ८. नीति ऐकविणाऱ्या तुला माझें पुत्रप्रेम भीत नाही. ९. पुत्रखेडरूप
 मद्याने. १०. प्रयत्न. ११. शाहण्याला. १२. पुत्रप्रेमरूपी आम्लपित्त. (या
 रोगांत वांति विशेष होते). १३. तत्वज्ञान. १४. कुलीन मनुष्यानें. १५. सन-
 त्कुमारानें. (हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र). १६. जन्ममरणरूप संसार म्हणून आहे
 म्हणतान, पण तसें नाही अशी. १७. नत्व जाणणाऱ्यानें.

विदुर म्हणे, 'आर्या ! तें सांगायें ब्राह्मणें न अन्यार्थें,
 ठावें, परि न वढावें स्वमुखें मर्या शूद्रयोनिजन्यानें.' १०५
 मूप म्हणे, 'या देहें त्या मुनिचा संग मज कसा बडतो ?
 केवळ नीच मनुज हा, अमृतफळांचा समुच्चतर घेऊ तो.'
 चिंती विदुर, म्हणे, 'बा ! तुज कथिलें तत्त्व जें तुज्या तातें,
 या दासासि कथावें त्वां करुनि कृपा सनत्सुजाता ! तें.' १०७
 येउनि सनत्सुजातें कथिलें अध्यात्मशास्त्र अंधातें,
 जें तत्काळ छेदी सुदृढतरानादिमोहबंधातें. १०८

अध्याय चवथा.

आले समेत सर्व प्रातःकाळीं च, त्यांत संदेश
 सांगे संजय, परिसति भीष्मादि सुंधीश ते हि मंदेश. १
 संजय म्हणे, "अजी ! धृतराष्ट्रमहाराज ! सातुजें धर्म,
 द्रोणादिकांसह तुम्हां वंदुनि, तुमचीं विचारिलीं शंभें. २
 बदला जिणुं असें कीं, 'माज्या तातासमक्ष, मंदेशा
 दुर्योधना, समेत स्पष्ट समग्रा हि सांग संदेशा. ३
 सावध होउनि सत्वर आम्हां अस्मद्विभोग ओपावा,
 कोपावा न वृकोदरअहि, न तुजा आयुवायु लोपावा. ४
 साचें, याची काळीहूनि उणी एक तिळ हि न गदा, 'हें;

१. शूद्रयोनींत जन्म पावलेल्यानें. २. अतिशय उंच. ३. घोंस. ४. ब्रह्मदेवानें.
 ५. ब्रह्मविद्या. ६. अतिशय बळकट अशा प्राचीन भविष्यारूप बंधास. ७.
 ज्ञात्यांमध्ये श्रेष्ठ असे. ८. धृतराष्ट्रप्रमुख. ९. मूर्खशिरोमणी. १०. कुशलें. ११.
 अर्जुन. १२. आसन्ना वांटा. १३. चावा. १४. भीमरूपी सर्प (येथें संधि अवश्यक
 असून कवीनें तो केला नाहीं). १५. आयुष्यरूप वारा. (भीमाला सर्प—वांतभुक्
 म्हटलें म्हणून येथें आयुष्यास वारा म्हटलें आहे). १६. कालिदेवीपेक्षां. १७. हें
 साचें, खरें.

न मरावे बहु बंधु त्वन्नाशे जैवि नाग नैगदाहें. ५
 लोभदुरभिमानांतें, रक्षाया प्राण यश कटक, टाकीं;
 यमसम यम समरीं हे पाहुनि म्हणसील तूं 'कंटाकटा !' कीं.
 जागवितो हितें हस्तें सुभा, तुजला हि हां निरोपानें,
 धर्मक्षोभें होइल, तसि न हराच्या हि, हानि रोपानें. ७
 हा श्रीकृष्ण प्रभु जरि काय कोथेंकरुनि पाहेल,
 राहेल कोण कटकीं भट, कीं काळास ही न साहेल. ८
 सोसेल रुद्रचक्षु प्रस्फुट जरि वरिल शोणतेला तें,
 दीर्घालय विघ्नवाया दाटुनि घालील कोण तेलानें ? ९
 गांडीव ज्यांत तो सुरपतिस हि नेदीलें विजयलाभ रणः
 कुरुराज्य तुज न साजे, प्रभुचें चोरासि जैवि आभरण. १०
 स्पष्ट बुडवितिल सिकवुनि कुमति शकुनि कर्ण हे तुम्हां, तारा,
 कां शोकांत बुडवितां बोलिश हो ! जन्महेतु म्हांतारा ? ११
 धृष्टद्युम्न शिखंडी सात्यकि अभिमन्यु हे न सामान्य,
 वृद्ध द्रोण पितामह शत हि खळ तुम्हीं देहां नसा मान्य. १२
 द्यूत न अजातारिपुर्सी, भीमासीं जीवनघ्न संगर हा,
 रंगें रहाया धरुनि द्रोणविदुरभीष्मबुद्धिसंग रहा. १३
 दे भाग, अभय देखील धर्ममहाराज हा अवनतातें,
 न गणुनि दोषशतातें, करिल करावें जसें अवन तातें. १४
 'युद्ध चि करीन' म्हणसी, परि पश्चात्ताप बहुत बाधेल,
 धर्मन्यायविरोधें कोणाचें ही न ईष्ट साधेल. १५

१. हत्ती. २. पर्वतदहनानें. ३. आवळेजावळे नकुलसहदेव. ४. हाय हाय !
 ५. हितकर्ता. ६. क्षोपी गेलेल्याला. ७. मी अर्जुन. ८. बाणानें. ९. स्पष्ट. १०.
 आरक्ततेला. ११. पेटलेलें घर. १२. न देखील. १३. भूषण. १४. मूर्खानो !
 १५. [तुमच्या] जन्मास कारण. १६. चारचौघांना. १७. प्राणनाशक. १८.
 युद्ध. १९. युद्ध न होण्याला. २०. नम्राला. २१. रक्षण. २२. इच्छिलेलें.

अग्निं तं सोऽनुजं सास प्राप्तमहोत्कर्षं आजि सामरसा.
 पामरसाम्य वराया इच्छिसि कलह, त्यजुनि सामरसा.' १६
 ऐसें धर्मानुमते कृष्णानुमते उदंड वदला, हो !
 ते बहु काय वदावें ? शीघ्र अजातारि राज्यपद लाहो." १७
 भीष्म म्हणे, "कुरराया ! ऐक करुनि सावधान कान मन;
 दोषे चि देवें न करिति पूर्वी श्रीसंत्यनायका नमन. १८
 तेव्हां पुसे बृहस्पति विधिला कीं, 'सर्वसिद्धिसदन मुनी,
 शैकाद्यखिलसुर हि कृतकृत्य चि होती त्वदीयपद नमुनी. १९
 विश्वगुरो ! कां गेले न नमुनि दोषे चि देव हे तूतें ?
 कुंतुकीं सभा बुडतसे, याच्या स्वमुखें चि सांग हेतूतें.' २०
 वदला विधि कीं, 'ते श्रीनरनारायण तपोनदीन मुनी,
 होती विज्वरें सद्यः प्रेमें ज्यां भवमहागदी नमुनी. २१
 मत्तेज त्यांपुढें किति ? कीं ते प्रभु मुख्य विश्वपाळक हो !
 महिमा अनंत त्यांचा, त्यांसम ते त्रिभुवनांत बाळक हो ! २२
 जायें सुरेश्वर, होते ज्या स्थानीं तपत ते प्रभू तरणी,
 मागे वर कीं, द्यावें साह्यें मजला यश प्रभूतें रणी. २३
 शरणागतशक्रा यश देती होउनि सहाय बहुदा ते,
 तदुदारत्वे गतमंद मग म्हणतिल कां न 'हाय' बहु दाते ? २४
 जे प्रभु नर नारायण ते अर्जुन वासुदेव अवतरले,
 वदला असें चि नारद, ज्याच्या बोलें असंख्य भव तरले.' २५

१. बधूसह. २. आसासह. ३. प्राप्त झाला आहे महोत्कर्ष (महाभाग्य) ज्याला
 असा. ४. देवांसहित असा. ५. नीचाची बरोबरी. ६. सलोखा हा चरस,
 त्याला. ७. धर्मराज. ८. नर आणि नारायण. ९. ब्रह्मदेवाला. १०. सर्व सिद्धीचें
 वर च असे. ११. इंद्रादि सर्व देव. १२. कौतुकांत, आश्चर्यांत. १३. तपःसमुद्र.
 १४. क्लेशरहित. १५. तंकाळ. १६. संसार हा च महारोग ज्यांना असे.
 १७. पूर्वी एकेकाळी जाय. १८. नरनारायण. १९. पुष्कळ. २०. त्यांच्या उदार-
 पणानें. २१. गतगर्व.

यांसीं विरोध करिली जे बे ते वेचिली असु कलेश,
जे यांसी हात जोडिति त्यांसी स्वामी नसे असुखलेश. २६
दुर्जातें कितवें खळ जे, ज्यांच्या लाबिति यशास डाग मती,
आम्हांहुनि कर्षे शकुनि दुःशासन हित तुला जडा ! गमती !
गांडीवसुदर्शनधर नरनारायण समर्थ अमरांत,
बसतिल एकरथीं रथिसारथिभावेंकरुनि समरांत. २८
मेरु हि खचेल, राया ! श्रीधर्माच्या उलोण कोपानें,
हो सावधान या श्रीमदमद्याच्या भुलों नको पानें. २९
तुज काय ? शत्रुस हि मीं न स्वप्नांत हि कथीन अहितातें,
मणिहार घालिजेतो शिशुकंठीं कीं महोन्न अहि तातें ? ” ३०
कर्ण म्हणे, ‘ हो ! पंडित ! करितां सद्धर्मनिरंतकुत्सा, हें
अनुचित, मीं पांडववध करुनि, करिण मित्रकार्य उत्साहें. ३१
हा क्षत्रधर्मनिष्ठ, स्तुत्य, तिळ हि अघ नसोनि, यास कसा
निंदिसि ? न दोष लाबिति सुजन न लावून सोनियास कसा.
अजि ! पूर्वविदेखांसीं करिती कोणी हि तरि शर्म नयई ?
राज्यस्वर्गफलार्थी सिद्धिस नेती च अरिशमनयज्ञ. ’ ३३
भीष्म म्हणे, ‘ धृतराष्ट्रा ! देईल दहांत दैन्य हें मत रे !
खळमळसंसर्गास्तव न रणकर्सी गुरु हि सैन्यहेम तरे. ३४
दावील सूतसुत हा हित ऐसें लेखिल्या विनाशपंथा,

१. दुष्टशिरोमणी. २. दुःखलेश. ३. नीचकुलोत्पन्न. (कर्ण). ४. जुगारी.
(शकुनी). ५. नर रथित्वानें व नारायण सारथित्वानें. ६. राज्यश्रीचा
मर्ब हें च मघ, त्याच्या. ७. प्राशनानें. ८. रत्नांचा हार. ९. अतिभयंकर.
१०. सत्यधर्मनिष्ठाची निंदा. ११. पूर्वापासून उलट असलेल्याशीं. १२. सांधे.
१३. नीतिवेत्ते. १४. राज्यरूप स्वर्गफलाची इच्छा करणारे. १५. शत्रु-
संहाररूप यज्ञ. १६. खलरूप मळाच्या संबंधानें. १७. सैन्यरूप सुवर्ण. १८.
कर्ण. १९. मानिलेल्या. २०. अकल्याणाच्या मार्गाला.

विधिच्यपहि पतंग खळ हि न वळति, फळ देखिल्याविना शपथा.
 हा वाचला असे निजेमुखासुनि भंगजनकज्ञापार्थे,
 पैपातें बागडें ताडिति मुद, अपजन कैशपार्थे. ३६
 अवलंबिला तव सुतें मीमांषि तारावयासि हा मूँच, मा!
 मारुतिभंग घडेल प्रेक्षुरचणकचर्षणोदता मूँचगा? ३७
 एकैकें पांडसुतें केलें जें कर्म, यासि दुष्कर तें;
 बाँचाळनीचसख्यें न फळ, जसें बाँधदारशुष्करतें. ३८
 सिंहे मृगसा, पार्थे गोम्रहणीं गांठिल्या, स्वभावातें
 त्यजुनि पळाला कैसा? स्मरत नसे या मेलस्वभावा तें. ३९
 कोठें गेला तें हा? पार्थे हरितां सुकीर्तिसह बाँसें,
 बुडती च अकुळज्याच्या सत्कुळज्यांची हि कीर्ति सहवासें. ४०
 रे! धृतराष्ट्र! जनितसुतशतमिषविषविषमखरतराधे! या
 गंधर्वबद्धदुर्वाधेनमोघमवृत्त पूस राधेया. ४१
 पांडव दया न करिते, तरि ते अरि तेज सर्व ही हरिते,
 होतो मुनिपीतजलधिकुक्षितसे धिगेंतसार कां न रिते? ४२
 आतां बहु गर्जतसे मंसवृषभसा समेत विजैप हा,

१. अन्वयार्थ—विधिच्या हि शपथा (ब्रह्मदेवानें शपथपूर्वक सांगितलें तरी)
 पतंग [व] खळ हि फळ देखिल्याविना न वळति. २. मार्गवरामापासून. ३.
 नाशस कारणीभूत अशा शाकातें. ४. पाप्याला. ५. चावकाच्या तडाक्यानें
 ६. भामिरूप समुद्र किंवा भयंकर असा समुद्र. ७. नौका. ८. मारुतीचा पराभव.
 ९. पुष्कळ चणे खाऊन माजलेल्या. १०. माकडाला. ११. बडबडणाऱ्या नीच
 मनुष्याच्या सख्यानें. १२. बध्वा स्त्रीच्या वर्ध समामगानें. १३. दुष्ट स्वभाव
 ज्याचा त्या (कर्णातें). १४. बलें. १५. शीनकुलोत्पन्नाच्या सहवासानें.
 १६. उत्पन्न केली आहे शतपुत्ररूपी, विषाप्रमाणें भयंकर आणि अत्यंत तीक्ष्ण
 अशी मानसिक बद्धा ज्यानें. १७. गंधर्वांनी वाचलेल्या दुर्बोचनाच्या मुखेका
 वृत्तात. १८. अगस्तीनें प्यालेल्या समुद्राच्या एका भागाप्रमाणें. १९. बेलें आहे तेज
 ज्याचें. २०. माजलेल्या बैलाप्रमाणें. २१. मिळज्ज.

याच्या चि बळें पांडवपरिभव करणार पुत्र, चित्र पहा.' ४३
द्रोण म्हणे, 'हें चि करा, भरतवर्म सैव्यसार वदला हो !
पद लाहो धर्म उचित, शुचितम शम, यश चि द्या, न बदला हो.

शूर रणकूर सकळ काळतसे, तदपि ते दयालु बरे,
पांडव सुयोधना सुख देतील अपार, खेद या लुंबरे. ४५

असति बहु धनुर्धर परि पार्थ सदा नैव्यसा चि, समरा या,
हटकाया भट काया सजिल कवण सैव्यसाचिसम राया ! ?' ४६

अंधापासुनि पावे भीष्मद्रोणोक्त ही अनादर तें,
जेंवि अनादरिजे हरिहरकीर्तन सुबधिरे अनादरतें. ४७

सभ्य म्हणति, 'हा ! हा ही धरितो, जसि धृष्टि कामना सैदरी
हां ! जनरीति असी, मग कविच्या येइल न कां मनास दैरी ?'

वृद्ध म्हणे, " रे ! संजय ! अकरा अक्षौहिणीचमूभ्रवण,
करुनि अजातारि कसें वदला, नृप बोलिले कसें कवण ? ४९

आम्हांकडे मिळालें बहुबळ हें परिसतां, अंणीचेष्टा
धर्मा कैसें गमलें ? केली तें कसी जनीं चेष्टी ? ५०

आह्वार्थ युधिष्ठिरमुख कवण पहाती धरुनि सैमरेहा ?

सैम रे ! हा त्यां यांच्या ओपुनि आर्धांस मानस मरे, हा. ५१
'रतला जरि मोहप्रदराज्यश्रीसीं बळें चि मंद रतो,'

१. आश्चर्य. २. भरतश्रेष्ठ (भीष्म). ३. सत्याचा मुख्यांश. ४. तोंडपुजे.
५. नवीनाप्रमाणें. ६. सव्यसाचिसम (अजुनाप्रमाणे) कवण भट या (पार्थास)
हटकाया काया सजिल ? ७. अत्यंत बहिःस्थाने. ८. अरसिकानें. ९. धृतराष्ट्र सुद्धां.
१०. सज्जनांचे शत्रु. ११. गुहा. (वनवास). १२. सज्जनप्रियं अंशा. १३. उद्योग,
वर्तन. १४. युद्धेच्छा. १५. संजया ! हाय हाय ! हां धृतराष्ट्र त्या पांडवांच्या न बा
कौरवांच्या चितांना आपलें मन सारखें न वाहून काळजीनें मरत आहे रे !
१६. मोह उत्पन्न करणाऱ्या राज्यलक्ष्मीसीं.

कोणहीं असें म्हणे कीं न, शमावा शत्रुसिधुमंदर तो?" ५२
 संजय म्हणे, 'नृपाळा! सहात्याचें धनेच्छु संसारी
 देखति जसें मुख तसें धर्माचें भीम जिष्णु कंसारी. ५३
 आशेची च पहाती वाट स्तविती नृपाळ भाट तसे,
 क्षिप्र जयार्थ निघावा प्रभु बाळांस हि असें चि वाटतसे.' ५४
 भूप म्हणे, 'कलह नव्हे कार्य, तन्हि तयांसि कार्य कां गमला?
 आम्हांसीं कोणांच्या सामर्थ्यें भांडणार सांग मला?' ५५
 ऐसें समेत पुसतां, तो काळग्रस्तबुद्धि जाणोनीं,
 पडला मूर्छित संजय, चित्तीं भावी अनर्थ आणोनीं. ५६
 विदुर म्हणे, 'राजेंद्रा! त्वच्चित्ताला असत्य न गमो हा,
 संजय पडला कीं जी! जाला वश जन्हि महाजनग मोहा.' ५७
 भूप म्हणे, 'बहुधा हा भ्याला भीमादियोधतेज्यानें,
 भ्यावा चि तो, निरखिले सहसा सक्रोधयोध ते ज्यानें.' ५८
 सैत उठोनि म्हणे, "हो! करणार प्रभु तुम्हांसवें कळहा
 धृष्टद्युम्नबळानें; द्रोणवधोत्पन्न कीं महाबळ हा: ५९
 जो बकहिडिबर्मागधकीचककिर्मीरशमन भीम रणा,
 चिंती बहु न विलींसा, ज्याचें स्वप्नीं हि न मन भी मरणा.
 जो गंधमादननर्गी क्रीडे प्रभु, जेंवि एकला भवनीं,
 क्रोधवैश वधूनि वदे, 'मज मोटा हा चि एक लाभ वर्नी,' ६१
 त्याच्या बळें तुम्हांसीं धर्मप्रभु भांडणार, बा! राज्या!

-
१. तो शत्रुरूप समुद्रास मंदरपर्वताप्रमाणें घुसळणारा धर्म शांत व्हावा म्हणून,
 हा मंद दुर्योधन च तसल्या राज्यश्रीसी रतो असें कोणी म्हणाले नाहींत काय?
 २. लवकर. ३. धर्म. ४. करण्यास योग्य, कर्तव्य. ५. काळानें घासली आहे
 बुद्धि ज्याची असा. ६. मोठमोठ्या लोकांत वावरणारा. ७. संजय. ८. धर्म. ९. कीं
 (कारण), हा द्रोणवधासाठीं उत्पन्न झालेला (धृष्टद्युम्न) मोठा बलवान् आहे.
 १०. बकादिकांचा नाश करणारा. ११. उपभोगाला. १२. भीम. १३. क्रोधवशा-
 भिष कुबेरानुचर-पंत.

जपला विराटनगरीं बहु, कडुत बनीं हि अंघ्र बारा ज्या. ६२
 ज्या भीगांडीबघनुर्बल्लीतें सस्यपांड वामी ती,
 देवी देती शुद्धोत्साह, दुजी. सस्य पांडवा नीती. ६३
 जो भांडला शिवासीं, प्राप्त हरिहरप्रसादहोरा ज्या,
 त्याच्या बळें तुम्हांसीं धर्म प्रभु भांडणार हो ! राज्या !. ६४
 येथें पुरुषत्व दिलें ज्याला, जो धैर्यसंलग्न शिखंडी,
 करणार तद्बळें रण, कीं तो गौंगेयपन्नगाशिखंडी. ६५
 जो वासुदेव भगवान् सर्वाश्रितकामकल्पनग, राधा !
 त्याच्या बळें सुरपुरा घेइल, मग कां न अल्प नेमरा येा ? ६६
 करिल न्यायब्राह्मणसत्पुरुषाशीर्बळें चि कळहातें,
 होतिल अजातरिपुच्या भन्न रणांत क्षणांत खळ हातें." ६७
 प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'हे सर्व हि एकीकडे महाबाहु,
 एकीकडे वृकोदर मत्पुत्रांतें रणीं न हा बाहु. ६८
 भीमापासुनि भीतों मीं, हरिपासुनि जैवि काळविट,
 घेइल हा न वधाचा विट, घेइल एकवेळ काळ विट. ६९
 अर्लीं गुरुसम, कोपीं हरसम, वेगीं हि वातसम जो गा !
 देवा ! मंद सुयोधन भीमविरोधें स्वघात समजो गा !. ७०
 नीज न ये रात्रिदिवस, भीमाचें लागलें चि मतिला भें;
 आह्मनि बांचलों कीं, उरले द्यूतांत, या चि अतिलाभें. ७१
 म्हणतों, मरूं नका रे ! भीमकरें मारवूं नका राजे,
 परि न बळती; कसे तरतिल गुरुंच्या लंघिती नकांरा जे ? ७२
 देवासुरां हि दुःसह भीम असो सर्गद कीं असो अगद,

१. वधें. २. ज्या भीमाला. ३. ब्रह्मांड. (सर्व लोक). हरिहरांचा प्रसाद
 हा अ शुभशकुन. ४. स्थूणाकर्णयक्षानें शिखंडीला पुरुषत्व दिलें. ५. पैशांचा
 उत्तम पर्वत. ६. भीष्मरूप सर्पास मोराप्रमाणें असा. (मोर सर्पास खातात).
 ७. अमरत्वप्राप्त. ८. इस्तिमापुराणा. ९. बोलावो. १०. कंटाळा. ११. द्रोणाचार्य-
 प्रमाणें. १२. बडील माणसांच्या. १३. निषेधाला. १४. मदेसहित.

अंगदपांला बैज्री अरिदपांला हि होय हा अय्यद. ७३

राजर्षिवर युधिष्ठिर त्याचा ब्रह्मास्त्राचा चि निःश्वास,
यांची काय कथा? तो मरम करील क्षणांत विश्वास. ७४

भीष्मद्रोणकृपांहीं परमात्माहीं सदा सहायांहीं,
भुजबुद्धिबळें दिधला व्यसनांत पडों न दास हा यांहीं. ७५

आतां यांहीं आर्यव्रत कैसें जीवितार्थ सोडावें?
मोडावें मन कैसें? अपशय कैसें नवें चि जोडावें? ७६

कर्ण सद्य प्रमादी, गुरु भीष्म हि वृद्ध, पार्थ तरणा रे!
आहेत काय कोठें तरि बाहुबळें समुद्र तरणारे? ७७

भीमार्जुनाच्युत रणीं मथितिल अदितिर्तनयां सकंटकांतें.
आलें, येइल ही जें नृपबळ बधितिल न यांसकट कां तें? ७८

तें सत्य होत आलें विदुरें जें भ्रांवि घातलें कार्णी,
केला पहा, कसा हा येउनि पोटासि घात लेकार्णी! ७९

जो मज ताप कुपुत्रें गिरिसि हि पवित्र्या न दाविला पातें,
न तरें वृद्ध मीं सुतशोकघनजविषनदा विलापातें. ८०

संजय म्हणे, 'पहावा स्वतनुजपरिणाम जो भला तातें,
नाचों दिला सुत गृहीं धरुनि घृताभिधा अलातातें. ८१

तेव्हां स्मित ये वदनीं, न मनीं ये कीं करील हा हानी,
झाले दीप्त अलातें जें गेह विश्नेल काय हाहाणीं? ८२

आजुनि तरि टाका कीं प्रभु हो! कारालयांत हा कोडीं,

१. पर्वत-पंत. पर्वताच्या गर्वाला. २. वज्रधारी. (इंद्र). ३. ओखद-पंत.
४. उच्छ्वास. ५. हा धृतराष्ट्र. ६. दासाची उपेक्षा न करणें हें आर्यव्रत. ७.
असावध-पंत. ८. देवाना. ९. सैन्यांसह अशा. १०. भविष्य. ११. वज्राच्या
आघातानें. १२. पुत्रशेकरूप भेंवापासून उत्पन्न झालेल्या विषसमुद्राला. १३. मृत-
नामक. १४. कोळिताला. १५. हाहाकारांनीं. १६. नंदिखान्बांत. १७. अलकना.

- प्रेमकरें एखादे ते कण साराल यांत, हा कोंडा. ८३
- होय न तें शंखशतें, जें शिबें एकें चि दक्षिणावर्तें;
लोकद्वर्षीं सुखें, श्री पार्थीं देवूनि दक्षिणा, वेंतें. ८४
- लटिक्या चि अनीशेंत्वा धरिंसी, न बघेल या सभा सोंगा,
हितकर परि परसे तुज जन्हि आम्हीं आस दास भासों, गा!'
तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'अजि तात! मढुकिला हि परिसा हो !
तुमच्या सभेसि यद्यपि मन्मत बहुत चि असह्य, परि साहो.
पांडवभय न धरावें, जाले पांडव कुळांत ते ज्या, तें
आम्हांस हि प्रसवलें, जाणे जग आमुच्या हि तेज्यातें. ८७
- धर्मासि भेटले जें कृष्णादि श्यालें सर्व हे 'रानीं,
वदले 'राज्यहरण मद्रध,' तें कथिलें समस्त हेरांनीं. ८८
- तेव्हां अभय दिलें मज भीष्मद्रोणादि सर्व गुरुगुरुनीं,
देवीहरिश्चितांचें वनहरि करितील काय गुरुगुरुनीं? ८९
- स्वाधीनमृत्यु भीष्म, द्रोण हि उग्रप्रताप, हा रविला
जिकिल, याच्या तेजें कोणाचा न प्रताप हारविला? ९०
- वाखाणिलें मज बळें, भीम मजपुढें धरील न गदेतें,
गुरुचा प्रताप बहु दे, याडुनि अत्यल्प कल्पनग दे तें. ९१
- भ्याले पांडव आम्हां कीं प्रार्थुनि पांच मागती गावें,
यश आमुचें कवीला वाटे गावूनि मागती गावें. ९२

१. हा दुर्बोधन कोंडा आहे; यांत ते पांडवरूपी धान्याचे कण प्रेमरूप हस्तानें (पुत्रप्रेमाचें अंध होऊन) कदाचित् मिसळाल. (पांडव हे श्रेष्ठ आहेत; त्यांची आणि कौश्यांची बरोबरी आहे असें समजू नका, हें तात्पर्य). २. कल्याण. ३. ज्यावरील भोग्याचें वळण उबवीकडे आहे असा. ४. रहा. ५. परवशतेला. ६. सहन होवो. ७. कृष्ण, भृष्टपुत्र इत्यादि. ८. मेहुणे. ९. दूतानीं. १०. श्रेष्ठ गुरुनीं. ११. दुर्गेच्या सिंहाच्या आश्रिताचें. १२. बलरामानें. १३. पुनःपुन्हां.

ज्याचा तात अयोनिज, मोय हि, हा वीर काय सामान्य ?
 अभ्यत्यामा, सर्वा धन्वधरां रामरायसा मान्य. ९३
 सहजकवचकुंडलधर, रविसा तेजोनिधान कर्ण; वहा
 विता यांस, यशोस्मामृतरत्नांचा नृकाय अर्णव हा. ९४
 कांपत असेल शक्र हि परिसुनि माज्या सुयोधनांमातें,
 बाहेल कोण योद्धा समरीं राज्या ! सुयोधना मातें ? ९५
 केशव सात्यकि दोघे, पांडुतनय पांच, सात हे तिकडे,
 त्यांत हि हरिप्रतिष्ठा असि कीं पाहू नये चि हेतिकडे. ९६
 भगदत्त शल्य भीष्म द्रोण कृप द्रौणि कर्ण हे तिपट
 वीर मजकडे, यांचे रविस हि आच्छादितील हेतिपेट. ९७
 भ्यालां कां हो 'तात ! ? स्वस्थ रहा, पांडवांसि गिळितील,
 खिळितील वायुस हि हे, व्यारि दिवस ते मिशांसि पिळितील.
 भीमातें मारिनि मीं, वधितिल कर्णादि फाल्गुनासि पणें,
 रिपुरक्ताचें खेळों पावुनियां समरफाल्गुना सिपणें.' ९८
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता ! युद्धकथा कोण काय वदतात ?
 वद, परिसो सुत, परिसो गुंढ, परिसो कीर्तिनीतिपदें तातें.'
 संजय म्हणे, "शिखंडी म्हणतो, 'भीष्मासि ठोबिना सत्य.'
 धृष्टद्युम्न म्हणे, 'मीं द्रोणा, रोगासि जेंवि नासत्यें.' १०१
 निजभाग कल्पिलासे मद्रेशीं युधिष्ठिरें अहीनकुळें,
 शत हि सुत तुजे भीमैं खविमंगत्यें, जसे अही नेंकुळें. १०२

१. द्रोणाचार्य द्रोणीनामक यक्षपात्रांत जन्मल्यानें अयोनिज. २. कृपी ही हि एका अप्सरेच्या दर्शनानें झालेल्या ऋषीच्या रेतस्खलना पासून निर्माण झाली. ३. धनुर्धराना. ४. दशरथी रामाप्रमाणें. ५. कर्णास-पंड. ६. यज्ञ व अर्धे हीं च अमृत व रत्ने यांचा. ७. 'उत्तम वीर या' नांवातें. ८. शस्त्राकडे. ९. शस्त्ररूप बळें. १०. गर्व वाहतील. ११. अर्जुनास. १२. युद्धरूप फाल्गुन-मासास. १३. द्रोण. १४. कीर्ति व नीति यांचें स्थान च असा. १५. भीष्म. १६. अश्विनीकुमार. (देवांचे वैद्य). १७. शल्य. १८. मोठ्या कुळांत जन्मलेल्यानें. १९. आपला बाटा असें समजून. २०. मुंगसांनै.

अर्जुन वदला, 'येतिल दुर्जयवैरीभैनक्र समरा जे
 कर्णजयद्रथमुख सुखकर माजा भाग, शक्रसम राजे.' १०३
 अभिमन्यु बोलिला कीं, 'मोडा घालूं नये चि इतरानीं,
 घावा मज दुर्योधनदुःशासनपुत्रभाग पितरानीं.' १०४
 नकुळ असें वदला कीं, 'भाग उलूकादि आपले खावे
 मद्गाणानीं, नाही तरि त्यांसम हे हि पाप लेखावे.' १०५
 नकुळानुजप्रतिज्ञा म्यां ऐसी परिशिली मुखानें, हो !
 कीं, 'शकुनि आपुल्या चि व्यसुं पापीं, परि शिलीमुखानें हो.'
 आवश्यकक्रिया जो शीघ्र तुम्हीं घ्या च उरकुनीं तीतें,
 कोणाची आचरतां लोकांत उरेल उर कुनीतीतें ?" १०७
 अध म्हणे, 'दे त्यांचें त्यांला, केल्या जरि प्रतिज्ञा, ते
 सज्जन करितिल करुणा. रक्षिति नम्रा अरिप्रति ज्ञाते. १०८
 ज्यांच्या बळें उडैसि ते चिसें तिकडे चि, तुजकडे देहें,
 साम करावें त्यांसीं बा, ! मज वृद्धासि एव्हडें दे हें.' १०९
 'ते हे हि एकजाती, ते हे हि क्षोणिवरि रहातात,
 मग त्यांचा चि विजय कां ? काय म्हणावें तुम्हां अहा ! तात ! ?
 न बळें तुज्या, न गुरुच्या, न गुरुसुताच्या, न या हि आज्याच्या,
 स्वबळें कर्णबळें मीं हरणार असूंसि धर्मराज्याच्या. १११
 करितिल समरीं माज्या ते, मीं त्यांच्या करीन, मथना कीं;
 भोगीन भाग्य येथें, कीं हा चि धरुनि भव्यपथ नांकीं. ११२
 अतिसूक्ष्में सूक्ष्म जितुका भूभाग होतसे विद्ध,
 युद्धाविना न देइन जन्हि ते तितुका हि घ्यावया सिद्ध.' ११३
 प्रज्ञाचक्षु म्हणे, 'दे ! देईल न एकवेळ विष मरण,

१. अजिंक्य शत्रुगजाला नक्राप्रमाणें. २. शकुनिपुत्रादि. ३. नकुळाचा धाकटा
 भाऊ सहदेव याची प्रतिज्ञा. ४. प्राणरहित. ५. बाणानें. ६. गर्व करितोस.
 ७. दुर्योधन म्हणतो. ८. एका जातीचे. ९. कल्याणाचा मार्ग. १०. स्वर्ग.
 ११. सुईच्या टोकानें. १२. तयार.

अशनि हि दँहन हि, परि जो भीमासीं तो अतीव विषम रण.
 न करीं दुराग्रह, अरे ! वत्सा ! हो सावधान, रे ! शम रे !
 त्यजितां जळ मीन, तसा धर्मनय त्यागितां नरेश मरे. ११५
 खचलेल भीम हरिसा, मन्मतिला तों असें गमे रुहेसे
 व्हाल तुम्हीं, कीं विधिंवरि त्याचें ऐकोनि सत्य मेरु रुसे. ११६
 नैग जगतीवरि न तसे न तुटतिल धृतायुधा सुतारा जे,
 भीमा भी माजें मन, दुःसाध्य न या पृथासुता राजे. ११७
 ज्या अहित पितृपितामह, सांगावें काय त्या मग दहानीं ?
 स्मरसिल मद्रच जेव्हां प्राणांची करिल तो संगद हानी. ११८
 संजय ! कँजयशोहरनयन कसें काय बोलिला वद, रे !
 आइक, हो सुखफद, ^{१२}रे ! मंदरेचितसद्यशोनिधे ^{१३}संदरे !' ११९

अध्याय पांचवा.

संजय म्हणे, “पुसाया गेलों लोकैकनायका यदुज्या,
 तेव्हां वदला प्रभु तें कथितों, सांगों ^१रहस्य काय दुज्या ? १
 एकीं शयनीं होते नरनारायण पिवूनि हालीं हो !
 तद्दर्शनामृताचा आशेनें घे भिवूनि हीं लाहो. २
 जेथें अभिमन्यु नकुळ सहदेव अशांसही न शिरवे च,
 तेथें शिरतां कवणा न म्हणेल स्वापैराध ‘शिर वेच’ ? ३

१. वज्र. २. अग्नि. ३. फार च. ४. शान हां. ५. हरिणासारखे. ६. ब्रह्मदेवा-
 वर, देवावर. ७. वृक्ष. ८. धारण केलें आहे शस्त्र ज्यानें अशा. ९. शत्रु.
 १०. गदा धारण करणारा (भीम). ११. (कमलाचे यश हरण करणारे आहेत
 नेत्र ज्याचे तो) कृष्ण-पंत. १२. पुत्र-पंत. १३. मदेन रिक्तीकृतः सद्यशोनिधि-
 र्यस्य-पंत. गर्वाने रिक्त केला आहे चांगला यशःसमुदाय ज्याचा अशा. १४.
 सज्जनांच्या शत्रो ! १५. कृष्णाला. १६. गुप्त गोष्ट. १७. मद्य. १८. मी (संजय).
 १९. लाभ. २०. तेथें शिरणें हा आपला अपराध.

ध्यावुनि ज्यासि निवाले सज्जन अमृतें जसे, न हाले तें
 कृष्णाख्य तेज, निजलें होतें, राया ! पिवून हालेतें. ४
 कृष्णा भामा देवी साक्षादेवी च ज्या जना विसती,
 होत्या कृष्णांपाशीं, हरिहरनिकटीं जशा अनाविसती. ५
 जेणें किरातरूपिप्रभुसीं केला प्रसिद्ध बाढ कली,
 तो मजकडे स्वपादें कांचनमय पादपीठ बा ! ढकली. ६
 शरणागताधिगिरिचें बा ! केलें ज्या कृपाकरें पीठ
 प्रभुर्युग वंदुनि महिवरि बसलों स्पर्शुनि नृपा ! करें पीठ. ७
 बदलों, वाचिकं सांगा, आलासे दास हा निरोपाला,
 कुरुसंततितुळसीच्या स्पर्शों घावी न हानि रोपाला. ८
 मद्बचनातें परिसुनि, पाह्नुनि द्रौपदीवदन; रगडी
 बदवाया स्वाकंस्थ श्रीभामांजानिचें पद नरंगडी. ९
 पार्थ म्हणे, 'यदुराया ! वाचिक या संजयासि सांगावें,
 पिकेंपतिपुढें वसंतीं पृथुकानें त्यजुनि पौन कां गावें?' १०
 श्रीकृष्ण उठोनि म्हणे, 'संजय ! दुर्योधनासि सांग असें,
 वारासारें करुनि यमसदना जायास साप्त सिद्ध असें. ११
 'गोविंदा ! धाव' असें व्यसनीं मारुनि सभेंत हाकेला,
 या कृष्णेन तेंव्हांपासुनि केवळ ऋणी च हें केला. १२
 फेडायस्तव करितों तेरा वर्षें हि जप तप रिणा मीं,
 बाहों न शकें, असतें हें घाया दुःख जपत परिणामीं. १३
 जे त्वत्सहाय आम्हीं भीमार्जुनशौरि हे तिघे, त्यांतें

१. द्रौपदी. २. सत्वमामा. ३. कृष्णार्जुनांपाशी. ४. लक्ष्मी व पार्वती. ५. मोठा.
 ६. शरण आलेल्यांच्या चितारूप पर्वताचें. ७. कृष्णार्जुन. ८. तें कांचनमय
 पादपीठ (आसन). ९. निरोप. १०. आपल्या मांडीवरील. ११. श्रीभामा जग्या
 (पत्नी) ज्याची त्या श्रीकृष्णाचें. १२. मित्र अर्जुन. १३. कोकिलश्रेष्ठापुढें. १४.
 पालकानें. १५. स्तनपान. १६. निरबानिरव, कामाची व्यवस्था. १७. हा मी
 कृष्ण. १८. हें ऋण.

मारु रणांत, सोडूं तूण घेत्यांतें, न हेति' घेत्यांतें.' १४
 भूप म्हणे, 'पुत्राचा अभिमान पिता घरील हा नियम,
 धर्मप्रियार्थ, वत्सा ! त्वत्कटकांची करील हानि यम. १५
 मारुत हि कसपटेंसी कटके कुंतुकेंकरुनि उडवील,
 विजयध्वजस्थ मारुति सर्वास हि सागरांत बुडवील. १६
 शक्र त्रिदशाकरैबी त्वंक्षीरशिरोबुजांसि खुडवील,
 चितुनियां येरावत बैरा, बैत ! वादिक्षीर तुडवील. १७
 संरक्षितील नानोपायें त्यां वैद्यराज नासत्यं;
 ज्याच्या बळें उडसि तूं दैवबळ नसे चि या जना सत्य.' १८
 हांसुनि म्हणे सुयोधन, 'धरितिल सुर काय जी नवि प्रकृती ?
 ऐसे न म्हणति नारदमार्कंडेयादि जीनं विप्र कृती. १९
 जरि कामकोपलोभद्वेषांतें सुर मनुष्यसे धरिते,
 तरि कां न काननाप्रति जातां प्रियपुत्रसाह्य ते करिते ? २०
 माजाठार्यां केवळ मनुजबळ न, दैवबळ हि बहु वसतें,
 नानोत्पातें शमवितों मीं हि, असे मन्धरित्र बहुवसें तें. २१
 गडबड बडबड करिती जरि तीर्ष न पावतील परि भूतें,
 परिभूतें होतील चि मन्मंत्रबळें पळांत अरिभूतें. २२
 जें शुभ अशुभ ध्यातां, सिद्धिप्रति पावतें चि ताता ! तें,
 मेघांतें दहनातें वर्तवितों मीं तसें चि वातातें. २३
 स्नेह तुम्हांसि भिववितो आच्छादुनि निरुपमा हि मन्महिम्न्या,

१. शस्त्रें धारण करणारांस. २. धृतराष्ट्र. ३. वायु. (भीमाचा पिता). ४.
 अर्जुनाच्या पताकेवरील. ५. देवांच्या हातून. ६. तुझ्या वीरांच्या शिरकमलाना.
 ७. हाय हाय ! ८. शत्रूंचे यांद्धे. ९. नकुलसहदेवाना. १०. अश्विनीकुमार. (यम,
 मारुत, शक्र व नासत्य हे पुत्राभिमानानें पांडवपक्षपाती होऊन तुमचा नाश
 करितील). ११. स्वभाव. १२. वृद्ध. १३. चतुर, ज्ञाते. १४. अनेक अनर्थ. १५.
 नानाविध. १६. मोठी. १७. पृथ्वीला. १८. शत्रुरूप भुतें. १९. [माझ्या
 इच्छेप्रमाणे] बागवितो.

उद्धरिजेल वराहें जसि तसि लीलेकरुनि मंन्महि म्या. २४
 स्वल्पे काळें पुत्रे पांडव मैथिले असें चि परिसाल,
 काढिन दगडाची ही मीं कोणहा हि न निघेल परि साल. २५
 स्वल्पाचा न बरी, परी तुमच्या आश्वासनार्थ हे राहो,
 इतरा पुसों नका, हें प्रेक्षानेत्रें तुम्हीं च हेरा हो !.' २६
 कर्ण म्हणे, "त्यजिजेतो जो दुर्लभवस्तुकाम तो भानें,
 गुरुपार्सी 'ब्राह्मण मीं' ऐसें वदलों महाखलोभानें. २७
 कळतां चि कपट वदला कीं, 'अस्मृत्यति नसेल तुज 'अंती,'
 भस्म चि करिता, परि बहु कारुण्यामृत, न कोपविष, संतीं.
 आयुष्य असे तोंवरि अस्मृत्यति मन्मनांत राहेल,
 गुरुशोपार्थ असा, मग कोण मजकडे रणांत पाहेल? २९
 गुरुचा प्रसाद नसतां मज्जीवित निमिषमात्र न रहातें,
 उरलों अद्यापि म्हणुनि निश्चित माज्या मरेल नैर हातें. ३०
 न स्वर्भ्यस्तास्त्राची स्मृति मजला यावदीयु सोडील,
 जोडील कीर्ति द्याया मज माजे मन कधीं न मीडील. ३१
 द्रोण हि भीष्म हि राहो, राजे हि तुम्हांसमीप राहोत,
 पौर्यासि मीं च वधितों, मदिक्रम लोकपर्षिळ पाहोत." ३२
 भीष्म म्हणे, 'रे कर्णा! कां स्वाश्रित धर्ताराष्ट्र बुडवाया
 इच्छिसि दुष्टा! दादुनि दृष्टिदहन दंदशूक तुडवाया? ३३
 कृष्णांच्या दृष्टिपुढें जातां चि तुजा पडेल आवें रिता,

१. वराहावतार घेणाऱ्या विष्णूने. २. माझी पृथ्वी. ३. मारले. ४. आत्मस्तुति.
 ५. ज्ञानदृष्टीने. ६. मिळण्यास कठिण अशा पदार्थाची इच्छा करणारा. ७. सारा-
 सारविचारशक्तीने. ८. मरणसमयी. ९. गुरु परशुरामाच्या शापाचा भावार्थ.
 १०. पळभर. ११. अर्जुन. १२. उत्तम प्रकारें अभ्यास केलेल्या अस्त्रांची. १३.
 जोंपर्यंत आयुष्य आहे तोंपर्यंत. १४. याचा कर्ता पूर्वाधातील 'स्मृति.' १५.
 पौर्यासि=अर्जुनासि. (?). १६. अष्टदिक्पाल. १७. दृष्टीने जाळणारा. (चक्षुर्विष).
 १८. सर्व. १९. कृष्णांजुनांच्या. २०. धैर्य.

आम्हां नावरसी जरि, असता, आयुष्यशेष आवरिता. ३४
 जन्हि खांडवदाह श्रुत तरि तुज कां चित्त नावरे? घे^२ तें
 विजयाचें सैद्रणनीं जे ये पहिल्या चि नाव रेघेतें. ३५
 या हरिच्या शक्तिपुढें त्या हरिची काय पामरा शक्ती?
 तेज अजितभक्तिपुढें मिरवील क्षुद्रदेवताभक्ती? ३६
 जिंकील देवसेना निजतेजें सिंहवाहसासुतें?
 शंकिधरावरि जासी घेउनि तूं इष्टसाहसां! सुतें. ३७
 तुजसह होइल भस्म व्याळमुख शर हि धनंजयशरानीं,
 न तुम्हीं पुरीं मिळविलें जें तेणें मिळविलें सुयश रानीं. ३८
 मारिन ज्यासि. म्हणसि तो शैवप्रतिमल्ल काय नर काँचा?
 तद्रक्षक तो, केला ज्या प्रभुनें भस्म काय नरकाँचा. ३९
 तुजहुनि कोटिगुणाधिक वीरवर्धी जे समर्थ ते ज्यातें
 प्रभुभुज रक्षिति, त्याच्या केंवि सैहासी समर्थ तेज्यातें?' ४०
 कर्ण म्हणे, 'मज आहे विदित बहुसमर्थ यदुप हा साचा,
 महिमा वैर्ण्य, परि बहु प्रेमा भीष्मासि मदुपहासाचा. ४१
 उपहासाचें फळ मीं दाखवितों रोकडें चि अन्यास,
 वृद्ध अलंघ्य, असे हौं तों म्यां केला चि शस्त्रसंन्यास. - ४२

१. जरी तूं आम्हांला आवरला जात नाहीस तरी तुझे आयुष्य कांही उरलेलें
 असते तर त्यानें तुला आवरलें असतें; पण तें हि नाही. २. लक्षांत घे. ३. चांगल्या
 [वीरांची] गणना करितांना. ४. ओळीला. ५. इंद्राची. ६. क्षुद्रा अशी. ७. कृष्ण-
 भक्तीपुढें. ८. स्नुषारूपा-पंत. पार्वतीपुत्र कांतिक याची पत्नी देवसेना. ९. सिंह-
 वाहिना भगवती श्वश्रूरूपा-पंत. १०. शक्तिनामक मोठे आयुध धारण करणारावर.
 ११. इच्छिलेले आहे साहस ज्यानें अशा! १२. सुईला. १३. सर्पमुख. १४. अर्जुनाच्या
 बाणांनी. १५. शंकराचा प्रतिस्पर्धी वीर. १६. कच्चा, कमी योग्यतेचा. १७.
 एतन्नामक दैत्याचा. १८. सहन करशील. १९. कृष्ण. २०. वर्णन करण्यास योग्य.
 २१. माझ्या निंदेचा. २२. भीष्मेतरास. २३. हा वृद्ध भीष्म. २४. शस्त्रत्याग.

त्यजिली सभा हि भाजि हि, जेव्हां होशील काय शांत, नवा
 समरचमत्कार जना दाबिन मीं वीरराय शांतनेवा !.' ४३
 ऐसें वदोनि मानी तेजस्वी कर्ण जाय गेहाला,
 बुध म्हणति मनीं, 'कुंमते ! अधिका तुज्झनि काय मे ! हौंला ?'
 स्मित करुनि सभेंत नदीतनय म्हणे, 'रे ! सुयोधना ! सत्य,
 रिपुगदनाशार्थ बरे मेळविले हे सुयोधनासत्य. ४५
 हा सूतात्मज आधीं वदला कीं, मीं करीन अर्यंत,
 आतां म्हणतो, संगर न करीन मर्दतेंकाळपर्यंत. ४६
 सत्यप्रतिज्ञ लोकीं हा चि, नसे यासमान राज्ञेय,
 सांगा घडेल कैसें यासीं नारायणा नरा ज्ञेय. ४७
 मज्जीवनक्षयावधि जें स्पष्ट उपेक्षिणार तव नाशा,
 तें मित्र काय ? त्याच्या वचनें धरितोसि काय अवेनाशा ?
 करुनि श्रोतुं रुचंचन सर्व बुडविलें स्वपुण्यतप यानें,
 ऐसें नसतें, तरि कां याला घडतीं रणांत अपर्याने ?' ४९
 गांधीरि म्हणे, 'तज्जय कां ? त्यां आहेत काय बा ! सिंगें ?
 कीर्तिवर म्हणुनि विधिनें बांधियलीं त्यांसि काय बासिंगें ? ५०
 न तुजा, न द्रोणाचा, न कृपनृपांचा हि भरवसा धरिला,
 दुःशासनकर्णबळें स्वबळें म्या युद्धयज्ञ आदरिला. ५१
 मारुनि पांडवांतें यज्ञ करीन, द्विजांसि तर्पीन,
 मणि कांचन हय रथ गज गृह गो ग्राम प्रकीर्ण अर्पीन.' ५२
 विदुर म्हणे, "दम तारक सुज्ञांसि गमे, खळांसि न दम हित;

१. युद्ध. २. भीष्मा ! ३. हे दुष्ट बुद्धि ! ४. मघ. ५. शत्रुरूप रोगाचा नाश
 करण्याकरितां. ६. उत्तम योद्धे हे च अश्विनीकुमार. ७. कर्ण. ८. शत्रूचा नाश.
 ९. युद्ध. १०. मां मरेपर्यंत. ११. क्षत्रिय. १२. युद्ध. १३. कांहीं कांहीं स्थळी संस्कृत
 शब्दांचें लिंग पुंलिंग कायम ठेवितात. १४. रक्षणाशा. १५. परशुरामाची प्रतारणा. १६.
 बलायन. १७. दुर्योधन. १८. त्या पांडवांचा जय. १९. पुष्कळ. २०. इंद्रियनिग्रह.

दमसम अमृताचा ही होईल न .सज्जनासि नव महितं. ५३
 जो सोडिला धर्म तो पाबेल ध्रुवपेदा न वेदांतें,
 विजयसुखोत्कर्ष बरे अनुभविले बहु सदा नवे दैतें. ५४
 पाश पसरिता आला गहनांतें धराषयासि खग नीर्घ;
 दोघे पैशी पाशीं गुंतुनि भरले उडोनि गगनीं च. ५५
 मग गगर्नगखग देखत धांवें जो व्याध त्यास पाहोनीं,
 कोणी तापस पाहुनि आश्चर्य पुसे समीपं बाहोनीं. ५६
 व्याध म्हणे, 'मानावा मयल व्यर्थसा न हा तोंतें,
 कलहें गळतिल गगनगखग, मग येतील कां न हातातें?'
 सांपडले व्याधाला घेउनि पाशासि जे बहु पळाले,
 ते कलह करुनि मुंतुनि खग गगनींहुनि भूचरि गळाले. ५८
 व्याधा खगसे, काळा सांपडति करुनि कलिप्रति झोंती,
 भूमि न घाया केली जी काय नव्हे भलि प्रतिज्ञा ती. ५९
 मेले किरातें पाहुनि मधुतें चि, न पाहुनि प्रपातेंतें,
 हें तें च, घातली त्वां स्पष्ट कुसंततिविषप्रपा तेंतें. ६०
 अंकीं धर्म चि घ्यावा, न शिरीं त्वां दोष हा कुलीना ! गा !
 अल्पा हि सच्चमू बहु खळा, न हरिमूर्ति धाकुली नांगा." ६१
 वृद्ध म्हणे, 'वत्सा ! त्वां गणिला अतिहित अतिस्वनाशपथ,

१. पूज्य. २. ब्रह्मपदाला. ३. इद्रियनिग्रह करणारानें. ४. विदुरानें येथून
 एका गोष्टीस मुरुवात केली आहे. ५. अरण्यांत. ६. क्षुद्र, पारधी. ७. पक्षी.
 ८. आकाशांत गेलेले पक्षी. ९. जवळ. १०. बोलावून. ११. आपण. १२. स्वजा-
 तीय, भाऊबंध. १३. मिळ. (विदुर आपण गंधमादनपर्वतावर फिरत असतां
 पाहिलेली दुसरी एक गोष्ट दृष्टांतादाखल मागत आहे. त्याच्याबरोबरच्या मि-
 लानां पर्वताच्या खोल दरीत असलेले मधाचे पोळे पाहतां च, ते त्याच्या लोभा-
 मुळे अविचारानें तेथपर्यंत गेले असतां तेथील सपे चावल्यामुळे त्यांना मृत्यु आला).
 १४. पर्वताच्या कळ्याला. १५. दुष्ट संततिरूप विषाची पाणपोर. १६. त्वां
 ज्वरदाहने. १७. कालियसर्पाळा.

हा ! यासि वारिता मी निष्फळ जेंवि प्रतिस्वनां शपथ. ६२
 संजय ! काय धनंजय वदला ? वद, लागला मला आधी,
 होत्ये मूर्छित माजी या संतापें करुनियां आधी.' ६३
 " अर्जुन कृष्णमुखार्ते पाहत वदला अशा चि वचना कीं,
 ' मंदासि सांग, रडसिल आठवुनि अनादितार्यवच नोंकीं. ६४
 अन्यायें मेळविलें देतें, न करुनि घाणि, हानि धन,
 धर्मविभाग न देतां करिल चि गांडीवपाणि हा निधन. ६५
 प्राणघ्न परार्थाची चित्तांत धरुनि काय हो ! माया
 घाना, तरि तुमचे शरदहनीं आलों चि कांय होमाया.' " ६६
 न वदे किमपि सुयोधन, बैसुनियां बहुतकाळ मग राजे
 गेले उठोनि तेथुनि ते, सांपडणार काळमगरा जे. ६७
 एकांतीं अंध म्हणे, ' एकडे तिकडे कसें किती बळ हें
 वद, संजया ! तयां हे किंवा ते जिकिताल यां कळहें ? ' ६८
 संजय म्हणे, ' नृपाळा ! प्रायः प्रभु ते समर्थ करिशील,
 नसतां विदुर पितामह, परिसोनि मदुक कोप करिशील. ६९
 केवळ दशमुखमतिस चि न कैपिवच रुचे, न सर्व लंकेला,
 गांधारी हि असावी, मग बोलेन त्यजूनि शंकेला.' ७०
 आणवितां एकांतीं गांधारी विदुर आणि शांतनव,
 व्यास प्रकटे जैसा रोंकेचा भव्यकायकांत नव. ७१

१. प्रतिध्वनीला, तू होऊं नकोस अशीं घातलेली शपथ जेंवि निष्फळ, तेंवि त्या दुर्योधनाचें निवारण करणारा जो मीं तो निष्फळ झालों. प्रतिध्वनीला जसा ध्वनि कारण, तसा दुर्योधनाच्या उद्ध्वलपणाला मी च कारण आहे, असें तत्पर्य. २. हृद्रोग. ३. बुद्धि. ४. अनादरिलेला श्रेष्ठांचा उपदेश. ५. स्वर्गां. ६. उणेपणा न करून, पूर्णपणे. ७. अर्जुन. ८. शत्रूच्या धनाची. ९. वाणरूपी अघात. १०. देह. ११. कालरूप नक्राला. १२. हत्तीसारखा आहे स्वभाव ज्यांचा असे. १३. अंगदाचें माषण. १४. पूर्णिमेचा. १५. भव्य आहे देह (मंडल, घेर) ज्याचा असा पति (पूर्णचंद्र).

व्यास म्हणे, 'रे! संजय! सांग सुते जें विचारिलें कांहीं
 बुडविति बळें, भुलविले हे काळें जेंवि चारिलें कांहीं.' ७२
 संजय म्हणे, "नृपा! मज तिकडिल इकडिल किती कसें बळ हे
 पुससी, पुनःपुन्हां यांकरवीं त्यां मारवावया कळई. ७३
 तरि परिस, पुन्हां कथितों, वीरानीं अर्जुनाच्युत नमावे,
 त्यांचें ब्रह्मांडांत हि तेज ब्रह्मेश्वरस्तुत न मावे. ७४
 वधिले इहीं प्रतियुग प्रकटुनि दुर्जन सदानव सववना,
 यांसि पहाया वाहति सुर करुनि शिवा सदा नवस दवना. ७५
 जिकिल चक्रधराला कवण? तयाचा अगाध महिमा गा!
 कोण स्वालंघ्यत्वे लाजविल दुजा अगाधम हिमांगा? ७६
 प्राणांपरीस परमप्रिय पांडव पुंडरीकनयना त्या,
 बहु जपतो तो आश्रितकल्पद्रुम विश्वगीतनय नात्या. ७७
 कथितों तुला सभासें, तिकडिल बळ फार काय बोलून?
 'विश्वाधिकै कृष्णप्रभु' कथिलें वेदें मनें चि तोलून. ७८
 ह्रीं^{१६} सत्य धर्म आर्जव जिकडे, तिकडे चि कृष्ण जाणावा,
 जिकडे प्रभु तिकडे जय जाय, न लागे स्तवूनि आणावा. ७९
 मिष करुनि पांडवांतें भस्म चि करणार या तव सुतातें,
 घावें शील चि, घावें केवळ व्हाया न घात वसु तातें. ८०
 परमाधर्मनिरत तव सुत केवळ हे न मान्य वालिशता,
 दशमुखशता हि, यांला यांची च करील भस्म बालिशता. ८१
 सद्रक्षण, खळमर्दन, नारायणसा न तो नर विसरला,

-
१. पुत्र जो धृतराष्ट्र त्याने. २ सैन्य. ३. ब्रह्मदेव व शंकर यांनी स्तविलेले.
 ४. दैत्यांसह. ५. सज्जनांच्या रक्षणाकरिता. ६. नरनारायणांस. ७. दवणा व
 विल्वपत्र ही शकराला प्रिय आहेत. ८. श्रीकृष्णाला. ९. क्षुद्र पर्वत. १०. हिमालयास.
 ११. कमलनयन कृष्णास. १२. जगानें वांछिली आहे नीति ज्याची. १३. भक्त
 व देव यांच्या परस्पर संबधाला. १४. संक्षेपानें. १५. जगापेक्षां श्रेष्ठ. १६. लज्जा.
 (मर्यादा). १७. सरळपणा. १८. धन. १९. मूर्खपणा.

सर्वस्व तेज लोकांमात्रि क्लिरितां सदा न रवि सरला.” ८२
 भूप म्हणे, ‘मीं नेणें, तुज ईश्वर कृष्ण हें कसें कळलें ?’
 संजय म्हणे, ‘मदीय ज्ञान अविद्यामळें नसे मळलें.’ ८३
 राजा म्हणे, ‘अविद्या, ज्ञान हि कैसें, यथार्थ बोलावें;
 त्वद्भाषणें सुरांच्या गुरूनें असुरांचिया हि डोलावें.’ ८४
 संजय म्हणे, “अविद्या ‘मीं’ ‘माजें’ म्हणासि हे चि, गा ! राया !
 विद्या, असें न म्हणणें जें, हे चि समर्थ होय ताराया. ८५
 ज्याचें मन सच्चुतिमतपर्यंत सोडुनि दुष्पर्यायी कदा न रते,
 पावति भगवंताच्या जाणुनि सद्भक्तिनें पदा नर ते. ८६
 माजी विद्या वाढे, त्वद्विद्या नित्य गारसी विघरे,
 दीप्तालयसम दुर्जनसंगांतुनि झडझडोनि बा ! निघ रे !” ८७
 अंध म्हणे, ‘रे ! पुत्रा ! त्यजुनि दुराग्रह, येंदूद्वहा नम, रे !
 अमरेश मरे ईशा न विनत, जो विनत मर्त्य ही न मरे. ८८
 जा शरण ईश्वरा श्रीकृष्णा, बा ! लोभ हठ पुरे, शम रे !
 करुनि असा चि दुराग्रह अमरमहित केनकमयपुरेश मरे. ८९
 जें त्या श्रीकृष्णाचें चरित मनीं आपल्या पहा रे ! तें,
 अंशुचिस्पृष्टा सैच्छी म्हणवि भली तापल्या पहारेतें.’ ९०
 भूप म्हणे, ‘त्या कृष्णा शरण, मरणभय तरों, न जाईन,
 सुयशें तरोन जाईन, कीं स्वर्गाप्रति मरोन जाईन. ९१
 त्या ईश्वरासि जावें शरण, अनेकत्र सद्य हित सम जो.
 कृष्ण महेश, परि नवा, हें सत्य तुम्हां पित्यासहित समजो.

-
१. सुरांच्या व असुरांच्या हि गुरूनें, बृहस्पतीनें न शुक्रानें. २. अज्ञान.
 ३. चांगल्या लोकांस वेदाग्रमाणें मान्य असलेल्या मार्गांतें. ४. पेटलेल्या
 बरासारख्या. ५. यदुश्रेष्ठ कृष्णाला. ६. इंद्र. ७. मनुष्य, अवश्य आहे मृत्यु
 ज्याला तो. ८. देवपूज्य. ९. सुवर्णमय नगरी (लंका) तिचा पति रावण.
 १०. अपवित्रानें स्पर्शिलेली. ११. सज्जनांची संपत्ति. १२. दुर्गोपन. १३. सर्वत्र.

ईश्वर तरि कां तिसैन्या त्या पांडुसुतासि मात्र काखेला
वाहे? पाहे हेमांसह तोलाया बळे चि लाखेला.' ९३

अंध म्हणे, 'गांधारि! त्वत्सुत जातो बळे चि नरकास,
नैरकासहबळ येहुप, घाली हे। तज्जयार्थ नर कास.' ९४

अंध मनि म्हणे, 'अंधा! सुखलीला दाविल्या पहा 'रेतें,
न कुसंततितें घावें आलिंगन, ताविल्या पहारेतें.' ९५

देवी म्हणे, 'मजकडे कारुण्य करुनि गाढ बा! हेर,
शोकान्धकूपपतिनां आम्हां अंधांसि काढ बाहेर.' ९६

जा शरण ईश्वराला, दे ज्याचें त्यासि राज्य, जोड कर;
जोड कर सुकीर्तीची, तूं चि कसा कुरुकुळांत खोडकर? ९७

तूं काय? भीम मोडिल अमरवराची हि तेंदृकर मान.
यीं अनया भरणार स्वासुधनें काळभट्टकर मान. ९८

प्रभुनेंमनें सुखशोभा, होतां अंगौष्ठकांत आठ वण,
भीम वधिल तें करिसिल मद्रचनाची मनांत आठवण.' ९९

व्यास म्हणे, 'धृतराष्ट्रा! ज्ञानें या संसृतीसि तरशील,
वंशील साधुसंगें जोडावें, त्यजुनियां इतर शील. १००

संजय हित कथिल तुला, बहुमत याहुनि न अर्थ दुसरा रीं,
सुंसरा याद तसा तूं पाव ब्रह्मा, उपाय पुस रायी!' १०१

भूप म्हणे, 'संजय! वद हित, मज हें दुःख बा! पहावेना,

-
१. अर्जुनाला. २. सोन्याबरोबर. ३. नरकासुराला असह्य आहे बळ ज्याचें.
४. कृष्ण. ५. हा दुर्योधन. ६. कास घाली=तयार होई. ७. पुत्रोत्पादक बीबांन.
८. गांधारी. ९. पूर्णपणें. १०. शोकरूप अंधारकृपांत पडलेल्याला. ११. इंद्राची.
१२. कटकन्, तांडकन्. १३. त्वां आपुल्या प्राणघनें काळमाक्ष्मणकरातें भरणार
असें या अन्यायातें मानावें-पुंल. १४. कृष्णास नमस्कार केल्यानें. १५. आठ
अंगांत. १६. संसाराला. १७. उत्तम स्वभाव. १८. संजवाला. १९. चांगल्या
सरोवराला. २०. जलचर प्राणी. २१. ब्रह्मपद्राका. २२. हे धृतराष्ट्रा!

पुत्र नव्हे, दुर्योधन रिपु, जोडा होय पाप हा बेना. १०२
 जाणोनि हृषीकेशा जेणें पावेन मुक्तिसि, कैवीना !
 तें सांग; कोण सज्जन पुसतां हितहेतुयुक्ति सिक्वीना ? १०३
 संजय म्हणे, 'न जाणे अजितेंद्रिय सर्वथा हृषीकेशा,
 कैवि पिकेल ढंका जी लेश हि लागों न दे कैषी केशा ? १०४
 भेदें न हो कुरुक्षय म्हणुनि सद्य देवदेव येणार,
 येणार जो खळांचें सर्वस्व प्रभु भल्यांस देणार.' १०५
 अंध म्हणे, 'कृष्णप्रभु आपण येणार काय गा ! इकडे ?
 योग्य चि त्या हें; वत्सप्रेमें लंघिति न काय गाइ कडे ? १०६
 ते धन्य भाग्यवंत प्रभुला अवलोकितात डोळस जे,
 मीं तेंचि उशीरासह घ्याया बहुमान जेंचि मोळें सजे. १०७
 जरि मीं केवळ अंध, न गंध नयाचा असे मदींचरणीं,
 करिल भवंबीजरंधन, बंधनहर गुण वसे सदा चरणीं. १०८
 प्रभु लोकसंग्रहार्थ द्रोणा भीष्मा मला हि वंदील,
 बंदी लक्षें निर्गमं ज्या यत्पदरज शंभुचें हि मंदीलें. १०९
 निवविल सत्य प्रियहितवचनें स्पशें मला ससंभ्यास,
 त्या विश्वपाळका बहु आहे सद्गोतिचा चि अभ्यास. ११०
 मीं त्या जगद्गुरुप्रति गेलों शरण स्मरोनि महिमा, गा !
 म्हणतों राज्येच्छा तरि, सुत हो ! त्या चि प्रभूसि महिमागा.'

१. या नांवाच्या दुराचारी राजाला. २. कृष्णाला. ३. पंडितश्रेष्ठा ! ४.
 कल्याणाला कारणीभूत असा उपाय. ५. जिकलेलीं नाहींत इंद्रियें ज्यानें असा
 मनुष्य. ६. केशा ढंका लागणें—इजा होणें. ७. शेती. (जी शेती आपणाला नांग-
 राची उपाधि मुळीं च लागू देत नाहीं ती कशी पिकेल) ? ८. देवांचा देव, श्रीकृष्ण.
 ९. बाळ्याबरोबर. १०. एकप्रकारचे निर्गंध गवत; हे बाळ्याच्या जागीं च येतें. ११.
 माझ्या आचरणांत. १२. संसारबीजान्ना नाश. १३. लोकांस वळण लागण्याकरितां.
 १४. भाद, स्तुतिपाठक. १५. अनंत. १६. वेद. १७. मुकुट. १८. सभासदांसह अशा.

अध्याय सहावा.

धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा ! बुडतों मीं सत्य जाण, तार मला,
 भवें बुडवीं म्हणुनि च तव भजनीं सनैकादि जाणता रमला. १
 बुडतें कुरुकुळ भीमार्जुनकोपें, त्वां चि वांचवावें हो !
 गावें पांच बड्ड, नको स्थळ पांचां काय पांच वावें हो !? २
 भुलैला पुत्रप्रेम, येथें नाहीं च संशय, शमाया
 कथितो, बा दाखवितो, बुडवाया सर्व अंश यश, मार्या. ३
 जेणें न बुडे कुरुकुळ, धर्म, यश, न्याय, त्या चि सदुपाया
 सांग, सख्या ! भ्रमला हा जन, केवळ तूं चि आस यदुपा ! यां.' ४
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'दैर्वा ! जातों मीं त्याकडे हित वदाया,
 काय सुयोधन ! न शके पचवाया वृत्रहा हि तव दार्या.' ५
 धर्म म्हणे, 'हितं हि तया अहित, अहितसा चि तो परम खळगा !,
 व्यसनीं भल्यासि पाडी, दुष्ट गजा जेवि पिहितं मुख खळगा.' ६
 शौरि म्हणे, "राजेंद्रा ! यद्यपि बळवान् तथापि शुनैकानें
 हरिचें काय करावें ? परिसो तो" हितकथा पिशुन कानें. ७
 या त्विदूतीं अरि जरि भलतें चि करावयासि पाहेल,
 राहेल पळ न तो, हीं खळंकृतनिजलंघना न साहेल. ८
 जिकिल काय हरा तो ? जिकी कुंतुके चि मन्मथ नरा ज्या,
 करिल हरिमथन शैश, तरि करिल सुयोधन हि मन्मथन राज्या !
 योजीन युक्ति सामीं सौंदीपनिच्या तुज्या बड्ड नव्या ही,

१. संसार. २. सनक इत्यादि देवर्षि. ३. [वृत्राष्ट्र] भुलला. ४. बाप. ५. भाग, वांटा. ६. लोभ. ७. मला. ८. राजा भर्मा ! ९. इंद्र. १०. बाला. ११. हित करणारा. १२. झांकलें आहे मुख ज्याचें असा. १३. कुत्र्यानें. १४. दुर्योधन. १५. दुष्ट. १६. तुझ्या दूतावर, (माझ्यावर). १७. मी. १८. दुष्टानें केलेल्या आपल्या अवमानास. १९. अगदी सहज. २०. मदन. २१. ससा. २२. माझा नाश. २३. माझ्या गुरूच्या.

प्राणांपरीस बहु मज्ज जैवि तुम्हीं तैवि तो बहु न व्याही. १०
 माय करी बाळांचें नित्य भ्रमवृत्ति काय जैवि हित
 तैवि करितसे मन्मति, होव निजदयेसि काय जै विहित. ११
 देखल अंश सुयोधन, तरि आम्हां पावला सदाशिव हो !,
 म्हणतोसि तूं हि, मीं ही कीं, 'प्रज्ञाचक्षुचें सदा शिव हो.' १२
 हो सिद्ध अंश द्याया, द्याया स्वप्राण सिद्ध अथवा हो,
 कथेंवा हो ! त्याकरवीं यश नाकीं, वीरलोकेपथ वाहो. १३
 अंश न देखल जरि अरि, तरि हि महादेव पावला नवसा,
 न वसावासि पराक्रम न करुनि, केवळ अशक्त मानवसा." १४
 श्रीराम जसा प्रेयी सिकवुनि सौमोक्ति अंगदा साच्या,
 धर्म तसा प्रभुला, जो कार्या देणार अंग दासाच्या. १५
 भीम म्हणे, "केशवजी ! मृदु बोला, उग्र तो सुयोधन हो !
 बा ! त्यासीं सख्य चि हो, युद्धीं हेंत एक ही सुयोध न हो. १६
 इतर असो, लाजेल चि त्या नित्य मँदांध सुरगर्ज गदीशां,
 दुर्योधना 'गुरु' असें म्हणतिल मँरळांध उरग जगदीशा !"
 श्रीकृष्ण म्हणे, ' हा ! रे ! भीमा ! जरि तूं महाभुज गर्दीन.
 भ्यालासि, होय जैसा चितुनि गरुडा महाभुजग दीन. १८
 आम्हां तुझा भरवसा बहु कीं खळ मर्दिंसील तूं अगदीं,
 निर्वीर्यत्वे चिकित्सासमयीं आलें चिरार्चीतीं अंगदीं. १९

१. दुर्योधन. (दुर्योधनाची कन्या लक्ष्मणा ही कृष्णपुत्र सांब याला दिली असल्यामुळे कृष्णदुर्योधन हे व्याही होत). २. कल्याण. ३. पांडव हो ! त्याच्या-कडून आपलें यश स्वर्गामध्ये वर्णन करवा. ४. वीरांचा [रणांगणीं मरून स्वर्गास जाण्याचा] मार्ग चालू असो. ५. संधीचीं भाषणें. ६. हत हो=मारला जावो. ७. उन्मत्त. ८. ऐरावत. ९. गदाधारण करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ अशा (दुर्योधनाला). १०. विषानें अंध (धुंद) अशा. ११. सर्प. १२. गदाधर. १३. निःसारता. १४. योजनेच्या वेळीं. १५. पुष्कळ दिवस पूज्य मानिलेल्या. १६. औषधाचे ठिकाणीं.

देवी गदा द्रुपदजा अर्चलंबुनिया-भुजाप्रति ज्ञात्वा !
 लज्जेत बुडाल्या कीं जाल्या वंध्या तुज्या प्रतिज्ञा त्या.' २०
 भीम म्हणे, "हो धाया सुतशोक पिंयासि यादवा ! लाजे,
 भस्म चि होतील सकळ ते सांपडतील या दवाला जे. २१
 देवा ! तुज्या प्रसादे विजयश्रीकंठरत्नहार गंडी
 हा काळाचा हेरसखकटके, न करुनि यत्न, हा रगडी. २२
 माज्या या बाहुंचें स्मरण करुनि तूं मनीं पहा शील,
 अथवा रंधवाजिद्विपभटकोटिप्रशमनीं पहाशील. २३
 वर्णू काय स्वमुखें ? स्वपराक्रम वर्णितील सुर साधू,
 म्हणतिल 'सकलबलिर्मंदा' भगवज्जन 'भीमकीर्तिसुरसा ! धू.'"
 यदुनाथ म्हणे, 'मीमा ! खळकौळाच्या महाभुजा भावा !
 तुज निर्दिलें न; तैसें वदलों जाणावया तुज्या भीमा.' २५
 अर्जुन म्हणे, 'सख्या ! जें कीर्तिकर असेल तें चि कर जा, गा !
 सांगावें काय ? तुजा प्रणतार्थीं असे चि कर जागा.' २६
 नकुळ म्हणे, 'जगदीशा ! रक्षाया हा स्वधर्म जें विहितें
 तें चि करितां, करितसे न विनवितां वृद्ध माय जैवि हित.' २७
 सहदेव म्हणे, 'देवा ! दे वात्सल्येंकरुनि युद्धवर
 उद्धव रणसम कैचा क्षत्रौला ? हा चि धर्म शुद्ध वर.' २८
 कृष्णा हि म्हणे, 'कृष्णा ! म्हणसि जिला प्रियसखी, पहा हे ती

१. देवी गदा आणि देवी द्रौपदी. २. आश्रय करून. ३. निष्फळ. ४. मीं.
 ५. धृतराष्ट्राला. ६. दावानलाला. ७. विजयश्रीच्या गळ्यांतील रत्नांचा हार च
 असा. ८. मित्र. ९. कुबेर-पंत. (सौगाधिक कमलांसाठीं पूर्वी भीमानें कुबेर-
 सैन्याचा नाश केला होता). १०. अनायासें. ११. कोव्यवधी रथ, हत्ती, घोडे व
 वीर यांच्या नाशाच्या वेळीं. १२. सर्व बलिष्ठांच्या गर्वाला. १३. भगवद्भक्त.
 १४. हे भीमाच्या कीर्तिरूप उत्तम जला ! १५. दुष्टशास्त्राच्या बंधो ! १६.
 अभिप्रायाला. १७. नम्र भक्तांचें रक्षण करण्याच्या कामीं. १८. उचित. १९.
 उत्सव. २०. क्षत्रियाला. २१. श्रेष्ठ.

विसरो तुजी न समर्थी ईस अतिभंव्यदा महा हेती.^१ २९
 बहु गहिवरोनि, दाउनि दुःशासनपाणिगृहकेश, वदे,
 बहु दीर्घ उष्ण सोडुनि सुसकारा, तीस अभय केशव दे. ३०
 श्रीमद्युधिष्ठिराच्या दूतत्वा परम लाभ मानुनि घे,
 दुर्योधनप्रमुखखळखद्योततदन्यपद्ममानु निघे. ३१
 प्रभुला पूजिति निघतां वाल्मीकिवसिष्ठवामदेवादि
 नारद हि, जया निजयश माथां घेऊनि वाम दे वादी. ३२
 जो जाय दूर पाविर्त सानुज नृप धर्म त्या अपापरता
 प्रभुवर म्हणे, 'रहा, या कार्याच्या सिद्धिला जपा, परता.' ३३
 धर्म म्हणे, 'शीघ्र सुखें ये जोडुनि सिद्धि कीर्तिसह, देवा !
 मातेसि नमुनि वद कीं, आहे आरोग्य सीधु सहदेवा. ३४
 तूं जेंवि देवकीला भेटसि, तैसें चि भेट आतेला,
 आम्हांडुनि तूं चि अधिक, धृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ?
 स्वपदभ्रष्टसुतांचा भाजितसे तीस नित्य नैव्याधी;
 व्याकुळ करी जसा हा तैसा शूलज्वरादि न व्याधी. ३६
 कृष्णा ! कळेल तैसें वद कुंतीला न दुःख बाधावें,
 पंकी^{१२} धेनु भ्रमती, पुण्यश्लोका ! मुरारि ! बा ! धावें. ३७
 धृतराष्ट्र भीष्म बालिहक विदुर कृप द्रोण सर्व शुचि तैश्च

१. आश्रितांना कल्याण देणारी. २. शस्त्र. ३. दुःशासनाच्या हातानें ओढि-
 लेले केश. ४. दुर्योधनादि दुष्ट हे काजवे व तदितर (पांडव) ही कमळें याना
 [अनुक्रमें निस्तेज व विकसित करणारा] सूर्य च असा (श्रीकृष्ण). ५. अन्वयार्थ—
 वादी (भांडखोर माणूस) निजयश माथां घेऊनि (भांडखोरपणाच्या लौकिका-
 विषयींचा आपला गर्व विसरून) जया वाम दे (बावी देतो, मानतो) तो नारद
 हि प्रभुला पूजी. नारद हा प्रसिद्ध कलहप्रिय खरा; पण तो हि या वेळी साम-
 प्रिय झाला, असा भावार्थ. ६. पोचवित. ७. पुण्यनिरता. ८. तृप. ९. आपल्या
 राज्यावरून च्युत झालेल्या पुत्रांचा. १०. नवीन जिता. ११. रोग. १२. चिख-
 लांत. १३. जाणते.

जे त्यांसि भेट, वद हित, सांगों तुज काय ? तूं चि उचित. ३८
 म्यां पुसिलें कुशळ असें कर्णासि सुयोधनासि सांगावें,
 येतां पंचम दादुनि कर्णकटु पिक्कें शिकोनि कां गावें ? ३९
 ऐसें अजातरिपु नृप सूचित सूचवुनि शौरिला परते,
 मग विजय म्हणे, 'देवा ! येवूं घावे न मजपुढें पैर ते. ४०
 कर जोडिले तुज, पहा, साम घडो, राहवीन कोदंड,
 आर्या ! भीमापासुनि अंधसुतां अर्हवीं नको दंड.' ४१
 खळबळमथनोत्साहें भीमैं गर्जोनि लोक कांपविला,
 खचले रवें नंग मग; न म्हणतिल तद्वाहुं तोकें कां पविली ?
 प्रभु पांडवांसि फिरवुनि जातां पाहे पथांत नौकर्वी
 राजर्षि ब्रह्मर्षि स्वयंश जयांच्या मनासि आकर्षी. ४२
 उतरोनि रथाखालें साधूंचे वंदिले अनेक थवे.
 प्रभुनै दिलें तयां सुख, मुखलक्ष्मंकरुनि ही न ते कथवे. ४३
 इच्छा पुसतां वदले, 'बा ! तुजसम अन्य बोलका नाहीं;
 प्रौशं धृतराष्ट्रसभेमाजि तुजे धन्य बोल कैनाहीं. ४४
 दे या अयास याया आज्ञा सदया ! महोदया परिसा.'
 यापरि साधुमनोरथ जाणोनि म्हणे मुकुंद, 'या, परिसा.' ४५
 'सामार्थ प्रभु येतो' ऐसें धृतराष्ट्र आयके कार्नी,
 बहुतृषित अंधचातक मेघागमं जेवि काय केकार्नी. ४६

१. योग्य कर्तव्य जाणणारा. २. गायनातील स्वरविशेष. ३. कोकिलानें.
 (कोकिलाप्रमाणें आपणास गोड बोलतां येत असतां मुद्दाम कडु भाषण कां करावें,
 असा भाव). ४. अत्यंत योग्य. ५. शत्रु. ६. युद्धामध्ये. ७. दुष्टांच्या
 सैन्याचा नाश करण्याच्या उत्साहानें. ८. पर्वत. ९. त्या भीमाचे मुख.
 १०. मूल. (अल्प मूलाप्रमाणें क्षुद्र). ११. वज्राला. १२. देवर्षि. १३. अज्ञानिष्ठ
 मुनि. १४. कृष्णाचें यश. १५. आदरानें ऐकूं. १६. लोहास. १७. बावबाळा.
 १८. ऐका. १९. फार तहान लागलेला. २०. मेघाचें येणें. २१. मोरांच्या
 शब्दांनीं.

मार्गी सभावि सर्व हि बहु साहित्य प्रतिस्थळीं करवी,
 कीं भाषणावरि दयादृष्टि करावी यदुत्तमं बरवी. ४८
 देव न पाहे तिकडे कीं तें करणें नव्हे चि निष्कपट,
 मैदांचे स्वीकारिल कवण विचक्षण अमूल्य निष्कपट? ४९
 तें सर्व डावलूनि प्रभु गेला गजपुरासि परभरा,
 हा चि भल्यांचा आस, स्वशिरीं घेईल कोण पेरभारा? ५०

अध्याय सातवा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा! जो साधुमनं स्वसङ्गुणें हरितो,
 येइल वृकस्थळाहुनि आम्हां भेटावया उद्यां हरि तो. १
 दासी शत, दास हि शत, आठ महांनाग, रूक्मरथ सोळा
 देईन तो हि संन्मणि शुचितेज्यांचा चि जो गमे गोळा. २
 जें मनुयोजनगामी स्वैस्वानें व्रीडदान दे वाद्या,
 माझ्या आज्ञेनें तें अश्वतरायुक्त यान देवा द्या. ३
 सद्गुणें सुवस्त्रें पुष्कळ येतां चि हरिस अर्पावीं,
 सैन्यें^{१५} सैदम्नपानें बहु बहुमानेंकरुनि तैर्पावीं. ४
 दुःशासनमंदिर द्या उतराया माधवासि पौरव! हो!
 स्वात्तासि प्राप्त तुम्हांपासुनि बहुपरमपूर्ण गौरव हो.' ५
 विदुर म्हणे, 'कपट मनीं, प्रेम वारि असें करूं नको, पावें,

१. ठकाचें. २. शाहणा. ३. सोन्याचें नाणें आणि वस्त्र. ४. शिडकारून.
 ५. दुसऱ्याच्या ओझ्याला. ६. या नांवाच्या नगरीहून. ७. मोठे हत्ती. ८.
 रूपाचे रथ. ९. चांगलें रत्न. १०. छप्पन कोश जाणारे. ११. आपल्या शब्दानें.
 १२. लज्जादान. १३. खेचरी जोडलेलें. १४. वाहन. १५. कृष्णाबरोबर आ-
 लेलीं सैन्यें. १६. उत्कृष्ट खाद्यपेयानें. १७. तृप्त करावी. (येथें प्रथम 'अर्पावीं'
 असें लिहिलें आहे). १८. दुर्योधनाच्या मंदिरापेक्षां दुःशासनाचें मंदिर चांगलें
 असल्यामुळे तें देण्यास सांगितलें आहे. १९. आपला आस जो कृष्ण त्याला.

तुजवारि न ईश्वरानें करुणा परती करुन कोपावें. ६
 सर्वस्व प्रभुचरणीं अर्पिति बुध होउनीं शुचि तराशा,
 देणार हें किति? क्षिति' दे; या पूजेसि तो उचित, राया! ७
 पांचां पुत्रां द्यावीं पांच, न होइनि खळांसि वश, गावें,
 तें तों न करिसि जेणें प्रभुनें स्वमुखेंकरुनि यश गावें, ८
 गुळखोबरें विलोकुनि भलत्या हि जनासि बाळक वळावा,
 सत्य प्रेम चि दावुनि सुद्धें तो विश्वपाळ कवळावा. ९
 कपटादरें बळो पेर पेर परमेश्वर कसा वळेल हरी?
 कृष्णकृपासृतनिधिची अकपटविनताकडे वळे लहरी. १०
 येतो साम कराया, होय यशोर्था च, तो यशा लँहो,
 देणार तुम्हीं हँय, गज, रथ, दासी, दास हें कशाला हो! ११
 सैमजाल तरि करिल हारे हपें पावोनियां विडो लँस्य,
 नाहीं तरि खेद'दें त्या सर्व जसें प्रस्थिता विडो'लस्य. १२
 प्राण हि सोडिल पारि हरि पांडवसख्य न पळार्ध सोडील,
 कृष्णप्रीति न मोडिल पँटु कोणही ब्रह्मलिपि हि खोडील.' १३
 तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'सत्य न सोडील सख्य हारे त्यांचें,
 न पुरेल कृष्णमानसहरणीं बळ मेरुच्या हि हारित्यांचें. १४
 कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न द्यावें तुम्हीं अहो! तात!
 भ्यांले म्हणेल, मान्य न अवमानाला कुलीन होतात. १५
 त्रिभुवनपूज्यतम प्रभु सत्य चि हें किंचि तो असे व्याही,

१. पाठमोरी. २. पृथ्वी. ३. वश व्हावा. ४. कपटाच्या सत्कारानें. ५. इतर
 मनुष्य, सामान्य लोक. ६. परंतु. ७. कृष्णकृपारूप अमृतसागराची. ८. निष्कपट
 अशा नम्राकडे. ९. यशाची इच्छा करणारा. १०. मिळवो. ११. बोडे. १२.
 साम करण्यांत हित आहे असें मानाल. १३. फक्त विडा मिळाला तरी. १४. नृत्य.
 (आनंदप्रदर्शन). १५. दुःखजनक. १६. प्रयाण करणारास. १७. मांजराचें तोंड.
 १८. कृष्णावरील प्रेम. १९. शाहणा. २०. पांडवांचें. २१. कृष्णाचें मन वळवि-
 प्याविषयी. २२. "कौरव भ्याले" असे कृष्ण म्हणेल. २३. आणि.

- परि संप्रति सेव्य नव्हे, सेवूं कृष्णेतरा असेव्या ही. १६
 जें वर वाढलें तें आतिथ्यें करुनि काय हो ! शमतें ?
 अवमान नव्हे जेणें तें क्षत्रोचित असें मला गमतें.' १७
 भीष्म म्हणे, '२! पुत्रा ! धृतराष्ट्रा ! ईश्वरप्रभावज्ञा !
 जीवपतंगा योग्या न प्रभुदीपार्हणाप्रभावज्ञा. १८
 मधुर वदा, प्रिय चि करा, प्रभु पूजा परम शुद्धभावानें,
 तत्प्रिय हें कीं, भावांसह न करावें चि युद्ध भावानें.' १९
 तों दुर्योधन बोले, 'ताता ! मज हें चि युक्त भासतसे,
 अन्नाच्छादन देवुनि पाळावे पांडुपुत्र दौसतसे. २०
 उडतात शत्रु ज्याच्या सामर्थ्यें त्यासि आकळायाचा
 योग उद्यां चि असे, हा मंत्र नव्हे केशवा कळायाचा. २१
 बळिविवरवेंसति जसि तसि चिर अनुभवु कृष्ण एकला खोली,
 बाहो शिवा शिव्यांची, स्तुतिची मज नित्य एक लाखोली.'
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'पुत्रा ! न वद असें, कृष्ण सोयरा, ज्याला
 पूजावें त्या बंधन, हें कर्म अयोग्य होय राज्याला. २२
 बंधीह नव्हे, आला सामर्थ्य वरुनि दूतपण साचें,
 बाहेरि गमे नीरस परि अंतर मधुर पूत पणसाचें.' २४
 भीष्म म्हणे, 'दुर्मित्रित परिसावें काय यापरी तातें ?
 भजसी भस्म कराया शोकीं कुळ काय या परीतातें ? २५
 प्रभुचा किजेल येणें भंग, विपतिचा न कां नवा टोळें ?

१. कृष्णाहून अन्यास. २. सेवन करण्यास अयोग्य अशाला ही. ३. क्षत्रियाला योग्य. ४. ईश्वराचें सामर्थ्य जाणणाऱ्या ! ५. जीवरूप पतंगाला. ६. प्रभु हा च दीप, त्याच्या पूजारूप तेजाचा अवमान. ७. सेवकाप्रमाणें. ८. त्या कृष्णाला. ९. बांधण्याचा. १०. गुप्त मसलत. ११. पाताळवास. (बळिनामक दैत्याचें विवर म्हणजे पाताळ). १२. कृष्ण, आपल्याला बंधन घडलें म्हणून ईश्वराला शिव्याची व माझ्या कारस्थानपटुत्वाबद्दल मला स्तुतीची लाखोली बाहो. १३. बधनाला योग्य. १४. शुद्ध. १५. फणसाचें. १६. वाईट मसलत. १७. प्रतिकूल-पंत. १८. गरुड-पंत.

हा ! हा ! हा ऐसा खळ सुयशाचें करिल कां न वाढोळें? २६
 हँरसा हँरि प्रतापी, हा होय स्पष्ट दुष्ट अंधकसा,
 कुंसुत हि अमृतरस चि तरि सेवुनि तूं अंतरीं हि अंध कसा?
 तुटतो रथामें भैवबंध तया हीं करील बंध कसा?
 सभ्यें सोडावा चि स्वपरविकृतिकर कुसंग गंधकसा.' २८
 'न भलें भैगवदवशाफल' ऐसें कळकळोनि आयकवी,
 परि न वळे, म्हणुनि निघे तेथुनि, खळासि कारिल काय कवी?
 वृष्णिप वृकस्थळाहुनि येतां भीष्मादि सुह ते सर्व
 जन सामोरे गेले, अंडुक जाला सुयोधना गर्व. ३०
 धरिलें असतें जरि तें कृष्णांबरकर्षणादि आंग मनीं
 आगमनिगमनुत प्रभु आदर करिता कशास आगमनीं? ३१
 'दिनं धन्य धन्य' ऐसें प्रभुला पाहोनि सर्व पौर वदे,
 सर्वासि योगिदुर्लभ दर्शन तारावयासि पौरव दे. ३२
 धृतराष्ट्रगृहा नेती राजपथीं हळुहळू च हँरि हरितें,
 त्यां पशु म्हणेल तो पशु, त्याचें सकृपत्व अतुळ हरि ! हरि ! तें.
 भेटे धृतराष्ट्राला, तत्कृतपूजेसि बहुत भौवुनि घे,
 मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचीं निववावयासि भौवुनि घे. ३४

१. शंकराप्रमाणें. २. कृष्ण. ३. दुर्योधन. ४. या नांवाच्या शंकराच्या शत्रूंप्रमाणें.
 ५. अन्वयार्थ—[जर] कुसुत हि अमृतरस चि [म्हणसी] तरि तूं [त्यातें]
 सेवुनि अंतरीं हि अंध कसा? ६. ज्या कृष्णाच्या नामानें. ७. संसारपाश. ८. दुर्यो-
 धन. ९. स्वतःला व दुसऱ्याला अपकार करणारा. १०. गंधकाप्रमाणें. ११. कृष्णाच्या
 अमयादेचा परिणाम. १२. कृष्ण. १३. पायबंद, बेडी. (दुर्योधनाला त्याचा गर्व च
 प्रतिबंधक झाला.) १४. द्रौपदीवस्त्रहरणादि. १५. अपराध. १६. शास्त्र व वेद
 यांहीं स्तुत. १७. दिवस. १८. दुर्योधनादि—पुंल. १९. घोडे. २०. त्या घोड्यांस.
 (ते घोडे हळुहळू चालले म्हणून सर्वास ईश्वरदर्शन घडलें, अर्थात् हा त्यांचा
 मोठा उपकारच होय; मग त्यांस पशू कसें म्हणावें)? २१. धृतराष्ट्रकृत पूजेला.
 २२. मानून. २३. त्या धृतराष्ट्राचा. २४. बिंदर.

‘हरि न म्हणतां स्वधीतें ही होती वाणि ! देवि ! दुरधीतें.’
 ऐसें म्हणती तें सुख भेदुनि अरिपाणि दे विदुरधीतें. ३५
 विदुर म्हणे, अँसुतकरा ! निववूं आलासि या चकोराला,
 मुक्त्यर्पितमाळाशीं देत्ये त्वद्दीस्य यांचकोराला. ३६
 त्वद्दर्शनं सुख विभो ! जालें जें काय मीं कथूं तुज तें ?
 बा ! यावरी च टंकळा घालूनि ज्ञानिचित्त ही सुजतें. ३७
 सुँरभीच्या कासेसि न सुद्धें होवूनि वत्स लागावें,
 तुझिया चि दास होवुनि लागावें, तुज चि वत्सला ! गावें. ३८
 आहेत सुखी पांडव ? देवा ! आलासि काय सामास ?
 खळ न वळेल झिजविला जरि करितां बोध कार्यं सामास. ३९
 सर्वज्ञा ! जगदीशा ! देवा आलासि काय सामास ?
 सामास हंस मौक्तिक वर्णू, प्रिय फार वायसा मास. ४०
 तव अवमान करावा ऐसें याच्या असे मनीं कांहीं,
 परि होसि प्रेमांनीं बद्ध, न दुष्टांचिया अनोकांहीं. ४१
 भीष्मद्रोणव्यासप्रभृति सकळ भांगले महाभाग,
 विश्वगुरो ! करुणाढ्ये ! तूं हि खळा कथुनि हित पहा, भाग.

१. हे देवि वाणि ! हरि न म्हणतां (हरिः ॐ असा उच्चार न करितां) स्वधीतें दुरधीतें होती (चांगलीं अध्ययन केलेलीं वेदशास्त्रें निष्फल होतात), ऐसें [ज्ञाते] म्हणती; तें (अध्ययनापासून होणारें) सुख कृष्ण विदुराच्या बुद्धीस देता झाला.
 २. सुष्ठु अर्थात-पंत. ३. ज्ञाते-पंत. ४. चक्रपाणि-पंत. ५. हे चंद्रा !
 ६. सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्य या चार मुक्ति जीत ओविल्या आहेत त्या मालेची शोभा. ७. भक्तहृदयाला. (तुझी सेवा करीत असतां भक्ताला आपल्या हृदयांत चारी मुक्ति दृश्यमान होतात. [मुक्तीपेक्षां तुझें दास्यच भेद आहे, असें तो समजतो]. ८. तुझ्या दर्शनावर च. ९. इच्छा ठेवून. १०. काम-धेनुच्या. ११. शरीर. १२. सहा महिने. १३. सैन्यानीं. १४. थकले. १५. मोठे भाग्यवान. १६. हित कथुनि पहा, असा अन्वय मूळांत च अन्वयांक देऊन कवीनें दर्शविला आहे.

विदुरासि भेटल्यावरि भेटे संघासराज कुंतीतें,
 जीस असुख सद्य गमे दे जें भेटूनि हृदय कुंती तें. ४३
 वैकुंठाच्या कंठीं घालूनि मिठी रडे पृथा आर्या,
 ब्रह्मास हि गहिबरवी महिबरवीरेंद्र पांडुची भार्या. ४४
 प्रभुला म्हणे, “मुकुंदा ! बा ! तूं चि करिसि सुखी सखेदास,
 संप्रति आहेत कसे मद्राळक ते तुजे सखे दास ? ४५
 म्हणतां, ‘नृपशि पुण्यश्लोक कवि शरण्य’ वासरा ज्याला
 आहे कैसा ? जाला ज्या प्राप्त अरण्यवास राज्याला. ४६
 खळमळजळबैळ विथुंतवीर्य वृकोदर कसा असे आजी ?
 आं जीवना पसरित्ये विकळा अभिमन्युची जया आजी. ४७
 ज्याचा प्रतापपावक खळदितिदनुतनुजबळयवसे खातो,
 आहे कसा ? कसा जो पुरुरिपुच्या उतरला तव सखा तो. ४८
 जे म्हणति, ‘स्वर्गाला गेली कुंती च, माय हे माद्री,’
 आहेत कीं सुखी ते^१ वत्स गुणामरनिकाय हेमाद्री ? ४९
 प्रियसुतविरह सुदुःसह, देहविरह बहु बरा सुसह, देवा !
 पावेन कधीं ? बा ! मीं म्हणतें स्वर्बहिभरासु सहदेवा. ५०
 वत्सा ! सहदेवा ! मीं मेल्यां, त्वां ‘हाय !’ नच वदावें हो !
 तेरा पळें हि नसती माता, हें हौंयन नचदावें हो ! ५१
 श्रीकृष्णा ! श्रीकृष्णा कैसी आहे, असें मज न पुसवे;

१. सर्व आसामध्ये श्रेष्ठ. २. भाला धारण करणारा. ३. कृष्णाच्या. ४. राजांत व
 वीरांत श्रेष्ठ अशा पांडुराजाची पत्नी. ५. दुःखितास. ६. वत्साला. (धर्मराजाला).
 ७. दुष्टरूप मलाला जलरूप आहे बल ज्याचें. ८. प्रसिद्ध पराक्रम ज्याचा असा.
 ९. अन्वयार्थ—अभिमन्युची विकळा (न्याकुळ—तृषाक्रांत) आजी (मी कुंती)
 जया (ज्या भीमापाशीं) जीवना (पाण्यासाठीं) आ पसरित्ये तो भीम. १०.
 प्रतापामि. ११. (खळ जे दैत्यदानव त्यांचें बळ हें च) तृण—पंत. १२. त्रिपुरारि
 शंकराच्या. १३. नकुळसहदेव. १४. (गुणरूप देवाचें) मंदिर—पंत. १५. मेरु
 पर्वत. १६. माझा देहाबाहेर फिरणारा प्राण. १७. वर्ष—पंत.

- कीं, तीच्या कुसंब्यानें लाजविले स्पष्ट आमुचे कुसबे. ५२
 'से काय रक्षिती त्या व्यसनीं पांच हि न एकलीला जे ?
 बहु लाजल्या सुतवती, तीस न, हे मात्र एकली लाजे. ५३
 तूं नाथ, राम नाथ, प्रद्युम्न हि नाथ, सत्य हें नातें
 असतां पृथा रडावी, व्हावें धड एक सत्य हें ना तें. ५४
 बहु येतें तेज म्हणुनि तुझिया रमतात विप्र भजनांत,
 खेळतसर्वस्व तुझे सेवक गमतात विप्रभ जनांत. ५५
 मृत्युंजयाश्रितांच्या प्राणाहीं बा ! कसा रमे यम रे ! ?
 दैव तुजपुढें प्रभु हें चित्रं, हरिपुढें न सारमेय मरे." ५६
 प्रभु अश्रु पुसोनि म्हणे, " जें संकल्पित घडेल सत्वर तें.
 आत्याबाई ! कवणें ऐसे श्रम भोगिले न सत्वरतें. ५७
 मच्चित्त कौरवांचे चितूनि असाधुवाद तळमळतें,
 असतां मीं ^{१३}तें, तरि न व्यसनमळें धर्मपादतळ मळतें. ५८
 आहेत त्वत्पुत्रा पुण्यश्लोका बुधा सुर सहाय,
 होइल कीर्ति, म्हणेल विदशानादूर्तसुधासुरस 'हाय !' ५९
 आहेत सदांरं सुखी देवि ! नमस्कार हे तुला सां जे,"
 ऐसें सांगुनि वंदी, तें त्या श्रितशर्महेतुला साजे. ६०
 समजाउनि कुंतीतें, भेटे दुर्योधना असेव्यां ही,
 कीं तो स्वसुता स्वसुता देवुनियां जाहला असे व्याही. ६१

१. कुशीने. २. पुत्रवती. ३. तूं, बलराम व प्रद्युम्न हे सर्व समर्थ अहां, तुमचें आमचें नातें ही खरें आहे, असें असतां मला दुःख कां ? धड साम ही होत नाही व धड युद्ध ही होत नाही. ४. सामर्थ्य. ५. दुष्टानी हरण केलें आहे सर्वस्व ज्यांचें. ६. निस्तेज. ७. मृत्युस जिंकणारा जो शंकर त्याच्या सेवकांच्या. ८. बलवत्तर. ९. आश्चर्य. १०. कुत्रा. ११. सात्विक मनुष्यानें. १२. दुष्ट भाषणें. १३. त्या वृत्तक्रांटेच्या वेळीं. १४. संकटरूप मलानें. १५. धर्माच्या पायाचे तळवे. १६. [तुझ्या कीर्तिसापुढें] देवानीं तुच्छ केलेला अमृतरूप रस. १७. सपरतीक १८. सहा. १९. आश्रितांच्या कल्याणास कारणीभूत अशाला. २०. सेवनानर्हास.

लघु म्हणति जे सुयोधन दुःशास्त्रन शकुनि कर्ण घेनातें,
 परिरंमपात्र केले; प्रभुचें सौजन्यें वर्णवेना तें. ६२
 पूजुनि घे प्रभु, होइल जलनिधिळा तृप्तिदायक विहीर?
 थोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कविहीर? ६३
 'भोजन करा' म्हणे शठ, देव म्हणे, "मज कशास होकरितां?
 जेवा तुम्हीं च; दैवुनि आदर आग्रह कशास हो ! करितां?
 असतो जरि अन्नार्थी प्रथम चि म्हणतो 'अवश्य' मीं तुजला,
 प्रेमार्थी पांडवसख हा अन्नाकारणें नसे सुजला." ६४
 प्रभुला म्हणे सुयोधन, 'तिकडे इकडे हि सम असे नातें,
 ज्या कारणें करावा अस्मदनादर तुवां असेना तें.' ६६
 देव म्हणे 'केवळ ते न सोयरे, मदसुं सर्व वसुं देव,
 मान्य जसे अक्रूरोद्धवबळभद्रोप्रसेनवसुदेव. ६७
 जे तत्सख तद्रिपु ते मत्सख मद्रिपु खरे अगा ! राया !
 द्विषद्वेष न सेवावें, म्यां येवूं ही नये अंगारा या. ६८
 हें काय बरें ? खळ हो ! साधु तुम्हीं सर्वकाळ जाचावे ?
 सदैरि असह्य मज, असा अहि हि न जो सर्व काळजा चावे.' ६९
 खोटा सुयोधन म्हणुनि विदुरगृहा जाय, देव नच खोटा,
 गोपोर्च्छिष्टा वळला, वळता कां वासुदेव न चखोर्टा ? ७०
 तैसी ही तरली जी स्तन्यमिषें दे बैकी सुताप चि ती,
 ठावी कथा, परि घडे न खळाला देवकीसुतापचिती. ७१
 द्रोण रूप भीष्म बाल्हिक सर्वस्व निवेदिती, परि न परते,

१. लहान. २. या नांवाच्या दुष्ट राजाला. ३. आलिंगनयोग्य. ४. चांगले-
 पणा. ५. कविश्रेष्ठ. ६. बोलवितां. ७. मनांत नसतां, उगीच बरवर. ८. आमचा
 अनादर. ९. तसें करणें. १०. माझे प्राण. ११. धन. १२. त्यांचे मित्र. १३. शत्रूंचें
 अन्न. १४. घराला. १५. सज्जनांचा शत्रु. १६. सर्प. १७. गवळ्यांच्या उष्ट्याला.
 १८. चांगला. १९. दुष्टाच्या निमित्तानें. २०. घतना. २१. कृष्णाची पूजा. २२.
 अर्पण करिती. (द्रोणादिकानी कृष्णानें परतावें म्हणून शिकस्त केली).

खलसंसर्गं प्रभुच्या अंतरले पूजना जरि न पेर ते. ७२
 प्रभु त्यांसि म्हणे, 'केली मंदपचिति तुम्हीं, गृहासि जा च कसे;
 चित्त प्रसन्न नसतां उपचारग्रह नव्हेत जाच कसे?' ७३
 दुःसंगनक्रदत्तकेश निवारुनि सर्व विदुरगजा
 मुक्त करी हरि, लाजे गातां गुणकीर्ति सर्व विदुरग ज्या. ७४
 विदुर प्रेमें जेवि ब्रह्मादि कवि प्रसन्न यज्ञानें
 प्रभुला तेंवि न करिति व्यासादिक विप्र सन्नयज्ञानें. ७५
 शतसंख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या,
 तो नित्यतृप्त भगवान् विदुरगृहीं भोजनांत देवचिटक्या. ७६
 आले ढेंकर, दिधल्या मिटक्या, बडुसौल मारिले, भुरके,
 उरके सर्वांमागुनि अंशन, परि न ताट चाटणें उरके. ७७
 ज्याच्या चरणें स्वरजाकरवीं प्रणतासि मोक्ष देवविला;
 देव विलासमनुजतनु विदुरप्रेमें यथेष्ट जेवविला. ७८
 मग रात्रौ एकांतीं सर्वज्ञाला हि साधुराय कवी
 पाय रगडितां दुर्जनदुर्योधनदुर्मतासि आयकवी. ७९
 'खलमंडळप्रवेश प्रभुचा हि मला प्रशस्त भासेना,
 बहुत मिळाल्या असती शत्रूंच्या दुःसहप्रभा सेना. ८०
 भासति पांडव जैसे तैसा मज तूं हि वत्ससा कोहें,
 अनुकीरितसे सतत संकपत्वे हृदय वत्ससाको हें.' ८१
 देव म्हणे, 'वांछिसि हित, वांछावें जेवि मायबापानीं,
 जें शिवें सद्दुक्तिपानीं तें अमृताच्या हि काय बा! पानीं? ८२

१. शत्रु. २. माझी पूजा. ३. दुर्जनसंगतिरूप नक्रानें दिलेले केश. ४. विदुररूप
 गजाला. ५. सर्व वेत्ति जानाति स चासौ उरगश्चेति शेष इत्यर्थः—पंत. ६. चांगली
 नीति व ज्ञान यानें. ७. पुष्कळ. ८. भोजन. ९. लीलामानुषदेही.
 १०. दुष्ट मंडळींत प्रवेश. ११. असह्य तेज ज्यांचें अशा. १२. अनुकरण करितसे.
 १३. कंप पावत असल्यानें. १४. गलकंबळ—पंत. बासराच्या गळ्यांतील लोंबणारा
 भाग, पोळी, तिला. १५. कल्याण. १६. सज्जनांच्या उपदेशाचें सेवन करण्यांत.

सुख यश नसे विरोधी, सुमति रमति सुखयशोअनकसामी,
 आलों करावया उपदेश, उपेक्षुं सुहृज्जन कसा मी? ८३
 वळतील, तरि अपयशें यां सर्वांचीं मुखें न मळतील,
 चळतील नीतिमार्गी, धर्मक्षोभानळांत जळतील. ८४
 म्हणतां सुहृदुत्तम मज, मग म्यां समर्थी कसें न राखावें?
 विदुरा ! वाइट वाटे, कुलंजा हि असद्रेंसें नरा खावें. ८५
 बहुकामकोपलोभां उग्रां असुरां समस्त सुर मीती,
 हे व्याघ्र चि बा ! विदुरा ! ' जी कीर्ति स्पष्ट होय सुरभी ती.'
 पंगु हि मेरुवरुनि हि न माथां धरितां यैदंघ्रिरज निसरे,
 त्या दीनबंधुची ती चिंता न सरे, परंतु रंजनि सरे. ८७
 प्रातःकार्त्ती सशकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला,
 प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय प्रज्ञाबंका पहायाला. ८८
 स्वस्वीकृति करितां शुचि यश फोडिल कां न हाक विदुरापें?
 कीं त्यासि घे रथीं तो यश्चरणरजें महाकविदुरापें. ८९
 जनदृष्टिचातकी जी तूर्यरवेंकरुनि देत ओ तीतें,
 प्रभुमेघ दर्शनामृत दुर्लभ जें तन्मुखांत ओती तें. ९०
 ज्याच्या दर्यांतरीनें स्वमनोरथसागरांत सुरभि तरे,
 केले धोट ज्याच्या स्मृतिकवचें वासवादि सुर भितरे, ९१
 'जो पर, महित, परम-हित-पर, महितरिर्कर्णधार, यदुपैकृती

१. सुख व यश उत्पन्न करणाऱ्या सामात. २. धर्मराजाच्या क्रोधाग्नीत. ३. मित्र-
 श्रेष्ठ. ४. कुलीनाला. ५. वाइट रसानें, असत्यप्रीतीनें. ६. कामधेनु. ७. ज्याचें पदरज.
 ८. रात्र. ९. प्रज्ञाचक्षुः—पंत. १०. शुचि यश स्वस्वीकृति (आपला स्वीकार)
 करितां विदुरापें (विदुराजवळ) हाक कां न फोडील? (आपण होऊन कां येणार
 नाही)? ११. मोठ्या पंडितांस ही दुर्लभ. १२. वाद्यांच्या शब्दानें. १३. त्या
 दृष्टिरूप चातकीच्या मुखांत. १४. कृपारूप नौकेनें. १५. स्मरणरूप चिलखतानें.
 १६. इंद्रादि. १७. श्रीकृष्ण. १८. श्रेष्ठ. १९. पूज्य. २०. अत्यंत हित
 करणारा. २१. पृथ्वीरूप (संसाररूप) नौकेचा नावाडी., २२. ज्याचे उपकार.

बहु जीवांवरि, पावे तो त्याः कौरवसभेसि यदुप कृती.	९२
जातां चि सभेत नभीं देवर्षिप्रमुख देखिले विप्र,	
प्रभुनें सत्कारविले भोष्माकर्षीं महामुनि क्षिप्रं.	९३
भीष्म धावोनि पुढें जावुनि अत्यादरें पदीं नमुनीं,	
पूजुनि वरासनीं बहु तोषविले ते दयानंदीन मुनी.	९४
मग जी जलदेह्यामा करुणा बसली नवासंनावरि ती,	
जीच्या उपासकजनाप्रति विषयांच्या न वासना वरिती.	९५
केवळ जवळ बसविला विदुर प्रेमेकरुनि मापानें,	
तद्यश न मोजवेल ब्रह्मांडायेवढ्या हि मापानें.	९६
झाले प्राप्त कुरुसभेमध्ये त्या दुर्लभा अवसरा जे,	
आले शतजन्म करित ते श्रीगौरीश्वरा नवस राजे.	९७
टकमक पाहत होते प्रभुमुखचंद्राकडे चि चातकसे,	
नसतील जोडिले श्रवणीं हि वसाया मनासि हात कसे?	९८
सभ्य श्रुतिवर्दनातें पसरिति सेवावया भगवदुक्ती,	
प्राशावयासि जेंवि स्वच्छस्वात्यंबुला जलधिमुक्ती.	९९

अध्याय आठवा.

देव म्हणे, 'धृतराष्ट्रा ! राया ! मोटी जर्गी तुजी पदवी,
पेंद विद्यांचें तूं परि परिसें, मज बळें चि आसता बदवी. १

१. चतुर. २. लवकर. ३. श्रेष्ठ आसनावर. ४. दयेचे केवळ सागर च असे. ५. भेषह्यामा. ६. साक्षात् कृपा. (श्रीकृष्णमूर्ति). ७. नवीन आसनावर. ८. लक्ष्मीपतीनें, (कृष्णानें). ९. चंचल मनानें स्वस्थ राहून प्रभूचें भाषण ऐकूं घावें म्हणून कान मनाची प्रार्थना केल्याशिवाय कसे राहिले असतील ? १०. कर्ण व मुख यातें. ११. कृष्णाचें भाषण. १२. स्वच्छ स्वातिनक्षत्रांतील पाण्याला. १३. समुद्रांतील शिंप. १४. स्थान. १५. ऐक.

श्रुतवृत्तादिसुगुणमण्डितकुळसङ्घपांत हें मेहित,
 जे जाले, यांत तयां नमलें बहु यश चि हित, न हेम हित. २
 जें मेळविलें चंदनसम क्षिज्जुनि परसुखार्थ आंगातें,
 केवळ कृपालु पूर्वजसद्यश मळविसि बळें चि कां गा ! तें ? ३
 आल्हाद तुम्हां होतो, वढिलां परदुःखदर्शनें त्रास,
 तूं दाविसि अजुकंपा न, शशिकळा जेंवि दर्श नेत्रास. ४
 कौरव करीत आले बहु यत्न परासुखप्रहाणातें,
 ऐसें कारुण्यकुलव्रत सोडिल कोण गा ! शहाणा तें ? ५
 दुःख परासि न घावें, सत्य वदावें, क्षमा न सोडावी,
 जोडावी कीर्ति, असी कुळरीति तुम्हीं कधीं न मोडावी. ६
 केले गुप्त प्रकट व्यवहार अर्थहेतु तनयानें,
 तें कां न वारिलें त्वां ? कैसें होईल कुशळ अनयानें ? ७
 जी वेष्ट्या बुध वरिल त्यजुनि अमर्यादरा जनीं तीतें ?
 भजतो अनीतितें हा त्यजुनि अमर्याद राजनीतीतें. ८
 मुख्य स्वबंधु पांडव, तन्नाशातें चि हे अंकवि टपती,
 विश्वस्तां मोनातें परदारातें जसे बँक विटपती. ९
 त्वंभंदनदुर्मति हे क्षिति बुडवायासि, तापदा, आली

१. शास्त्र, ज्ञान व सदाचारादि उत्तम गुणानीं युक्त अशा कुळांतील
 चांगल्या राजांत. २. पूज्य. ३. सुवर्ण. ४. येथील आर्येचा सुरुवात कवीनें प्रथमतः
 पुढील चरणानें केळी होती—भारत करीत आले यत्न पराच्या सुखार्थ
 आंगातें. ५. अमावास्या. ६. दुसऱ्याच्या दुःखनाशार्थ. ७. दुःखाच्या
 कारण. ८. बुध, जी वेष्ट्या तीतें, अमर्यादरा त्यजुनि जनीं वरिल ? हा अमर्याद
 राजनीतीतें त्यजुनि, अनीतितें भजतो, असा अन्वय, पदशः अन्वयांक घालून
 कवीनें येथें सुचविला आहे. ९. [आपल्याला बरावें या हेतूनें] अप्सरेनें
 केलेल्या आदराला. १०. मूर्ख. ११. विश्वास पावलेल्यां. १२. माझांला. १३. पर-
 स्त्रियांला. १४. बगळे. १५. जारभेष्ट. १६. तुझ्या मुलांची दुर्बुद्धि.

काळाच्या क्रीडेची, तुझिया सद्गतांत आक्का आली. १०
 या व्यसनातें चितुनि मन कुदशेला भिवूनि हळहळतें;
 शमवावें त्वां, प्रभुनें जेंवि-शमविलें पिवूनि हळहळ तें. ११
 स्वसुतासि शमीव नृपा ! स्वसल्यासह शमविजेल मीम हि म्या
 पुत्र अजातीरपुच्या तूं साक्षाहुह हि तरि हि मी महिम्या.
 पांडव करुत तुजला, त्यां ही सिंहांसि "हे ससे नमनें,
 देतील मत्कर्ी स्वप्राणांसह जरि हि ते ससेन मनें. १३
 तूं प्रभु, सुयोधनादिक हे पुत्र तुझ्या करीं असावे च,
 अन्यरणीं प्राणांचा योग्य, पारि न योग्य हा अंसा वेचें. १४
 वाढिव धर्मा प्रेमें, वाढवि मज जेंवि नंद नैवनीतें,
 सत्पुत्रानीं भवनीं सुरतरुनीं न सुख नंदनवनीं तें. १५
 त्याजिले ईष्ट पांडव कां उन्मूलन करुनि सुरतरुसे ?
 बाँ ! उर्वशी च, एकी पार्थी, न पवोनि एक सुरत, रुसे. १६
 पांडव सहाय असतां, तुज होतिल सर्व लोक वश्य, पहा !
 त्वद्भाग्योत्कर्षातें श्रवण करुनियां म्हणेल कैश्यप 'हा !' १७
 म्हणतो युधिष्ठिर, 'नको पायें लोटूं मला अँवनतातें.'
 वचनकरापत्यांचें न करावें काय हो ! अँवन तातें ? १८
 क्रमिले तसे चि कथिले होते त्वां त्यांसि अँव्द तेरा जे,

१. शंकरानें २. पुत्रवत् जो अजातरिपु त्याच्या. ३. कवीनें येथील अर्धवट
 रचन खोडलेला चरण असा आहे-सत्य शमातें इच्छिति साधूंचे राय ते
 ससे... ४. पांडवरूप. ५. दुर्योधनादि. ६. सेनेसह असे. ७. पांडव सर्वस्वीं
 माझ्या म्हणण्याप्रमाणें चालतील, असा भावार्थ. ८. पांडवेतररणीं. ९. आपसांत
 कलह करून. १०. व्यय. ११. लोण्यानें. १२. इच्छिलेले देणारे. १३. उपद्रून.
 १४. बा ! एकी पार्थी एक उर्वशी च सुरत न पवोनि रुसे. (अर्जुनानें केलेल्या
 उर्वशीमनोमंगावांचून अन्यत्र केव्हां हि व कोणाचा हि पांडवानां मनोमंग केला
 नाहीं, असा भाव). १५. देवांचा पिता. १६. अत्यंत नज्रातें. १७. रक्षण. १८. वचें.

‘धन्य’ म्हणत होते जे लावितिल सुखा वि शब्द ते राजे. १९
 सुखसंततिसुखतधिप्रीतिभीपुण्यकीर्ति या लोभे
 साम करी साधूंनी, नाही तर पावले वि याला में.’ २०
 बहुसत्य बहुप्रिय बहुहित बहुमत बहुदुराण बहुचिर
 शुचि रम्य क्षीरधिजाननचंद्रचकोर बोलिला सुचिर. २१
 त्या बोधामृतपाने निबुनि म्हणति सभ्य, ‘वर्ण हे व्यास !’
 सुरंगुरु हि म्हणे, ‘रसने ! या सद्रिपुच्या हि वर्ण हेव्यास.’ २२
 मग भृगुराम म्हणे, “ हे दुर्योधन ! भूमिपाळ ! सत्य जुनी
 कथितो समयोचित हितहेतु कथा, परिस, आळस त्यजुनी. २३
 होता अत्युद्दाम क्षितिपति दंभोद्भवोऽथ पर्वतसा,
 त्याच्या हृदयांत जसा, नव्हता कोणाच्या हि गर्व तसा. २४
 नित्य मुनींस पुसे कीं, ‘मज्झीं संगर करी असा मान्य
 कोणही असेल जरि तरि सांगा लोकांत जो असामान्य.’ २५
 ते कांडाळूनि म्हणति, ‘काय उणे ? बहु समर्थ आहेत;
 जा गंधमादनीं, नरनारायण पुरवितील हा हेत.’ २६
 सेना घेउनि गेला दंभोद्भव गंधमादनागातें,
 सिद्धाश्रमासि पावे, विश्व जया सिद्धिसादना गातें. २७
 जातां वि भेटले त्या प्रभु, बहु दुर्लभ तपोनि धीरा जे,

१. सुख, सतति, पुण्य, समृद्धि, प्रीति, लक्ष्मी आणि पवित्र कीर्ति. २. यांच्या
 लाभाकारणे. ३. सुखादिकाला. ४. भीति. ५. (इतरास) मिळण्याला फार कठिण.
 ६. फार सुंदर. ७. शुद्ध. ८. लक्ष्मीमुखचंद्राचा चकोर च असा श्रीकृष्ण. ९. पुष्कळ
 वेळ. १०. वर्णन कर. ११. बृहस्पती म्हणाला, हे बाणि ! सज्जनांचा द्वेष करणाऱ्या
 या दुर्योधनादिकांचे हि वर्णन कर; कारण त्यांनी पांडवांशी द्वेष केला, म्हणूनच
 आज कृष्णाचे भाषण ऐकावयास मिळाले. १२. हिताला कारण अशी. १३.
 दंभोद्भवनामक. १४. शुद्ध. १५. या नावाच्या पर्वतावर. १६. इच्छा. १७. नर-
 नारायणाश्रमास. १८. सिद्धीच्या घरास. १९. ज्यांचे दर्शन सज्जनांस तपश्चर्या
 केल्यानं हि मिळण्यास कठिण ते नरनारायण दंभोद्भवनास जातां च भेटले.

ज्यांला चिंतुनि तरले बहु भरतादिकतपोनिधी राजे. २८
 पाहुनि भृश केश तो नृप हांसे, हृदयांत फार अवमानी.
 परमार्थ न कळतां कां हांसावें न परमांसि अवमानी? २९
 पूजुनि नरनारायण म्हणति, 'मनें इच्छिलें कळिव राज्या!
 द्यावें सर्व सुरनगें समभिलषित काय जें अळिंबरा ज्या.' ३०
 'ऐकुनि यश समरार्थी मीं आलों हें' असें म्हणे मळधी.
 खळ धीटपण प्रकटी, तें पाहुनि हांसले दयाजळधी. ३१
 स्मित करुनि प्रभु बदले, 'पशु हि न या आश्रमांत उद्धत रे!
 येथें असंगशस्त्रें कवि षंडरीतें चि करुनि युद्ध तरे.' ३२
 हांसति मुनि त्या मंदें समर चि वरितां पुन्हां, तपोराशी
 म्हणति मनांत, 'न खेळों द्यावें या या उन्हांत पोरासी.' ३३
 मृदात्याग्रह पाहुनि जो नरमुनि साध्वंसाधुभावज्ञ,
 धरि मुष्टिभरि इषीका सकरुण सस्मित सलील साध्वज्ञ. ३४
 दंभोद्भवाप्रति म्हणे नारायणसख, 'बुधा! न वरें समर,
 दादुनि मरसि, जरि गेरळरस गिळुनि, वमुनि सुधानवरस, मर.
 हूं, ऊठ, तुजी युद्धभ्रद्धा हरितों, बंहा सहायांतें.
 शस्त्र कशास? तुज बहुत मुष्टिइषीका, पहा, सहा यांतें.' ३६
 भूप म्हणे, 'उठलों, परि उचित इषीकास्त्र मज नव्हे राया;
 धर्मज्ञा! तूं हि नव्हसि योग्य अशाला असें अव्हेराया.' ३७
 शस्त्रास्त्रांचें दावी तो नृप बहुधा तया सकटक बळ,

१. फार. २. क्षीण. ३. अवमानी (हीनानी) परमार्थ न कळतां (सत्यार्थ, वस्तुस्थिति कळत नसतांना) परमांसि (श्रेष्ठ पुरुषांस) कां न हांसावें! हांसावें च.
 ४. कल्पवृक्षानें. ५. इष्टवस्तु. ६. अमरश्रेष्ठाला. ७. युद्धार्थी. ८. दुष्टबुद्धीचा.
 ९. वैराग्यरूप शस्त्रानें. १०. कामक्रोधादिकांस. ११. साधु (चांगला) व असाधु (वाईट) अभिप्राय जाणणारा. १२. गवताच्या काळ्या. १३. तिरस्कारपूर्वक. १४. स्वीकार. १५. विपरस. १६. अमृताचा नूतन रस. १७. बोळाव. १८. साक्ष-कर्यांतें.

कांडाचा हि न ज्याच्या तेजा बहु धातयासकट कंबळ. ३८
 नरमुनिवरि सोडियला भूषे शस्त्रांच जो निशात रणीं,
 त्यासि इषीकानीं च छेदी रिपुबाहिनीनिशातरणी. ३९
 करितां पुराणमुनिने ऐषीकास्त्रप्रयोग, नाकांत
 सुख आणि इषीकाशत कोंदे अरिच्या सर्वे चि नाकांत. ४०
 एका हि सैनिकाला पात्यानीं लोचनां न झाकां दे,
 ते ऐषीक न केवळ खेळबळनयनीं नभांत ही कोंदे. ४१
 नेत्रांत घ्राणांत श्रवणांत मुखांत सर्व कटकाच्या
 बहु शिरकल्या इषीका, जेवि जर्गी शक्ति विश्वघटकाच्या. ४२
 ऐसा मुनिवर्यासी करुनि हटें विजयकामनाश रण,
 तत्काळ विर्मद होउनि जाय, धरुनि कुशळकामना. शरण. ४३
 देवुनि अभय, म्हणति नरनारायण, 'होतसे मद नरा ज्या
 तो सर्व वुडे व्यसनीं, होय मलिन या मळें वदन, राज्या! ४४
 जा, स्वपदीं स्वस्थ रहा, सुदृढ धरुनि कास सांधुपदवीची,
 वद, वोचि' प्राशाची धुनदीची कीं नृपा! कुनदवीची?' ४५
 रुचि लागली तशास हि फार सदुपदिष्ट साधुरीतीची,
 दुर्योधना! त्यजुनि अभिमान पहा तूं हि मांधुरी तीची. ४६
 यापरि नर प्रतापी, नारायण अधिक बहु नराहून,
 ते चि धनंजय मांधव; न कैळति साधूंत बहु न राहून." ४७

१. क+अंड=ब्रह्मांड. ज्याच्या (ज्या नरमुनीच्या) तेजा धातयासकट (ब्रह्मयासह) ब्रह्मांडाचा हि आस बहु न. २. कवळ, आस. ३. तीक्ष्ण. ४. शत्रुसैन्य ही च रात्रि, तिला सूर्याप्रमाणें नाशक. ५. स्वर्गांत. ६. एकदम. ७. दुष्टसैन्याच्या डोळ्यांत. ८. नाकांत. ९. जगत्कर्त्याच्या. १०. विजयेच्छेचा नाश आहे ज्यांत असा. ११. निगवें. १२. कल्याणाची इच्छा. १३. सज्जनांच्या मार्गांची. १४. लाट. १५. स्वर्नदीची. (भागीरथीची). १६. वाईट नदीची लाट. १७. साधूनीं उपदेशिलेल्या सज्जनांच्या मार्गांची. १८. गोडी. १९. अर्जुन. २०. कृष्ण. २१. साधूंमध्ये पुष्कळ दिवस बाबरल्याशिवाय ओळखत नाहींत.

कण्व हि म्हणे, “कुरुवरा ! परिस तुला हा हि सांगतो काहीं,
कीं क्षाळावें मरिलें जें पेंकेंकरुनि आंग तोकांहीं. ४८

प्रस्थ्यात शैकसारथिवरमातलिदेहसंभवा, नावें
गुणकेशी, रूप जिचें अमृत, न पेंररूपअंभ वानावें. ४९

तीस वर देवमानुषलोकांत न आढळे म्हणुनि साधी
मातळि नारदयज्ञें पाताळीं, जेंवि निधि खणुनि साधी. ५०

आला मनास आर्यकनागाचा पौत्र सुमुख जामाता,
गुणकेशीची व्हावी ह्मंष्टा अवलोकितां चि ज्या माता. ५१

आर्यक म्हणे, ‘सुरपें ! कवणा न रुचेल हें असैं नातें ?
परि ज्या बळें करावें संतोषें मान्य म्यां असेना तें. ५२

भक्षुनि माज्या पुत्रा चिकुरातें सर्पकाळ पंक्षीन
वदला या मत्पौत्रा सुमुखातें कीं, ‘तुला हि भक्षीन.’ ५३

वदला तैसें चि करिल, दुःसाध्या काय या प्रतिज्ञा त्या ?
ऐसें असतां देसी गुणकेशी काय याप्रति ज्ञात्या !’ ५४

मातलि म्हणे, ‘दिली च स्वसुता म्यां, वचन काय फिरवावें ?
जिरवावें दुःख तुम्हीं, या मुनिंला पौत्ररत्न निरंवावें. ५५

आम्हीं दोघे विनवूं सुरपतिला, तो समर्थ रक्षील,
पक्षी लैस्मीशप्रिय परि अरिभौवें न यासि लैक्षील.’ ५६

नाग म्हणे, ‘न्या, न पडों द्यावें शोकांत आर्यका ! मातें,
न तसे स्वपितर हि, जसे येती लोकांत आर्य कामातें.’ ५७

ज्याची महापुराणी व्यास भगवंतुक्तिसी च मात लिही,

-
१. धुवावें. २. चिखलानें. ३. मुलानीं. ४. इंद्राचा श्रेष्ठ सारथि मातळी,
स्थापासून उत्पन्न झालेली. ५. इतर स्त्रियांचें रूप हें च पाणी. ६. चिंतायुक्त.
७. आनंदित. ८. येथें प्रथम ‘मातळि’ असें चुकून लिहिलें होतें. ९. गरुड.
१०. नारदाचा. ११. अर्पण करावें. १२. विष्णुप्रिय. १३. शत्रुत्वानें. १४. पाहील.
१५. सज्जन. १६. ज्या नारदाची. १७. भगवंताच्या वचनासारखी. १८. गोष्ट.

तो अभय आर्यकाला दे, सुरपतिस्वसचिव मातळि ही. ५८
 नारद मातळि घेउनि आले सुमुखीहिला सुरसमेळा,
 सुरदक्षिमक्षिकांचा मोहक तो ईशुचा सुरस भेलो. ५९
 प्रसवोनि परम धन्या जाली लोकत्रयांत ज्या माता
 तो ही तेव्हा होता क्षीरधिर्चा सुरसभेत जामीता. ६०
 यँघशबुजगवर्णे दे भकासि शिवो न कोळकागातें,
 'सदय शरण्यावर' असें भुँतिशत ज्या विभ्वपाळका गातें. ६१
 पुढेपार्थासि न गावुनि सत्सिद् ज्याचे सुवृत्त भुज गातें,
 त्या प्रभुच्या पायांवरि घाली मुनि कथुनि वृत्त भुँजगातें. ६२
 देवें म्हणे, 'हो ! दीदा ! द्या अमृत, न द्यावया पळ उशिर हो;
 न स्वशरणागताचें कोळें बळें आपुलें पळउ शिर हो !' ६३
 शक्र म्हणे, 'चक्रधरा ! तेंभखर न साहवे नव कैंकच,
 होइल त्या खगपतिचा मद्रजें एक ही न वक्र कैंच.' ६४
 जिष्णुसि विष्णु सिकवि कीं, "आधीं तों अमृत आणवा, हूं, द्या,
 त्याजबळि मज 'न नैकृत, सत्कृत हें' असि च आण बाहूं द्या.
 पात्रमुखीं न पडे जरि, तरि अमृत वृथा कशास सांचविलें ?
 तें सत्य वांचणें, जें शरणागत सर्व सत्य वांचविलें." ६६

१. इंद्राचा सारथि व प्रधान. २. सुमुखनामक सर्पाला. ३. देववृष्टिरूप मध-
 माशांचा. ४. उसाचा. ५. रवा (डेप). ६. क्षीरसमुद्राचा जावई, कृष्ण. ७.
 ज्याचें यश हा च बागुलबोवा. ८. कालरूप कावळ्याला. ९. रक्षण करणारां-
 मध्ये श्रेष्ठ. १०. शेकडो वेदवचने. ११. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चतुर्विध
 पुरुषार्थासि. १२. सज्जनांची सभा. १३. वर्तुलाकार. १४. सुमुखसर्पातें.
 १५. विष्णु. १६. हे इंद्रा ! (इंद्र हा विष्णूचा बडिल भाऊ). १७. काळ बळें
 आपुलें शिर पळउ; [पण] शरणागताचें न. १८. चक्रपाणे, विष्णो ! १९.
 त्या गरुडाचीं नखें. २०. करवत. २१. केस. २२. इंद्राला. २३. या ठिकाणी
 'त्यापासी' असा शब्द कवीनें प्रथम लिहिला होता. २४. हें कृत्य माझें नव्हें;
 दुसऱ्या कोणा सज्जनाचें आहे, असें मी गरुडाला सांगिन.

साधुस्वीकृतं म्हणुनि प्रभुनै अहिला हि अमृत पाजविलें,
 सांजविलें कारुण्य, ब्रह्मांड भरुनि सुयश गाजविलें. ६७
 स्वर्गावरि, जागवुनि द्वेषिकेरींचे महात पाख, वळे,
 येउनि सभेंत इंद्रोपेंद्रांवरि बहु मैहातपा खवळे. ६८
 'वद विष्णो! मजचांचुनि जरि मेळविलें असेल यश कांहीं?
 मद्रळ देवानीं जरि हरिजेल, वियजन कां न मशकांहीं?' ६९
 देव म्हणे, "कवि म्हणती, 'मीपण अयशा न बाहु लावा' हें.
 मज मीं च वाहतों, तूं काय? बरें एक बाहुला वाहें." ७०
 पेसैं वदोनि देतां स्कंधीं बहुभव्यभुजभर, भरे हो!
 प्रभुचा प्रताप तो तंमदकक्षीं हव्यभुज भरभरे हो! ७१
 हरि गरुडाचें मीपण हरिबाहुभरप्रताप सारें च,
 त्याचा गळतां मळसा मद, उतरे सर्व तापसा रेंच. ७२
 भुज मोही त्यासि, जसा रेंच शिशुर्दंवीकरा शिखंडीचा,
 तो भर दुःसह रचिला वत्सावरि जेंवि राशि खंडीचा. ७३
 गरुडाचा गुह्यतरमद उतरुनि निजभुज हि उतरिला अजितें,
 अंजि! तें सद्यत्त्व अतुळ विधिहस्तें विघडल्यास ही सजितें.

१. सज्जनानीं अंगीकारिलेला. (नारद व मातली यांनीं सुमुखाचा अंगीकार केला होता.) २. शोभविलें. ३. शत्रुरूप हत्तीचे महात च असे आपले पंख जागवून. ४. इंद्र व विष्णु यांवर. ५. मोठें तप ज्याचें तो गरुड. ६. पंखा. ७. विष्णु म्हणाला, मीपणरूप अपकीर्तीला हात लावूं नका, असें शहाणे लोक म्हणतात. वास्तविक माझा भार मी च वाहतों; तुझा पाड किती? बरें, तुझें म्हणणें खरें, तर माझा एक हात तरी सहन कर पाहूं. ८. खांबावर. ९. [आपल्या] अत्युन्नत बाहूचा भार. १०. गरुडाच्या गर्वरूप गवतांत. ११. अभि. १२. पेटे. १३. त्या गरुडाचा मद बिटेप्रमाणें गळून पडल्यावर सर्व तापसाना आपण गर्व वाहूं नये असा वचक बसला. १४. शब्द. १५. बालसर्पिला. १६. मोराचा. १७. फार मोठा गर्व. १८. विष्णूनें. १९. अहो!

साधव होउनि गरुड प्रभुसि म्हणे वंदुनि 'क्षेमस्व' असें,
 'घे दास्य तसें चि पुढें, जरि हि असा मंद अक्षम, 'स्व' असें.'
 जो काय सुरसदृषक अघपरिहरिता तसा चिकुर वाळी
 निर्गर्व करुनि चुकला बहु परि हरि तातसा चि कुरवाळी. ७६
 तैसा तूं हि करिसि बहु गर्व, परि सुयोधना ! न हें हित रे !
 कर साम पाडवांसी, सत्सव्यें संकटीं कुजन हि तरे. ७७
 हें नारायण, पांडव धर्मादिसुरांश सबळ हे, राया !
 वचके काळ हि ज्यां, त्यां शक्त तुम्हीं काळकबळ हेरायां ?"
 त्यातें सुयोधन म्हणे, 'तुमच्या होणार काय हाकारी ?
 ईश्वरसंकल्प बळी, परिसों चि नये प्रेलाप हा कारी.' ७९
 नारद म्हणे, "गुरुवचन न गणुनि घेतोसि करुनि किति हास !
 दुर्योधना ! न आग्रह हित, याविषयीं च परिस इतिहास. ८०
 पूर्वीं साक्षाईर्म क्षुत्क्षाम वसिष्ठरूप घेवून,
 सैत्वपरीक्षार्थ शिरे विश्वामित्राश्रमांत येवून. ८१
 गाधिज सादर सत्वर आंगें बहु पाककैष्ट साहोनीं
 धावुनि जाय तेंदर्थ स्वशिरीं सिद्धाश्रपात्र वाहोनीं. ८२
 धर्म म्हणे, 'राहेल क्षुंभित द्विजमंडळीं कसा चिर हा ?

१. क्षमा कर. २. स्वजन. ३. जो काय सुरसदृषक (यमुनेचें पाणी दूषित करणारा कालिया) अघासुर, चिकुरनामक सर्प आणि वाळी वानर यांस परिहरिता (शासन करणारा) हरि गरुडा निर्गर्व करुनि चुकला, परि [तो] तातसा चि [प्रेमाने] बहु कुरवाळी. ४. कृष्ण. ५. यमधर्म इत्यादि देवांचे अंश. ६. काळाच्या मुखांतल ग्रास. ७. पहाया. ८. ईश्वरेच्छा. ९. बडबड. १०. प्रत्यक्ष धर्म. ११. भुकेने व्याकुल झालेला. १२. सत्व पाहण्याकरितां. १३. स्वबं-पाकाचे श्रम. १४. त्या यमाकरितां. १५. यम म्हणाला, भुकेला ब्राह्मण फार बेळ तिष्ठत कसा राहील ? मी दुसऱ्या ब्राह्मणमंडळींत जेवलों; तथापि हें तुझें अन्न हि पुनरपि बेऊन मी सेवन करीन; मात्र तोंवर हें अन्न बेऊन तूं असा च उभा रहा.

सेवीन हे हि पुनरपि येडनि, तोंबारि उभा असा चि रहा.' ८३
 हेसैं बदोनि जातां गाधिज राहे उमा चि वर्षभर,
 पात्रभर न बहु, गालवपरिचरणे बहुत होय हर्षभर. ८४

भेटे वसिष्ठवेचें बर्षातीं गाधिजासि येवून,
 सेवून नवोण्याक प्रेमें उग्रांर फार देवून, ८५

तो, 'साधु ब्रह्मचै! साधु' असें वरद धर्म बोलोनीं
 तोलोनि वसिष्ठासीं जाय, भले डोलवून डोलोनीं. ८६

गाधिज शिष्यासि म्हणे, 'वत्सा! झालासि धन्य, जा गेहा:
 जैसा दासहितार्थ, स्वहितार्थ तसा सदा न जागे हो. ' ८७

रक्षी गुरुसेवा हे सच्छिष्यशिष्यासि गालवा! जिबैतीं,
 प्रिय ईश्वरासि ते बहु, वंदुनि जे काय गाल वाजिवती.' ८८

गालव म्हणे, 'वहावी पायांवरि काय दक्षिणा सांगा?'

गाधिज म्हणे, 'दिली बहु, वत्सा! बदलासि तूं असें कां गा!''

'काहीं मागा चि' असें असकृत् फुगवुनि उगेच गाल वदे,
 अत्याग्रहेंकरुनि श्रीगुरुहृदयासि ताप गालव दे. ९०

गाधिज म्हणे, 'विधुर्धवल अष्टशत श्यामैर्कर्ण दे वाजी.'

शिष्य 'अवश्य' म्हणे वरि, परि निजचित्तांत, 'हाय! देवाजी!'

१. पात्राचें ओझें. २. गालवनामक शिष्याच्या सेवेने. ३. टेंकर. ४. तुलना करून. ५. मी. (विश्वामित्र). ६. उत्तम शिष्यरूप मुलास. ७. गळ्यांतील ताशत; (यामुळें मुलास बाधा होत नाही). ८. शंकराला. शंकरानें दक्षप्रजापतीचा शिरच्छेद केला; परंतु, नंतर एका बोकडाचें शिर त्याच्या भडावर लाबलें, तेव्हां दक्षानें बोकडाचे मुखानें (अर्थात् 'बु बु बु' असा शब्द करून) शंकराची स्तुति केली व ती त्याला फार आवडली, अशी कथा आहे. शिवभक्त लोक गाल वाजवून शंकरापुढें आपली लीनता व्यक्त करितात, या गळीचें या कथेशी अनुसंधान आहे. ९. गुरुदक्षिणा. १०. वरचेवर. ११. चंद्राप्रमाणें सुभ्र. १२. काळे कान ज्याचे असे घोडे. (असे घोडे अवश्योचित आहेत). * ब्रह्मचै! वाहवा! योग्य!

झाला त्या चित्तेने केवळ कुश, हरिणकाय गालव तो;
 राजा ! आधिहैरिचिणे भलत्या कविहैरिण काय गा ! लवतो ?
 जेव्हां म्हणे बहु मनोरुगजगरप्रस्तकाय गालव 'हा !'
 गरुड म्हणे, 'उडविन नैग, मग मित्रा ! आधि काय ? गा ! लव हा ?'
 वाहे पृष्ठीं, पाहे, बहु यत्न करुनि तेंदाधि वाराया,
 परि गालवासि न पुरे धीर, परमविकळ होय गा ! राया ! ९४
 गरुड नव्हे मूर्तिमती ब्रह्मण्या विष्णुची दया ती, तें
 बहु कारुण्य असो, बहु भेटवि विस्तार्य मग ययातीतें. ९५
 तेणें नाहीं तौदग्धनसंग्रह म्हणुनि मौधवी दुहितें
 दिधली कीर्त्युपदेशें भावि नृपांच्या करावया सुहिता. ९६
 विकिली हर्यश्वादिबोदासोशीनरनृपांसि ती कन्या
 तद्वत्तशद्रशतहयांसह मग गुरुला हि अर्पिली धन्या. ९७
 पुत्र प्रथम वसुमनानामा संप्राप्त होय हर्यश्वा;
 गमला ज्या नरसिंहापुढें रणीं शत्रुभूषण्यश्वा. ९८
 मानी प्रतर्दनाख्यें पुत्रें, बहु आत्मतप, दिबोदास;

१. पांढुरकें शरीर ज्याचें असा. २. चितारूप सिंहाखेरीज. ३. सुश्रुपुरुषरूपी
 हरिण. ४. मनोव्यथारूप अजगराने घासलें आहे शरीर ज्याचें. ५. गरुड हा
 विष्णुभक्त गालवाच्या गुरुभक्ताने संतुष्ट होऊन त्याच्या साक्षात् आला. ६. पर्वत.
 ७. अगदी लहान. ८. त्याची चित्ता. ९. ब्राह्मणाविषयी दबाव अशी. १०. [आठवें
 घोडे विकत घेण्यास लागणाऱ्या] द्रव्याकरितां. ११. तशा प्रकारचा (घोडे
 विकत घेण्यास पुरण्यासारखा) धनसंचय. १२. या नांवाची. १३. मुलगी.
 १४. कीर्तीने व उपदेशानें. १५. हर्यश्वा, दिबोदास व उशीनर या तीन राजांना
 गालवाने तीन वेळा माधवी विकली, व या प्रत्येकानें हिच्यापासून एक पुत्र झाल्या-
 वर दोनशें श्यामकर्णांसह ती गालवाला परत दिली. अखेर गालवानें सहाशें श्याम-
 कर्ण व उरलेल्या दोनशेंच्या ऐवजी ती कन्या विश्वामित्राला अर्पण करून गुरु-
 दक्षिणेची पूर्तता केली. १६. शत्रु असलेला राजभेड.

ज्या उपजतां चि धात्रुनि गुण देती, जेंवि संपदि 'घो' दास.
 शिबिनामक पुत्रातें पावे हो ! बरनियां उशीनर ती,
 यहुणजित निजपतिची पाहे स्थिर कोरडी उशी न रती. १००
 विश्वामित्रा चढवी सुयशाच्या पुत्र अष्टकै विमानी,
 साक्षाद्गरुड चि त्यातें सर्वाधिर्व्याळदष्ट कवि मानी. १०१
 गाधिज म्हणे, 'अहा ! रे ! गालव ! बा ! लव हि तूज न विचार,
 देतासि माधवी मज होते ऐसे चि पुत्र कवि चार.' १०२
 ऐसा हरिमक्त हि मुनि गुर्वर्थ हि करुनि आग्रह भ्रमला,
 गमला तत्सख गरुड हि दुर्बळ; कीं तो हि त्यासह भ्रमला. १०३
 यास्तव दुराग्रह नव्हे हित, संदुदित वाक्य कर उगा, राया !
 सैन्मतधर्मपरावरि काळ हि न शकेल कर उगाराया. १०४
 मांनं तो हि ययाति स्वर्गोपासूनि पावला पतन,
 दौहित्र साधु साधुनि देती त्याचें तयासि तें वतन." १०५

अध्याय नववा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'कृष्णा ! मज हा दुर्वृत्त आकळेना गा !
 होतो मदांध जो, त्या स्वहित अहित काय गा ! कळे नागा ? १
 तूं प्रभु परमास म्हणुनि, करुनि कृपा या सुयोधना वळिव,
 वळि वळविला तुवां, हाँ किति ? याला स्वहित बा ! पुन्हां कळिव.'

१. तत्काल. २. ज्याच्या गुणानीं जिकिलेला मदन रडून रडून आपली उशी
 भिजवित असे तो उशीनर, असा भावार्थ. ३. विश्वामित्राला माधवीपासून झालेला
 पुत्र. ४. त्या गालवातें. ५. सर्व चितारूप सर्पांनीं चाविलेला. ६. गालव. ७. गुरू-
 करितां. ८. गालवासह. ९. साधुकथित. १०. सज्जनांस मान्य अशा धर्माचे
 ठिकाणीं जो तत्पर अशावर. ११. अभिमानानें. १२. मुलीचे मुलगे. १३.
 स्वस्थान, स्वर्ग. १४. दुराचारी दुर्योधन. १५. इत्तीला. १६. या नांवाचा दान-
 शर दैत्य. (याचेकरितां च वामनावतार झाला होता). १७. दुर्योधन.

ज्याच्या वचनीं ब्रह्मप्रमुख कवींचा उदंड विश्वास,
 निश्वास वेद ज्याचे, पाळी जो परम आस विश्वास, ३
 तो प्रभु करी परोपरी, परिहाराया अनर्थ, उपदेश,
 जेणें केला केवळ बाळ ध्रुव साधुमान्य सुपदेश. ४
 परि तो न घे चि लेश हि आंत जसा कलश पालथा नीच.
 अहितकरत्व स्वमतें कल्पी अल्पायु बाल थानीं च. ५
 जैसा निर्भाग्यानीं सर्वार्थद दत्त अतिथि वारावा,
 खळकर्ण अनादरिती त्यापरि त्या दुर्लभा हि आरावा. ६
 “दुर्योधना ! शिरावें न व्यसनशतौवहीं दुरभिमानीं,
 भीष्मद्रोणविदुरकृपधृतराष्ट्रगुरुकिला सुरभि मानीं. ७
 भ्रमवि, भ्रमवी, मळवी, पळवी सत्कीर्तिला दुराग्रह, रे !
 सेव्य सदुपदेश सुधाग्रह; असदुपदेश हा सुराग्रह, रे ! ८
 पांथाचा ताप नृपा ! तिळ तरि पावोनि सरें अपय शमला ?
 शम, लाभ यांत आहे, आइक, देवूं नको अपयश मला. ९
 सेवृत सुरर्षिमुखें स्वर्गी सादर यशःकथा पितर,
 मद्रचितसामपोतें दुस्तरविपदब्धि जन्हि तथापि तर. १०
 काय तुम्हीं ? भंगील स्वगदाघातेंकरुनि भीम नगों.
 त्रिपुरारिसखाचें ही पाहुनि निर्जयक्षकदन भी मन, गा ! ११
 सुत बंधु जनक जननी गुरु मित्र कळत्रें यांसि पाव कसा;

१. श्वासोच्छ्वास. २. [कुलक्षयरूप] संकट. ३. उत्तम पदाचा अधिकारी.
 ४. मरावयास टेकेलेला मुलगा आईचें दूध च अपायकारक आहे असें समजतो.
 ५. सर्व इष्ट वस्तु देणारा. ६. सदुपदेशशब्दातें—पंत. ७. शेंकडों संकटें उत्पन्न कर-
 णान्या. ८. अमृताचा स्वीकार. ९. मद्यस्वीकार. १०. सरोवर. ११. उदकहीन.
 १२. मी तयार केलेल्या सामरूप नावेनें. १३. तरून जाण्यास कठिण असा
 दुःखसमुद्र. १४. पर्वताला. १५. कुबेराचें. १६. आपल्या यक्षांचा नाश. (सौगं-
 धिककमलहरणप्रसंगीं भीमानें कुबेरसेवकांशीं युद्ध केलें होतें). १७. स्त्री.

तुझिया बळांसि केवळ दुःसह अर्जुन, तुणांसि पाषकसा. १२
 वदला ईश्वर, 'पार्थति ! अर्जुन मजसीं भला झगडला, ने !'
 किति त्यापुढें बळ तुजें ? खसवीसा मेरुला दगड लागे ? १३
 दिनमणिपुढें पळांत प्राप्ता गति होय अंधकारा, ती
 तुज त्या राजर्षिपुढें, कीं तो प्रभु जैवि अंधकाराती. १४
 सेना व्यसनीं तुजला तारिल ? कोपेल जरि अजातारी,
 हरि खचळतां भयांत स्वपतिप्रति काय गा ! अंजा तारी ? १५
 त्याचा प्रसाद हो बहु, कुरुवारांच्या न कोप तिलकीं हो,
 नकुळ सहदेव केवळ अंनळानिळसे चि कोपतिल कीं हो ! १६
 ते पांच त्यांत साधा हीं, याचा कोप या न साव्या ही,
 अभिमत तैसे न माज्या जामात्यांसकट मानसा व्याही. १७
 सत्य सुदुःसह आम्हीं कृष्ण त्रिदशेध्वरास ही, राज्या !
 त्या काय टंकीं भंगिल घन ही भंगूं शके न हीरीं ज्या ? १८
 हो सावध, सत्सव्यें सुरस तमसा सुखें कर विलास;
 तूं लोभें भ्रांत शकुनिदुःशासनवृषमुखें करविलास." १९
 भीष्म हि म्हणे, 'कुरुवरा ! दे यश यदुनायकासि बा ! शम, रे !
 कोणही हि सद्गुणेशामृतलव हि प्राशितां कधीं न मरे.' २०
 द्रोण म्हणे, 'कृष्णाचें भीष्माचें वचन आयकाचें च,
 सद्गर्भितारतें विखरिसि कां ? भरतनायका ! वेंचें.' २१
 विदुर म्हणे, 'शम, याचें प्रेम, शोकैकरूनियां न रडे,

१. अग्नीसारखा. २. मेरुपर्वताला डांसळविणारा दगड कोणास तरी मारतां येईल काय ? ३. सुशोपुढें. ४. धर्मराजापुढें. ५. धर्म. ६. शंकर. ७. शेळी. ८. कौरवसियांच्या. ९. कुंकवाचे ठिकाणीं. १०. अग्नि व वायु यांसारखे. ११. मी कृष्ण. १२. मान्य. १३. त्या पांडवांसारखे. १४. कृष्णार्जुन. १५. इंद्राला हि. १६. टांकी. १७. हिऱ्याला. १८. सज्जनांच्या स्नेहानें. १९. देवश्रेष्ठ इंद्रासारखा. २०. सज्जनांचा उपदेश हें च अमृत त्याचा कण हि. २१. सज्जनांचें भाषण हे च त्रितामणि. २२. गोळा कर.

पितरांबे न पिळाबे सुतशोकदृक्के धरुमियां नरडें.' २२
 धृतराष्ट्र म्हणे, "पुत्रा ! निर्मय अंतःपुरीं सुखें रम, रे !
 शम रे ! गमो युधिष्ठिर इंद्र जर्गी तूं डेपेंद्रसा गम, रे ! २३
 व्हावा, वळला अहित हि; मग देव म्हणेल कां 'नका' व्याही ?
 रक्षील तेज, यापरि नीति न गुंढला कळे, न कोव्या ही." २४
 भीष्म द्रोण विदुर हे काथिति पुन्हा ही असें खळास हित,
 'न शिरें हेंठे वृ कोदरकौळमुखीं बंधुनृपबळासहित. २५
 कृष्णकरें भेट नृपा ! स्वांकीं श्रीधर्मराज तुज वाहो,
 त्याचा तूं राज्याभरणप्रोद्वहनसमर्थ बाहु उजवा, हो.' २६
 तो दुष्ट म्हणे, "कृष्णा ! सर्व तुम्हीं दूषितां मज चेंबोटा,
 पांडुसुतांला म्हणतां 'फार भले' सौनुजा मज च 'खोटा.'
 ठावा नसे मज, तुम्हीं सांगा अपराध कोण तो यौचा ?
 बहु जनैवाद, अनावर वेग निरोधील कोण तोयाची ? २८
 केले स्वयें सुखार्थ द्यूत, निपुणता नसोनि, धर्मोनें,
 हारविलें धन कांहीं, पडला व्यसनांत तो स्वकर्मानें. २९
 तेथें दोष शकुनिला लावितसा कां मला हि अनर्घाला ?
 जाणोनि पक्षपार्ती कां घालितसा ? नयांत मन घाला. ३०
 तें हि धन फिरोनि दिलें, तन्हि लावितसा बळें वि अंध, लावा;
 साधुसमर्पधिस्थगळां जेवि खळव्याळ आळ न घेलावा. ३१
 घडला वनवास, बरें, केला होता तिहीं तसा च पण;

१. पुत्रशोकरूप लांडग्यानें. २. जनानखान्यांत. ३. विष्णुप्रमाणें. ४. वृहस्पतीला.
 ५. शुक्राला. ६. दुराग्रहाणें. ७. भीमरूपी काळाच्या मुखामध्यें. ८. आपल्या मांडी-
 बर. ९. राज्याचा भार वाहण्यास समर्थ असा. १०. चांगल्याला. ११. बंधूसह.
 १२. माझा. १३. लोकापवाद. १४. आवरण्यास कठिण असा. १५. पाण्याचा.
 १६. निष्पापाला. १७. दोष. १८. समाधीमध्ये मग झालेल्या संधूच्या मळ्यांत
 ज्याप्रमाणें दुष्ट सर्प त्याप्रमाणें माझ्या मळ्यांत हा आरोप घालूं नये. १९. घालावा.

अज्ञातवाससमयीं परि त्यांहीं रक्षिलें न साचंपण. ३२
 अपराध काय ? म्हणतां कां सर्व 'युधिष्ठिरा करीं नमनै ?'
 मीं क्षत्रिय मानातें सोडुनि, हें मान्य कां करीन मनै ? ३३
 सांगा, करीन शतदा या सर्वद्विजजनासि मीं नमन,
 न विटे ब्राह्मणनमना क्षेत्रमन, जसें वनैसि मीनमन. ३४
 पांडव काय ? पेंविधर हि येइल कापावयासि जरि मान,
 तरि मानवेंद्र मीं न नमोन उपेक्षुनि निमेषभरि मान. ३५
 न मज समजलें तेव्हां जेव्हा दिधला विभाग मत्तातें,
 जें धन धूर्त हरितसे, काय कळे तत्प्रयोग मत्तातें ? ३६
 जितुकें काय सुतीक्ष्णें सूच्यग्रें भेद भूमितळ पावे,
 तितुकें हि अंदेय; तयां कीं मज खायासि गृध्र तळपावे. ३७
 आम्हीं त्याहीं हि महादेवापरि या धर्मांधवा गावें,
 मागावें दास्य सदा, वचनीं विमदापरिोध वागावें. ३८
 कुरुगुरु भीष्म द्रोण द्वेषितमोराशिचे रवि धुरीण,
 कैसें न फेडितील प्रभु हे श्रितचित्तकुमुदविधु रीण ? ३९
 मरणभयें अरिसि कसा मानाधिक गणुनि काय हा लवतो ?
 अचळें अंशनिन होइल चूर्णशिखर, म्हणुनि काय हालवतो ?

१. खरेपणा. २. क्षत्रियाचे मन. ३. पाण्याला. ४. माशाचें मन. ५. इंद्र.
 ६. मनुजनाथ. ७. सोडून. ८. पळभर. ९. वांटा. १०. धृतराष्ट्रानें. ११.
 दुष्ट मनुष्य जें धनहरण करितो ते धनहरण आणि त्याकरितां केलेला उद्योग
 बांचें त्या मदांधाला स्मरण राहते काय ? धर्मानें धृतराष्ट्राला फसवून जो विभाग
 घेतला त्याचें त्याला आतां स्मरण कसे राहिल ? कारण, उन्मत्त मनुष्य आपण
 केलेलीं कृत्यें तत्काळ विसरतो, असा भावार्थ. १२. सुईच्या टोकानें. १३. साव-
 दास अयोग्य. १४. पृथ्वीपति कुण्णाला. १५. गर्वापराधरहित. १६. शत्रु-
 रूप अंधकारसमूहाचे. १७. श्रेष्ठ. १८. समर्थ. (भीष्मादि). १९. आश्रितांचें
 मन हें चंद्रविकासी कमल, त्याला चंद्रासारखें. २०. देह. २१. पर्वत. २२.
 वज्राने. २३. चूर्ण झालें आहे शिखर ज्याचें असा.

मजपासुनि पावेल न शक हि, मृग कोण बेलिगर विमगा ?
 भौः गातां ज्याची तो विहु, कवि हो ! होय मलिन; रविमग्न.”
 केशव कोपोनि म्हणे, “काय वदसि कविसभेंत अग्याया ?
 दुर्योधना ! बहुमता तुजला विं तुज्या, न उक्ति अग्या या. ४२
 अपराध नसे केल्ल ? स्मरण नसे काय ? मन न आठव दे ?
 तरि फरिस, मीं च वदतों, समर्थी कोण न असोनि पाठ वदे ?
 अपराध तुजे विष्वक्षुत, त्यांचा लोपला नसे लव ही;
 कुशला हि चित्रगुप्ता लिहितां गुढे हि पुरली नसेल वही. ४४
 धूकासि जसा दिनकर तुज सुजनोत्कर्ष फळ पहावेना,
 तन्नाम तुला, अहिला गरुडाचे नामसें, सहस्रेना. ४५
 कितधाकरवीं कपटधूर्तीं त्वां पांडुपुत्र नागविले
 वागविले जे भीष्म स्वकरतळस्फोटसे, न भांगविले. ४६
 ज्या साध्वीनें केली न सर्तीच्या तिळ हि हानि रीतीची,
 सोडित होता स्वकरें दुःशासन दुष्ट हा निपी तीची. ४७
 माराया भीम, तुजा धरि संकोचासि न भुंज गैरदानीं.
 या त्वहुणांपुढे बहु मिरवावे तेज न भुजंगरदानीं. ४८
 त्वां धारणावतीं जतुसैदनीं कोंडुनि जाळिले होते,
 परि वांचले तशा हि व्यसनीं दैवे चि पाळिले हो ! ते. ४९
 ऐसे अपराध तुजे मेरुसम, न यांसमान वेनाचे,
 बहुमत् आपणाला, न मय्युनि धिक्कार, मौनवे, नाचे. ५०
 या साधूंचा बहुमत बोध सदा सुँरसभाजनां, आमीं

१. बलवान् मनुष्य. २. तेज. (ज्याचे तेज वर्णन करिता तो धर्मरूप चंद्र निस्तेज झाला आहे). ३. योग्य वेळीं. ४. जगप्रसिद्ध. ५. मोठी. ६. पुढाला. ७. सूर्य. ८. जुगारी शकुनीकडून. ९. आपल्या तळहातावरील फोडासारखे. १०. दुष्टविले. ११. विष देण्याचे कामी. १२. सापाच्या दातानीं. १३. इंद्रप्रस्थी. १४. लाक्षागृहांत. १५. आपला आपण च भेड मानितो. १६. देवसभेंतील देवांस. १७. स्तन.

बाळांचा, हा धरवे न तुज, जसा सुरेंस भाजनां आमा. ५१
 देतोसि, पाजितां हितबोधामृत, जरि बळें चि ओकारे,
 'ओ' कोरेसि यमाच्या देसिल, शोकाग्नि या हि ओकां रे!"
 तों दुःशासन बोले, 'राया! व्यसनांत वांच, धर्म करीं.
 साम न करितां, कौरव तुज बांधुनि ओपितील धर्मकरीं. ५३
 भीष्म द्रोण विदुर हे तुज मज कर्णासि बद्ध करितात,
 हरितात प्राणांतें, जाला पैर परमहित हि जरि तात.' ५४
 ऐसें म्हणतां चि, उठे, क्षिप्रं निघे दुष्ट मंडळीसंहित;
 सत्सत्पतिपासुनि हि प्राप्त नव्हे दुष्टमंडळीस हित. ५५
 चित्तीं भीष्म म्हणे, 'रे'! गंतासि हरि बिलंघ्य करिप! क?'
 देवासि म्हणे, 'प्रभुजी! न वळति ते, ज्यांसि काळ करि पक्क.'
 भीष्मद्रोणप्रमुखां वृद्धांसि प्रभु म्हणे, 'अहो! परिसा;
 चुकतां न्यायासि कसे? बांधावा दुष्ट हा तुम्हीं अरिसा. ५७
 म्यां दुष्ट कंस वधिला, वधितां हि नसे चि पाप मत्तातें;
 अनुभविला सर्वे ही वंशें, केवळ न ताप मत्तातें. ५८
 देवासुरांत पूर्वीं ऐसा चि विरोध होय, बहुधा त्या
 लोकलयां चुकवाया लागे हृदयांत आधि बहु धात्या. ५९
 मग धर्माला सांगुनि बांधुनि दैतेय निर्वाविले वरुणा,
 ऐसी केली विधिनें लोकांवरि त्या खळांवरि हि करुणा. ६०
 दुर्योधन दुःशासन कर्ण शकुनि खळ तसे चि करकरुनीं
 बांधुनि धर्मकरीं या; लोक बुडवितील हे निकर करुनीं. ६१

१. उत्तम रस. २. भांड्याला. ३. कच्च्या. ४. बंधनागारास. (तुलंगाला).
 ५. [ह्या आपल्या] वराला. ६. धर्माचरण. ७. शत्रु. ८. धृतराष्ट्र. ९. लवकर.
 १०. दुःशासनादिकांसह. ११. सज्जनश्रेष्ठापासून. १२. रे करिप! हरि बिलंघ्य
 क गंतासि! = हे गजश्रेष्ठा! सिंहाला (पक्षी) श्रीकृष्णाला उल्लंघून कोठे जाशील?
 १३. वसुदेवानें. १४. लोकनाशाला. १५. चिता. १६. ब्रह्मदेवाला. १७. यमाच्या.
 १८. दैत्य. १९. स्वाधीन केले. २०. कहर.

पुरुष कुळार्थ, प्रामाकरितां कुळ, तो हि जनपदाकरितां,
 आत्मार्थ भू ल्यजावी, असि नीति कळोनि कां असे करितां?
 अजि धृतराष्ट्र! अजि महाराज! न ही साधु, बांधवा यास,
 न करावा व्यर्थ तुम्हीं हितसूचक साधुबांधवायास.' ६३
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा! जा, बाहुनि आण येथ गांधारी,
 सोडूनि कर कांतारीं करुण कवि नव्हे निर्जानुगांधारी!' ६४
 'जी! जी!' म्हणोनि जावुनि घेउनि आला समेत भावजये,
 पतिजवळिं कळत्र नये कां हो! ? सिद्धाश्रमांत सांज ये. ६५
 स्त्रीस म्हणे तो नृप, 'सति! तूं तरि दुर्योधनासि बोध करीं,
 देणार अंतर्कांच्या स्वासुसह सकळ सहाय योध करीं.' ६६
 देवी म्हणे, 'शिकवितां देवर्षि महायशा हि उपरमला;
 उपरमला भीष्म विदुर कृष्ण हि, कथितां अशा हि उपर मला!
 ऐकेल काय गुरुवच सुत? आपण ऐकिलें कितिकसें जी! ?
 पावेल सुयश सुसुख प्रसवुनि सुतशत हि हे दिति कसें जी! ?
 सांगेन यथामति, परि कोठें तो?' नृप म्हणे, 'बैहा झाल्या.'
 आणी समेत पुनरपि वळुनि विदुर वातसा मंहात्रा त्या. ६९
 गांधारी त्यासि म्हणे, "वत्सा! बहु कष्टतो दुरभिमानी,
 कां त्यजिसि गुरुक्ति? इला आत्माधिक बहुगुणें सुरभि मानी.
 अन्यायकृष्णवर्त्मा न स्पर्शो कीर्तिकापुरा, तनया!
 ज्या लोभा भजसी तूं, भजले नार्हीत बा! पुंरातन या. ७१

१. देशाकरितां. २. स्वतःसाठीं. ३. पृथ्वी. ४. दुर्योधन. ५. हित सुच-
 विणारा. ६. साधु असा बांधव जो विदुर, त्याचे श्रम. ७. हे आपल्यामागून
 जाणाऱ्या अंधळ्याच्या शत्रो विदुरा! अरण्यांत [आंधळ्याचा] हात सोडून मनुष्य
 शाहणा किंवा दयाळू होत नाही. ८. संबोधन—पंत. ९. सभेमध्ये सुद्धा पतीजवळ
 साक्षी स्त्री कां हो! देणार नाही? १०. शिकारीचें श्रापद. ११. यमाच्या. १२.
 आपल्या प्राणांसह. १३. नारद. १४. थकला. १५. इतकें असूनही. १६. बोलाव.
 १७. विदुराला. १८. मोठ्या ढगाला. १९. (अन्यायरूपी) अग्नि—पंत. २०. पूर्वज.

कामें कोपें लोमें नागविले ध्वमित, यांस जे भुलले,
 यांच्या कुदृष्टिपातें तेजस्वी पुरुषहीर ही उल्ले. ७२
 न उगाधि मूकसा तूं चित्तांत धरुनि दमै दर्प रहा,
 बा ! दुरभिमान न बरा, देइल ध्वजपतिकरीं हि स्पर्श हा. ७३
 अहित कथील तरि कसा गुरु ? बाध कसा ? तसीच अह कसी ?
 नाइकसी गुरुवचन, धुद्रवचन बहु जपोनि आइकसी. ७४
 सत्यप्रेमें स्वामी न म्हणविली हे द्वाध्रौं मामाजी,
 'मीं राजा' ऐसें जें काय म्हणसि खेद या भ्रमाभाजि. ७५
 राज्यार्थ पांडवां दे, तूं घे राज्यार्थ, बहु तुला बा ! हें,
 साम करीं, यश वसलें, मुरडुनि तुज पाहतें, मुला ! बाहें. ७६
 निष्कण्टक राज्य करिसि, हा महिमा सत्त्व पांडवांचा रे !
 सत्संस्थ करुनि यशें धवलें करा सत्त्वपांड, बांधा रे ! ७७
 भीष्मद्रोणाचार्य प्राण्यांतें सेविलील, न तयारें;
 सामर्थ्य असोनि अधिक, बहु ते आहेत साधु नत यांतें. ७८
 धुद्र शाकुनिदुःशासनकर्ष; यश धुद्रसंगरहितास;
 कोण होइल केला भूतेंबलें रंद्रसंगर हितास ? ७९
 सर्वसुदृढ भीष्म प्रभु, याची कास धरुनि सर्व तरें,
 हूं किंति ? तारके यत्न्या नामें बहु समगसंत पर्वत रे ! ८०
 तुज पांडवजय दुर्धन; नारळ हरिजेळ काच सर्वतरें ?
 कृष्णोक्तें सत्य करीं, या चि उपायें अनिष्ट सर्व तरें. ८१
 ऐसें मातृवचन ही लंघुनि गेला उडोनि पुनरपि तो,

१. पुरुषरूपी हिरे. २. भंग पावले. ३. दोंग. ४. कुबेराच्या हातात. ५.
 खापर. ६. सत्यावर प्रेम असल्यामुळे आपण राजा म्हणवून न घेता केलेल्या प्रतिज्ञे-
 नुसार भीष्माने सत्ववतीच्या मुलास राज्य दिलें. ७. दयामेघ. ८. [त्वां
 यद्वाङ्मा] बोलव. ९. सज्जनांशीं (पांडवांशीं) मैत्री. १०. सुद, शुभ्र. ११. ब्रह्मांड.
 १२. बीच मनुष्याची संगति न करणारास. १३. पिशाच्यांच्या मदतीने. १४.
 शंकराची सुद. १५. अत्यंत बामन-पुंल, अतिशय सुज.

जो भयं पावणारा सहृदयस्त्राकसुखेसि सुमर पितो. ८२
 जावुनि सुयोधन म्हणे दुःशासन कर्ण शकुनि यांपाशीं.
 'आम्हीं हितशत्रूंच्या कळत पडावें न ठकुनियां पाशीं. ८३
 जोंवरि आहों आम्हीं स्वाधीन, न बड जाहलें चवथे,
 कृष्णास चि बड करूं, म्हणजे मेले चि शत्रु ते अवथे.' ८४
 कर्णादि म्हणति, 'बांधूं यदुपा, सदुपाय हा बरा सुचला,
 शीघ्र उठा, लोळें पांडुसुतांतें करूं परासु, चला.' ८५
 तें इंगित ह्म सात्वकि कृतवर्म्याला हळू च जाणवुनीं,
 प्रथम कुरुसभाद्वारीं सिद्ध करवुनि स्वसैन्य आणवुनीं, ८६
 जावुनि समेत आधीं श्रीकृष्णाला कुंमंत्र आयकवी,
 राज्यासि म्हणे मग भगेंवदनुमत समस्तसार्धुराय कवी. ८७
 'अजि धृतराष्ट्र! प्रभुजी! मीं सात्वकि, किमपि विनवितों, परिसा;
 तुमच्या सुतें करावा बड श्रीवासुदेव हा अरिसा ? ८८
 हा सांपडतो एका प्रेमा सुखकीर्तिच्या घटकबंधा,
 प्रेमरहिता सुदुर्जय भगवंत, जसा महाभंड कबंधी. ८९
 हें काय हो ! विदुरजी ! ? परमप्रेमास्वदांगजातातें
 द्यावें अनुमोदन निजेंपरगृहदाहास जाणत्या तातें ?' ९०
 विदुर म्हणे, 'अद्यापि स्वस्थ चि तूं, काय हें ? अहा ! तात !
 राया ! या यदुसिंहा त्वत्पुत्र धरावया पहातात. ९१
 हा यादवसिंह प्रभु, धरितिल तव मत्तसुत मतंगेंज या ?
 बा ! दावेंपावकासीं समर करुनि पावतिल पतंग जया ?' ९२
 देव म्हणे, 'देवा ! द्या आक्षेपि, धरूत वीर हे मातें

१. कल्याण. २. उत्तम गुरूच्या उत्तम वाणीरूप अमृताला. ३. पांडव.
 ४. गतजीवित. ५. मर्मज्ञ. ६. ती वाईट मसलत. ७. कृष्णानें अनुमोदन
 दिलेला. ८. सर्व साधर्म्यें श्रेष्ठ. ९. सुखकीर्त्यादक बंधनाला. (भक्तीका).
 १०. महावीर. ११. धडाळा. १२. अतिशय प्रेमाचें स्थान अशा मुलाला. १३.
 आपलें व दुसऱ्याचें घर जाळण्यास. १४. हत्ती. १५. वणव्याबरोबर.

कीं मीं धरीन यातें; शोचिती दहनांत धीरें हेमातें. ९३
 आतां चि धरुनि बांधुनि पांडवहस्तांत यांसि ओपीनि;
 जरि धर्मकृत्य न घडे, भुज केले व्यर्थ काय हो ! पीरें ? ९४
 हें साधुधर्मकृत्य हि राहो न तुम्हांपुढें, उचित मातें
 जें प्रागल्भ्यप्रकटन वृद्धांत, नव्हे मलें शुचितमा तें. ९५
 निदित कर्म कसें हो ! करिनि ? कुलजर्वत्स मीं, परा ज्या जी,
 उचित प्रतिक्रिया, मग दावीन, भवत्समीप राज्याजी ! ९६
 अन्याय मीं करीना, कर्तव्य करो सुखें सुयोधन हो !
 व्यसु हो, परंतु खोटा सभ्यजनाच्या मुखें सुयोध न हो. ९७
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा ! मजपासीं आण, जा च पुनरपि, त्या;
 काय करूं ? शूळाधिक दुःसहतर दुःखहेतु कुनर पित्या.' ९८
 ज्यासि न साधु सहावे, जेंवि पहावे तुरंगें न हल्यालीं,
 त्यासि कवि पुन्हां आणी जो आग्रह मित्रबंधुसह ल्याला. ९९

अध्याय दहावा.

धृतराष्ट्र सुतासि म्हणे, "रे ! कुरुकुलकीर्तिनासिकाकुष्टा !
 इच्छिसि कृष्णप्रभुला बद्ध करायासि काय रे ! दुष्टा ! ? १
 प्रेमा चि एक यातें बांधुनि बडु कीर्ति दे यशोदेतें,
 अभिमैत साधुनि देतें सुकृत, कुकृत कीं अरे ! पशो ! देतें ? २
 केवळ बाळ चि इच्छी विधुंसि धरायासि कां बैरा इच्छी ?

१. शुद्ध करितात, परीक्षा पाहतात. २. सुष्ठु लोक. ३. धर्माचरण.
 ४. पुष्ट. ५. अत्यंत पवित्राला. ६. कुलीनाचा मुलगा. ७. तुमच्यासमोर.
 ८. मृत. ९. वीरश्रेष्ठ पुरुष. १०. घोडा. ११. रेब्याला. १२. कुरुकुलाची कीर्ति
 ही च नासिका (नाक) त्यावरील कुष्ठरोगा ! १३. इष्टार्थ. १४. चांगलें कृत्य.
 १५. चंद्राला. १६. शाहणा.

म्हणत्ये समा तुज जसी पिकेरिपुकाकासि आंबराइ 'छी!' ३
 वाहसि शिरीं तयातें देतो जो गर्वभार ताप सदा,
 सुखकर गुरुवरकरभर दुर्धर तुज सर्वभारतापसदा !' ४
 विदुर म्हणे, 'द्विविंद कपिहि नरकहि ज्यासि न धरावया शकला,
 त्यासि कसा धरिसिल ? जे सकली जड, तें घडे कसे शकला ?
 या धरिति न षष्टिमितें निर्मोचनवासि दानवेर्यशतें,
 मीं काय एकमुख ? दशशतवदनास हि न वानवे यश तें. ६
 पाठविले यन्नामैं अरि हि करुनि मुक्त पूत नाकांला,
 बद्ध कसे करिसिल या खळकैश्यघकंसपूतनाकाला ? ७
 बांधावया पहासी जरि या मधुकैटभांतकाला ही,
 तरि बांधावा भेकें^१ चक्षुर्हणें^२ जागरुंक कालांही.' ८
 देव म्हणे, ' रे मंदा ! एकांकी वासुदेव हा काय ?
 इच्छिसि बद्ध कराया, तरि आधीं नीट तूं पहा काय.' ९
 पेसें वदोनि उघडुनि दावी निजविश्वरूपता, पावे,
 कीं पाहोनि निवावे साधु सकळ, दुष्ट भूप तापावे. १०
 तेजोमय प्रकटले प्रभुच्या ब्रह्मांडकीटिगेहांत
 ब्रह्मादिदेव यादव पांडव अंगुष्ठमात्र देहांत. ११

१. कोकिलाचा शत्रु जो कावळा त्याला. २. वडील मनुष्यांचा आशीर्वाद हा च हात
 त्याचा भार. ३. भरतवंशातील सर्व पुरुषांमध्ये नीच अशा ! ४. नरकासुराचा एक
 वानरमित्र. ५. दैत्यविशेष. ६. सर्व वस्तूला जें कठिण तें तुकड्याला कसे व्हावें ?
 ७. साठ आहे संख्या ज्यांची अशी दानवांची शतें. ८. निर्मोचननगरीत
 सहा हजार राक्षस कृष्णाला बांधावयास तयार झाले होते. ९. शेवाला हि. १०.
 स्वर्गाला. ११. दुष्ट अशा केशी, अव, कंस आणि पूतना यांच्या अंतकाला, कृष्णाला.
 १२. वेडकानें. १३. दृष्टीनें मारणारा. १४. सावध असलेला. १५. कालसर्प.
 १६. एकटा. १७. [माझें] शरीर. १८. अनंतकोटि ब्रह्मांडें ज्यांत आहेत अशा
 आपल्या शरीररूप घरांत. १९. आंगठ्यावेवढें.

दे हर्ष विश्वरूपप्रभुभास्कर सुजनेनब्रह्मनलिनांतें,
 बहु ताप दे स्वतेजें खळधूकांतें स्वभावमलिनांतें. १२
 भीष्म द्रोण विदुर कवि संजय निर्मळ तपःपर महर्षी
 हे दिव्यदृष्टि देवुनि केले कर्णार्कें परम हर्षी. १३
 देवानीं वाजबिलीं बायें तेव्हां सुखें अर्धधिरहितें,
 होय मुहूर्तभरि भुवन बधिरचि सत्कविमुखें अर्धधिरहितें. १४
 बहु पुष्पवृष्टि होय, प्रह्लांहीं ही न माय परिमळ तो,
 या प्रभुयशें नुरावा तिळ हि खळांचा, उरेचि परि, मळ तो. १५
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'प्रभुजी ! संसारीं हा कृतार्थ हो, पाहो,
 या जात्यंधासि तुम्हीं डोळसपण पळभरी च ओपीं हो !' १६
 त्या वृद्धा जात्यंधा राज्याला विश्वरूप दावाया
 अद्भुतचातुर्याच्या निधिंला विधिंला हि लाज लावाया, १७
 यत्प्रोप्त्यर्थं श्रीमद्दुर्लेशिरहि गुरुपदीं सदा लवतें,
 रविचें हि दृग्घमंजन अंजन कंजनैर्यनें दिलें लँव तें. १८
 अर्धत्व अंधकूपचि, त्यांतुनि होवूनि दिव्यचक्षु निघे,
 प्रज्ञाचक्षु क्षणभरि बहु सुख तें विश्वरूप लक्षुनि घे. १९
 'वृद्धा ! अंगस्य हो, हा मन्महिमामृतसमुद्र आटो, पी;'
 पेसें मनीं म्हणोनि प्रभुवर तें विश्वरूप आटोपी. २०
 न वळे गैतायुजन, तें उत्तम चि जसें सुवैद्य मानुनि घे,

१. विराटस्वरूप कृष्ण हा च सूर्य. २. सज्जमनेत्ररूप कमलाना. ३. दुष्टरूप
 शुबर्णास. ४. स्वभावानें पापी अशांस. ५. कृपेची खाण च अज्ञा कृष्णें. ६. एक-
 सारखी. ७. सत्कवीनी केलेल्या वर्णनाना. ८. बधिर नसलेलें हि. ९. मी. १०. कृत-
 कृत्य. ११. जन्मांधाला. १२. बा. १३. साठा जो विधि त्याला. १४. ज्या अंज-
 नाच्या प्राप्तीकरितां. १५. अश्विनीकुमाराचें मस्तक. १६. दृष्टिदोष घालविणारें. १७.
 कबलनयन कृष्णानें. १८. क्षणभर. १९. आंधळेपणा ही अंधकारयुक्त विहीर च
 होय. २०. अंगस्य कवि. (यानें समुद्र प्राशन केला होता). २१. ज्याचें अमृत्यु
 संपलें आहे असा मनुष्य.

सात्यकिर भरुनि तसें तेथुनि यदुचंशपक्षभातु निघे. २१
 ज्ञानेंचि जना हो, न प्राप्त वयें केवळ, स्थविरैता हो;
 जरि बुद्धिवृद्ध असता, जैसा मेंडो जळस्थ धिरता हो! २२
 जावूनि सभाद्वारापाबेतां प्रभुचंरासि पावोया,
 अंध म्हणे, 'प्रभुजी! हा स्पष्ट अनीश्वर म्हणोनि पावावा. २३
 दुर्मति दुराग्रही सुत आटोपायासि अंध अक्षम हा,
 जो जो यत्न करावा तो केला म्यां तुम्हांसमक्ष महा.' २४
 प्रभु मुरडोनि म्हणे, "हो! जन हो! जो परमअहितकर भरिसा
 त्या सुतशिक्षेविषयीं म्हणती, आपण अनीश, हें परिसा. २५
 अजि बाह्मिक! अजि भीष्म! द्रोण! विदुर! हें तुम्हांसि कळलें कीं?
 हे धृतराष्ट्र अनीश्वर, यांचें चाले न लेश बळ लेंकी. २६
 आलां बहु दूर, रहा, येतो धृतराष्ट्रजी! पुरे, परता,
 कथितो धर्मासि असें कीं, 'यश दिधलें तुम्हीं भलें भरता.'"
 बोलेल कृपणवचन स्वमुखें कां? काय देव कीनार्श?
 कीं भक्त कीर्तिनाश न साहे, साहेल देवकीनार्श. २८
 स्वरथीं चढोनि भगवान् मग जाय पुसावयासि आतेलीं,
 तेंचि वदुं, कोण रसिक गोघृते सोडुनि करील ओ तेला? २९
 सांगे सुर्योधनाचें मत संक्षेपें येंदूवृह सतीतें,
 धर्मासि निरोप पुसे सुतैर्मादव आठवूनि हसतीतें. ३०

१. यदुकुलरूपी कमलास सूर्याप्रमाणें (विकसविणारा). २. वृद्धत्व. ३. मातीचें हेकुळ. ४. पोंचविण्याला. ५. असमर्थ. ६. त्या पुत्राच्या शासना-विषयीं. ७. आपल्या कुळांतल मूळ पुरुष जो भरत त्याला. ८. हलक्या मनुष्यासारखें भाषण. ९. यम. (यम इतका सामर्थ्यवान खरा, पण त्याची किंमत कृष्णापुढे काय? स्पष्ट बोलण्यांत तो यमाची ही परबा करणार नाही). १०. [प्रत्यक्ष] आपल्या आईचा नाश. ११. कुंतीला. १२. गार्हचें तूप. १३. तोंड पसरील. १४. यदुनायक, कृष्ण. १५. धर्माला सांगावयाचा. १६. पुत्रांचा मबाळ-पणा, नेमळेपणा.

कुंती म्हणे, “वद असें त्या मत्तनयांसि कमळनयना! कीं,
 परितोत पूर्वज तुजा प्रेमें सुरंगीत अमळैनय नाकीं. ३१
 वाटे सुभटे पुत्रें मेळविला विप्रसेवनीं नव ट.
 वर्षोष्णसह जटिल घर, तरि काय बहुत तसे वनीं न घट? ३२
 वर्णिति, रिपुंत समरीं दाखवितां बाहुबळ जना, भाट,
 ब्रह्मा नामीं दुसरा योग्य, क्षत्रा न, जलजंनाभा! ट. ३३
 जें सिंधुराजविजितस्वसुतातें बोलिली सती विदुला,
 तें परित, सांगत्यें तुज यदुकुलकमळाकराच्या विधुलां. ३४
 विदुला म्हणे, ‘अहा! रे! क्लीर्बा! मंदा! कसा पळालास?
 कां घांचलासि? अयशस्कर पेसा तूं न कां गंळालास? ३५
 अरि हरिल राज्य, मग तूं वरिशिल वृत्त्यर्थ काय माधुकरि?
 सुखकर सुकर्म टाकुनि, असुखकर कुकर्म कोण साधु करी?
 मद्यौषेन, ‘संजय’ हें निजनाम हि बुडविलें तुघां दगडें!
 झगडें यशोर्थ, अरिथचक्राहीं स्पष्ट लोष्टसौ रगडें. ३७

१. देवानी गायलेला. २. निष्कलंक न्यायाचार. ३. कुंती म्हणते, “वीरश्रेष्ठ
 धर्माने ब्राह्मणांची सेवा करून करून आपल्या ‘सुभट’ ह्या पदवीत नवीन ‘ट’
 ची भर टाकली, म्हणजे धर्म सुभटाचा (उत्तम योद्ध्याचा) सुभट्ट (उत्तम भटजी)
 झाला.” धर्म मोठा सहनशील आहे; पण तेवढ्यावरून त्याला साधु म्हणतां
 यावयाचें नाहीं असें दर्शविण्याकरितां कुंती म्हणते, “केवळ पर्जन्य व ऊन यांचा
 त्रास सहन करितात म्हणूनच जर जटाधान्याना श्रेष्ठ समजावयाचें तर तसे वर्षो-
 ष्णसह व जटिल (लांबलांब पारंब्या वाढलेले) बहुत बटवृक्ष हि वनांत नाहींत
 काय?” ४. हे पद्मनाभा कृष्णा! ब्राह्मणांना ‘भट्ट’ या नांवांतिल दुसरा ‘ट’
 योग्य; पण क्षत्रियांना ‘भट’ या नांवांत दुसरा ‘ट’ योग्य नाहीं. ५. सिंधुदे-
 शाच्या राजानें जिकलेल्या आपल्या मुलाला (संजयाला). ६. यदुकुलरूप कमल-
 समूहाच्या. ७. चंद्राला. ८. बंदा! ९. गर्भामध्ये असतांनाच गळून कां पडला
 नाहींस? १०. उपजीविकेकरितां. ११. माझे तारुण्य. १२. जयशाली. १३.
 मातीच्या टेंकळ्याप्रमाणे.

जेणें लज्जित व्हावें स्वर्गी सहपूर्वजें तुज्या तातें,
 परमानुचित पलायन कैसें केलें तुवां कुजाता ! तें ? ३८
 मरण विहित, न पलायन, भीती धर्मरौजकन्या या
 अन्या याहुनि अधिका घडल्या ही न गणिती च अन्याया. ३९
 साधूसि बाहुज्याचा मत्त विजय जसा तसा चि वध मत, रे !
 निजधर्माश्रित न बुडे, निजधर्मच्युत कधीं न अधम तरे. ४०
 अधमा ! तुवां मरावें, क्षण हि न बुडवूनि मान, वांचावें.
 काळा ! यासम अन्य हि जे असतिल, त्यां हि मानवां चावें. ४१
 तो संजय तीस म्हणे, 'पुत्राच्या इच्छितीस कां मरणा ?
 वांछिति शमा अकाम प्राज्ञ, इतर इच्छिती सकाम रणा. ४२
 रडसील संस्तुषा कीं मज जरि देइल परासुता समर,
 न म्हणेल स्वर्गी ही शतपुत्रा ही परीं सुतास 'मर.' ४३
 'जी व्यर्थ उभयलोकानुपयुक्त अपत्य वाढवी, ती तें
 स्पष्ट खैरीवात्सल्य, ज्ञाते जन म्हणति 'गाढवी' तीतें. ४४
 निजलासि काय ? उठ रे ! जय पावतसे सदा समरशील,
 उत्साह टाकितां तूं दैन्यें सांगिन सदास मरशील. ४५
 संजय म्हणे, 'नमस्ते जननि ! जन निशार्करें जसा निवतो,
 बोधें तसा निवालों, न हितकर गुरुपदेशसा शिवें तो. ४६
 विदुलोक करी संजय जिंकुनि समरांत सिंधुराज्याला;
 सिंहीला तो चि उचित सुत जो मारुनि सिंधुरा ज्याला. ४७

१. वाईट-व्यर्थ जन्म ज्याचें अशा ! २. क्षत्रियधर्म जाणणाऱ्या राजकन्या.
 ३. या पलायनाला. ४. क्षत्रियाचा. ५. मान्य. ६. अभिमान. ७. निरिच्छ.
 ८. ज्ञाते पुरुष. ९. मुनेसह. (माझ्या स्त्रीसह). १०. मरण. ११. जिला
 शंभर पुत्र आहेत अशी. १२. दुसऱ्याच्या मुलाला. १३. या लोकीं व परलोकीं ही
 नाहीं उपयोग ज्याचा. १४. गाढवीचें वात्सल्य. १५. युद्धोत्सुक. १६. स्त्रीसह.
 १७. तुला नमस्कार असो. १८. चंद्रानें. १९. बडील मनुष्यांच्या उपदेशासारखा.
 २०. शंकर. २१. विदुलेन सांगितलेले. २२. हत्तीला. २३. जंगला.

सांग स्वसंकाशिल असे, 'आम्ही त्वरितकी वनवासाची
 की, कुंति ! हा जरि जपुनि येई काविल तुज सुखा मग न वाणी.
 होतिल सकळसकलवर्षी हरिहरमुख या बुधा सुर सहाय,
 विष्णू म्हणे लयाच्य कीर्तिरसे जितसुधासुरस 'हाय !' ४९
 तें सत्य असौ, तें ही जें युद्ध पुंरांतका महेशासी,
 महीरसें हि, भीष्मीकीर्त्यपेहारकाम हे शौसी.' ५०
 भीमासि म्हणे, 'दूरी नेलें जिकूनि विसें भीमा ! जें
 तें न स्मरे, न तुमच्या वनवासाला हि चित्त भी माजें. ५१
 सलतें मनांत दुष्टे ओडुनि नेली सभेंत कृष्णा तें,
 स्मरली, त्वां हि उपेक्षा करितं, हरितां विरीस, कृष्णातें. ५२
 त्या स्मरणें मन पडलें तापीं बहु, जेवि तळमळत डोंगें,
 हृदये मोह उघडिला जैसा प्रीष्मांत तळमळ तेंडोंगें.' ५३
 'दावावें, यश जोडुनि, कुलजानें सुप्रसन्न वदन कुळा ;
 प्रथम पुसोनि कुशल मग जगदीशा ! तूं असें चि वद नकुळा. ५४
 'अयशस्कर तोरें पळ हि मळवाया धाम बा ! न रांगावें,
 जरि न गेंमे चि, तरि सुखें चित्रैरचितरामचानरां गावें, ५५
 हें क्षेत्रियेसि समुचित,' पेसा चि निरोप सांग सहदेवा,

१. आपल्या मित्राला (अर्जुनाला). २. तुझ्या जन्मकाळी. ३. अर्जुन. ४. राज्यपद. ५. कर्मापणा. ६. विष्णुशंकरादिक देव. ७. कीर्तिरसानें जिकलेला अमृताचा उत्तम रस. ८. तें आकाशवाणीचें अविष्य. ९. त्रिपुरासुराला मारणाऱ्या. १०. माझे वीरमातृत्व. ११. लक्ष्मी, ली व कीर्ति ही हरण करण्याची आहे इच्छा ज्यांची अशा कौरवांना. १२. शिक्षा कर. १३. वन. १४. [द्रौपदी] स्मरली. १५. [लोखंडी सळईने दिलेल्या] डागानें ज्याप्रमाणें तळमळतें. १६. अंतःकरणांत मोह उत्पन्न झाला. १७. तळांतील चिखल. १८. तळ्याने. १९. मूल. २०. करमेनाच. २१. चित्रांत काढलेल्या राम, मारुति इत्यादींस. २२. मला क्षत्रियकन्येला.

ओ पांशांत यशस्कर तो मांवा पुत्र मूर्तमूर्त देवा! ५६
 कृष्णसि सांग कृष्ण! 'सिद्धमणि' ही तुजें कडे मसो सिल्ल,
 त्वां साहिलें असें फलमान हि सर्वसंहार कोशील. ५७
 सति! तव सभाप्रवेशीं रानें हि विलोकिलें परभ्रष्ट,
 निर्लज्जा कठिना मीं, मरतीच तदा मली परभ्रष्ट. ५८
 त्वां रक्षिलें, न जालें क्षम रक्षायसि मत्तनय, नातें;
 असते क्षम, चरणनखा स्पशें देते न मत्तनयमातें. ५९
 जन्हि बुडविलीस माज्या पुत्राहीं व्यसर्नगर्तलीनांहीं,
 तन्हि न विटलीस, यांपरि सत्वे कोणही हि वर्तली नाही.' ६०
 किंबहुना? संग तयां समर्थी जे काय चांगलें कांहीं,
 कृष्णा! मन्मत हें कीं, 'यश रक्षावें न आंग लेंकांहीं.' ६१
 बा! गा! म्हण चहुंतें पुरवाय स्वजनकाम हा 'भागा.'
 मागायाचें तुज हें, नाहीं म्हणसील कां महाभागा!? ६२
 पाहों नको मजकडे वा! निर्जिह्वादाबलीकडेचि पहा,
 काय स्तनैर्यिशिशुच्या शब्द उच्चित सांत्वनीं पडे, 'विप' हा?"
 नमुनि निधे किमपि प्रभु न वदे, त्यजवरुनिर्वा असें वाटे,

१. मूर्तिमान् उत्सव. २. सर्व सहन करणारी पृथ्वी. ३. भृगुराम-पंत. ४.
 परशोः अश्रुः-पंत. परशूचे अश्रु. 'अश्रु' शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिङ्गी असल्यानें
 त्याचें पंतकृत 'अश्रुः' असें द्वितीयाबहुवचन चित्त होय. (त्या परशुरामानें हि
 आपल्या खांद्यावरील परशु, आपण दुष्टमर्दनाच्या कामी त्याचा यथोचित उपयोग
 करीत नाहीं म्हणून अश्रु टाळीत असलेला पाहिला. वल्गुहरणप्रसंगांच्या तुल्या
 दुःखाचें निवारण आपणास करितां येत नाहीं, याबद्दल त्या कठोर मनाच्या परशु-
 रामाला हि बाईट वाटलें, असा भाव). ५. कठिनहृदया. ६. साध. ७. उन्मत्त
 लोकांच्या वृष्टीतें. ८. विपत्तिरूप. खळग्यांत पडलेल्यानीं. ९. फार काय सांबं! १०.
 भक्ताची (माही) इच्छा. ११. भाग्यवंता! १२. आपल्या कीर्तिप्रसंगीकडे,
 १३. स्तनपानाची इच्छा करणाऱ्या मुलाच्या.

कीं, 'हेतुवा दर्शयते प्राज्ञ.' असा भाव कीं गळ्या देते. ६४
 वृद्धांसि पुसे, स्वरथीं कर्णाला सबहुमान बाहुनि घे,
 शकप्रमुखमहाभुजभुजगाधिपपूज्यमानबाहु निघे. ६५
 प्रभुवर तेषुनि जातार्ता, धरुनि मनीं फार कीप, देशाला;
 भीष्म द्रोण पुन्हां ही करिति खळा तारकोपदेशाला. ६६
 दुर्योधनासि न रुचे सांगति जें सहुंपदेशपटु ते तें,
 मधुररसीं उपदेशीं ज्वर खळ आणिति बळें चि कटुतेतें. ६७
 घाली, होबुनि तिर्यग्दक्ष नतमुख, भोषयांसि तो गांठी;
 केवळ हितोक्ति हेतुवा, भासे त्या काळदृष्टि ज्या गांठी. ६८
 भीष्म म्हणे, 'जो बहुमत ईश्वरसा सैत्यलोकपाळाला
 त्या वत्सासीं विग्रह? हा! आलें काय हो! कपाळाला?' ६९
 द्रोण म्हणे, 'पुत्राधिक कीं पोषी नित्य शिष्टता पार्थ
 त्या वत्सासीं विग्रह? हा! जालों काय शिष्ट तापार्थ?' ७०
 जो वळला पळ लाजुनि न श्रीदेवर्षिला न पितेरांला
 वळला न ईश्वरास हि, तो दुष्ट वळेल काय इतरांला? ७१
 मंत्र करुनि कर्णातें देवूनि निरोप जाय अरिपाणी,
 ज्याचे पीती घटघट घटघट घडिघडि घरीं हि अरि पाणी. ७२

१. शाहणा मनुष्य करून दाखवितो. २. गहिवर आला. ३. इंद्रादिकांचे विशाल-पराक्रमी बाहू हेच कोणी मोठे सर्प त्यांस किंवा इंद्रादि वीरश्रेष्ठ व शेष यांस पूज्य आहेत बाहू ज्याचे असा श्रीकृष्ण. ४. उपप्लव्यनगराला. ५. हितकारक अशा उपदेशाला. ६. चांगला उपदेश करण्यांत प्रवीण. ७. ज्वर व खळ कमानें मधुररसीं व उपदेशीं कटुतेतें (कटूपणाला) आणितो. ८. वक्रदृष्टि. ९. नम्रमुख. १०. राक्षसी. ११. नक्षदेवाला. १२. धर्मराजाशीं. १३. कलह, युद्ध. १४. नारदाला. १५. धृतराष्ट्र व गांधारी यांस. १६. कृष्णाला. १७. चक्रपाणी, कृष्ण. उत्तरार्थ-ज्या कृष्णाचें घरीं सुद्धां स्मरण होतां च त्याचे शत्रु भीतीनें घटकोघटकीं घटाघटा पाणी पीत असत, मग प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर काय विचारानें, असा श्रीकृष्ण.

अंध म्हणे, 'रे संजय ! जो या दुर्बुद्धिबायसा गमला
 प्रभुहंस अहित, तेजें केला तो मंत्र काय सांग मला.' ७३
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'कर्णा ! तूं कुंतीचा कुमार कौमीन,
 त्वद्वदनोत्थ न पडला अर्थिजर्नाच्या कधी हि कार्नी नें. ७४
 ऐसा वेदान्य विद्वान् विश्रुत तूं शुद्धविप्रजनदास
 चाल, भजोत भ्राते तुज, चातक भजति जेंवि वैनदास. ७५
 देईल अजातारी मद्धचनें आजि राज्य अंभ्रात्या.
 भ्रात्या न वळेल कसा ? वळवील चि धर्मवायु अम्ना त्या. ७६
 सातुजेंसुत धर्म तुला नमिल, सयादध करीन मीं नमन,
 संचित्त गुर्वनादरें तोयार्नादर करी न मीनमन. ७७
 राज्याभिषेक करितिल तुज मजसह विप्र भूमिप दैरानें;
 किंबहुना ? घेइल तव तांबोळ क्षिप्रं भूमि पदरानें. ७८
 चाल कसा, हो राजा, मातेच्या मानसासि दे सुख, गा !
 यांचों तुज काकांचा सहवास जसा सितच्छदों सुखगा.' ७९
 कर्ण म्हणे, 'बा ! देवा ! वदसि कोहेंचि बा ! दयालो ! हें;
 भेटकरगे जोडावी स्पर्शमणीची कसी दया लोहें ? ८०

१०. [दुर्योधनादि] दुर्बुद्धिरूप कावळ्यांला. २. कृष्णरूप हंस. ३. कृष्णाने जाते वेळी कर्णास आपल्या रथावर घेतले होतें. (मागे ६५ वी आर्या पहा.) अर्थात् तेव्हां त्याच्याशी झालेली मसलत. ४. कौमार्यावस्थेत झालेला मुलगा. ५. तुझ्या तोंडून निघालेला. ६. याचकांच्या. ७. नकार. ८. दाता. ९. प्रसिद्ध. १०. मेघास. ११. भावावांचून इतरास हि. १२. धर्माचरणरूप वायु. १३. बंधु व पुत्र यांसह. १४. सज्जनांचें मन. १५. मोठ्या लोकांचा अवमान. १६. जलाचा अनादर. १७. माशांचें मन. १८. राजे. १९. शंख-पंत. २०. लवकर. (पृथ्वी तुझें भाषण आनंदानें मान्य करील-सर्वे जग तुझी आज्ञा पाळील, असा भावार्थ). २१. कुंतीच्या. २२. दुर्योधनादिकांचा. २३. शुभ्र आहेत पंख ज्याचे त्या. २४. चांगल्या पक्ष्याला. (राजहंशाला). २५. थोड्याच्या हातांतील. २६. परिसाची. २७. लोखंडानें. (शस्त्रानें).

मातृत्यक्ता मजला राधाहस्तीं दिल्ले अधिरथानें,
 मज पाजायां प्रेमें पैय पळ धरिती तिचें न खिर थानें. ८१
 निष्कळ कसें करूं मा ! बा ! परिहृतसर्वमतनराधे ! तें ?
 मेल्याबांधुनि खावें ओडुनि सुतसोकवतन राधेतें ? ८२
 दुर्योधन नाथांचा, राजा मीं, सर्व राज्यभोग मला,
 मूर्त नरक नैरकविष्या हृदयाला, जो कृतघ्न, तो गमला. ८३
 संस्कार विधाहावधि केले माजे वैद्योक सुतानें,
 निर्मळपणें निघावें रक्तपटांतूनि कैवि सुतानें ? ८४
 सैमरमल्ल चि होवूं द्या, क्षत्रिय सेवृत तैल्प न गंदांनीं,
 पुण्य रैणमरणदांनीं वीरां जें, तें न कैल्पनगदांनीं. ८५
 पतिर्त्तांसि सांबरी सुदु शुचि हा उपदेश केशवा ! तूळ,
 जैसा अंबोर्पित अतिरुग्णांसि पदार्थलेश वातूळ. ८६
 श्रीकृष्णजी ! करावा कैसा विश्वासघात अवैतानीं ?
 युद्ध कसें न करावें ? आम्हां हा युद्धलाभ नवसांनीं ! ८७
 तरि मग उरलें काय ? प्रभुजी ! त्यजिल्या जरि प्रतिज्ञा सैं
 न च सोडवेल देवुनि धीर भरवसा अरिप्रति, शात्या ! ८८
 राज्य न करील, देखिल धर्म मला उमजतां चि हें नातें,
 देखि सुयोधना मीं तेव्हां होइल तुम्हांसि हें नौ तें. ८९

१. कुंतीनें टाकलेल्या. २. दूध. (मला दूध पाजण्यांत तिला एका पळाचा हि
 बिलंब सहन होत नसे, इतकें मजवर तिचें प्रेम आहे). ३. दूर केली आहे सर्व
 नम्र जनांची चिंता ज्यानें अशा कृष्णा ! ४. पुत्रशोकरूप जहागीर. ५. नरपंडि-
 ताच्या. ६. लग्नापर्यंत. ७. शास्त्रविहित. ८. अधिरथानें. ९. शुभ्रपणानें. १०.
 तांबड्या वस्त्रांतून. ११. बुद्धयश्च. १२. शय्या. १३. रोगानी. १४. रणांतील मरण
 देण्यांत. १५. कल्पवृक्षाचें दान करण्यांत. १६. पातक्यांस, (पक्षीं) पडणारांस. १७.
 शुद्ध. १८. कापूस. १९. आईनें दिलेला. २०. अत्यंत अजान्यास. २१. शेवटीं.
 २२. पूर्वीं केलेल्या अर्जुनवधादि प्रतिज्ञा. २३. कर्णाचा लाभ अथवा राज्याचा
 लाभ आपैकी कोणता हि होणार नाही.

आटोपिला न वंहीला, तो आटोकेल काय गा ! वूत ?
 ओडा यक्षा; कवि, होवनि रोमांचव्यासकाय, गावूत. ९०
 धर्मोत्तीर्ण च मिळे सद्गति सत्कीर्ति शुद्धि अधमातें,
 रण्यप्रदभोग बलगे, द्यावा देवा ! रणांत वध मातें. ९१
 मज समजलें प्रभो ! हें त्वदृष्टिपुढें उरेल न क्षत्रं;
 रवि काळेंरुद्रदृष्टिसि न पुरे, तेथे पुरेल नक्षत्र ? ९२
 तूं स्वाश्रितप्रतिष्ठा करिसिल, न धरुनि शस्त्र, सत्या, गा !
 उरतिल कैसे करिते जाले जे, हरुनि वस्त्र, सत्यंगा ? ९३
 देव म्हणे, 'राज्य नको ? उंपदेश अयोग्य काय हे ब्रह्म्या ?
 क्रीवाला कन्यासी तुज कां द्यावी बलें चि, हे महि, म्या ? ९४
 जेथें भीम धनंजय, बहुदुःसह बासवा रंभाजिर तें;
 हरिलंघन असतां ही बळिगजसहवास वारणा जिरतें ? ९५
 धनदानें अधनाचा तुमचा तैसा चि काम रणदानें
 म्यां पुरविजेल, द्यावीं स्वैरेंगे इतरें न कां मरणदानें ? ९६
 जा, सर्व सिद्ध व्हा; जरि आहे उद्युक्त मानस मराया,
 सर्म रायास तुम्हांस हि भीमार्जुन वरदें, शीघ्र समरा या. ९७

१. दुर्योधनप्रेमरूप दुषाचा उत. २. आनदाच्या शाह्यानी व्यापलें आहे शरीर ज्यांचें असे. ३. शस्त्रधाररूपी तीर्थांत. (रणगंगी). ४. क्षत्रिय. ५. कल्पांत-रुद्राच्या दृष्टीला. ६. क्षुद्र तारा. ७. आपल्या आश्रितांची (पांडवांची) प्रतिष्ठा. ८. सत्यपराध-पंत. सति द्रौपदीचा अपराध. ९. माझा उंपदेश तुझ्या कीर्तीला अयोग्य आहे काय ? १०. इंद्राला. ११. रणांगण. १२. बलिष्ठ हत्तींचा सहवास असला म्हणून हत्तीला सिंहाचें उलंघन बडणार नाही. १३. द्रव्यदानानें. १४. युद्धरूपी दानानें. १५. कल्पवृक्षानें इतरें मरणदानें कां न द्यावीं ? = कल्प-वृक्षाला सर्व इच्छा पूर्ण करतां येतात, मग त्यानें मरणाची इच्छा तरी कां पूर्ण न करावी ? १६. सारखे. १७. भीमार्जुन रायास हि न तुम्हांस हि समवरद= भीमार्जुन तुमची न इतर राजांची हि इच्छा सारखी च पूर्ण करतील.

देखिल कुलक्षेत्रीं धर्म प्रभुवर तुम्हां निधनदानें
 धनदानें जसिं येणें न दिलीं उदकें तथाविध नदींनं. ९८
 कर्ण म्हणे, 'बा ! वचना मान्य न जालों म्हणों नको, पावें,
 वेध्यें 'वधा चि' म्हणतां, प्रभुनें आप्रह म्हणोन कोपावें ? ९९
 सत्य उपदेश आम्हीं वरिचेवरि भव्यहेतु झेलावे,
 जाणोनि सर्व, देवा ! लाविसि कां बोल ? हे तुझे लावे. १००
 स्वप्नांत पाहिले नृप शांतनव द्रोण हा हि दाता हे,
 वेळुनि उड्ड्यानीं बैसुनि दक्षिणदिशेसि जाताहे. १०१
 रंकोष्णीषधर सकळ सुश्वेतोष्णीषधर तिघे मात्र,
 कृप कृतवर्मा अश्वत्थामा मलयजरजोधचक्रमात्र. १०२
 शुभ्रसहस्रस्तंभ प्रासादीं धरुनि शुभ्र माल्यालें
 चढला धर्म श्वेतोष्णीषा दंतोडपद्ममा ल्याला. १०३
 सहदेव नकुळ सात्यकि भीमार्जुन धर्म तूं हि बापा ! हे
 सप्त तुम्हीं श्वेतगर्जी, ऐसें स्वप्नांत कर्ण हा, पाहे. १०४
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'बहुधा मरणार चि हे समस्त सुंपदेश,
 कीं तव हृदयें माजा हित हि स्वीकारिला न उपदेश.' १०५
 कर्ण म्हणे, 'भेटि असी परलोकीं मात्र बा ! दयालो ! कीं
 कलहीं खेह न राहे, हे दुर्लभ म्हणुनि पौंद या लोकीं.' १०६
 ऐसें म्हणोनि कर्ण प्रभुला कडकडुनि भेटला सुंचिर,
 मुंग्धांस हि जंडितकनकमरकतनग न गमला तसा दैचिर.

१. मरणदानें. २. द्रव्यदानें. ३. तशा प्रकारची. ४. मोठ्या नदीनें. ५.
 वध करण्यास योग्य अशा मनुष्यानें. ६. कल्याणकारण. ७. खेळ. ८. मी कर्ण.
 ९. उंटाच्या बाहनावर. १०. तांबडें पागोटें घातलेले. ११. अति शुभ्र पागोटें
 घातलेले. १२. सुवासिक चंदनानें शुभ्र आहे शरीर ज्यांचे असे. १३. शुभ्र आहेत
 हजार खांब ज्याला अशा. १४. पुष्पांला. १५. उत्पन्न केला आहे चंद्रकांतीचा अम
 ज्यानें अशा. १६. चांगल्या राज्याचे स्वामी. १७. पूज्यपाद असे आपण श्रीकृष्ण.
 १८. पुष्कळ वेळ. १९. मोठ्या मनुष्यांस. २०. जडविला आहे सोनें व पाच यानी
 असा दागिना. २१. सुंदर.

झाला मंत्र असा, मग आला मगरांत कर्ण परतोन,
पेर तो न प्रभु, कोपे वरि पेरता पूर्ण, आंत पेरतोन. १०७

अध्याय अकरावा.

विदुर म्हणे, 'बाह! पृथे! यांसम विश्वांत हे महाखळ ने!
गुरु अंध अंधकूप चि, याचे दुर्योधनादि सुत खळगे. १
वरकड उगेचि, सर्वानर्थाचा एक अंध हा निर्कर,
कीं राधासुत, दोघे हे कुंकुळकुशळकीर्तिहानिकर.' २
कुंती त्यासि म्हणे, 'हो! भावोजी! शिशुपणीं असें बडलें,
मत्पुत्ररत्न पदरीं राधेच्या मंडुरीहितें पडलें. ३
जावूं दिलें परकरीं निजशस्त्र तसें अपत्य हा! हा! तें,
बा! निजघात अंधैर्यें म्यां केला आपुल्या चि हा हावें. ४
येइल मनासि तुमच्या, तरि हें नातें त्यासि कळवीन,
पळवीन अम, चित्त कोहगुणें आकळुनि वळवीन.' ५
विदुरानुमते कुंती गंगातीरीं सुताकडे गेली,
न कळत तें दुत्तरीयच्छायेंत उगी च ती सती 'ठेली. ६
कर्णाचा नियम असा ब्रह्मजप करीत निश्चळ रहावें,

१. परंतु. २. शत्रुत्व-पंत. ३. शत्रुत्वेन ऊन-पंत. शत्रुत्वानें रहित.
४. या कौरवांसारखे महाखळ कौरव च होत. ५. अंधकारयुक्त विहीर.
६. समूह-पंत. ७. कुशवंशाचें कल्याण व कीर्ति यांचा नाश करणारे.
८. बाल्यावस्थेत. ९. मत्+दुर+रहितें=माझ्या दुष्ट कृत्यानें. १०. व्यावपयानें.
११. 'मी राधेचा मुलगा आहे' हा भ्रम. १२. प्रेमरज्जूनें. १३. बांधून. १४.
त्याच्या अंगावरील वस्त्राच्या छायेत उभी राहिली.

तापेल पृष्ठ तौचरि रविचें मंडळ बिरंतर पंहाचें. ७
 नियमांतीं कुंतीतें पाहुनि म्हणे धरुनि राम मनीं,
 'राधेय आधिराथि मीं तुज नमितों, काय कार्य आगमनीं?' ८
 कुंती कर्णासि म्हणे, "वत्सा ! कौंतेय तूं, न राधेय;
 'राधे !' यथेष्ट म्हण, परि कर्णा ! कर्णासि फार बाधे 'यै.' ९
 हे^६ मात्र न ऐकवती, सुखद मला मँदुदुमिलित रा धे य;
 कानीन पुत्र माजा, कर्णा ! कौंतेय तूं, न राधेय. १०
 रविचा औरस, पांडुक्षेत्रज तूं, पाळिलें अधिरथानें,
 झवति पय न, न परिसती, जाणों हीं जाहलीं बधिर धांन. ११
 मुग्धेंतवें त्यजुनि तुला चुकल्यें, आतां स्वबंधु रक्षावे,
 साधो ! धर्मचें त्वां अनुज स्वतनुजसमाच लक्षावे. १२

१. पाठ. २. ही आर्या लिहून झाल्याबंतर कवीनें पुढील दोन आर्या लिहून
 लगेच त्या खोडून टाकल्या आहेत, असें पुढील आर्यांचे क्रमांक बसूक आहेत
 वावरून स्पष्ट होत असून, कवीनें आपला वर्णनावि हि वळविण्या असल्याने कळून येतें.

नियमांतीं कुंतीतें पाहुनि सत्पुत्र तो करी नमन;
 प्रार्थूनि म्हणे, 'आज्ञामृतपानें तृप्त मीं करीत मन.' ८
 त्यासि तदुत्पत्तिकथा सांगोनि म्हणे, 'स्वबंधु रक्षावे;
 पुत्रा ! धर्मचें त्वां अनुज स्वतनुजसमाच लक्षावे.' ९

३. अधिरथाचा मुलगा. ४. राधेचा मुलगा. ५. 'राधे' या शब्दापुढें जोडलेला
 'य' वर्ण. ('राधा' शब्दानें मला त्रास होत नाही; पण 'राधेय' या शब्दानें
 —म्ही राधेचा मुलगा आहे असें म्हटल्याने—त्रास होतो. ६. 'रा' 'धे' 'य' हे वर्ण.
 ७. 'ज' 'नु' 'दु' या वर्णानी युक्त. 'रा' 'धे' 'य' या अक्षरांपुढें क्रमानें 'ब'
 'नु' 'दु' हीं अक्षरे जोडिलीं असतां होणारे 'राम', 'धेनु', 'यदु', हे शब्द मला
 फार प्रिय आहेत. ८. स्ववीर्योत्पन्न. ९. पांडुपत्नीच्या (माझ्या) ठिकाणीं झालेला.
 १०. [पुत्राचा मधुर शब्द] ऐकती. ११. प्रेमानें पान्हा फुटाववाचा तो फुटत नाही,
 असा भाव. १२. मूर्खपणानें. १३. थाकटे भाऊ. (धर्मादि). १४. आपल्या मुलामागें.

ज्येष्ठ श्रेष्ठ प्रेष्ठ प्रभु तूं, वेतिल तुला पद भ्राते,
 'जी जी' म्हणतिल, खरणीं वाहतिल घना यशा अदभ्रा ते.
 सेबावें सेळीचें कीं रसिकें धेनुचें रसचैराज्य?
 त्वां सर्व अनुमषावें भ्रात्यांसह हें यशःप्रसव राज्य. १५
 सोडुनि सूतसुयोधनपक्षातें झडझडोनि बा ! निघ रे !
 विघरो दार्यादांचें बळ मन, डेंकुळ जसें जळीं विघरे. १५
 तूं आत्मासा, पंचप्राण तसे बंधु सत्य, बापा ! हें,
 नांदा एकत्र, नको द्वेष करूं, मजकडे चि बा ! पाहें. १६
 वा ! कर्णा ! तूं अर्जुन रामजेंनार्दनसमान साजाल,
 हंस तसे सार्धूच्या सोडुनि तुम्हीं न मानेंसा जाल. १७
 जेंवि महाध्वरवेदीमाजि सेंसुर सत्यनायक विराजे,
 तेंवि विरेंज स्वपदीं भ्रात्यांसह, वर्णितील कवि राजे." १८
 कुंतीचेंचोवसानीं सूर्यापासुनि असी निघे वाणी,
 'सत्य पृथोकि, गुरुर्वचननिरता सुखकीर्तिची नसे वाणी.' १९
 कर्ण म्हणे, "सन्माता तोकीं सुख व्हावया असु खरचिती,
 किंवा, नेत्रें झांकुनि, व्हाया सुख आपणा, असुख रचिती? २०
 माजा घात पुरवला तुज, त्यांचा मात्र घात पुरवेना !
 काय असें अंध ? विटलें कां त्वन्मन मज, जसें स्वपुर वेनीं? २१
 न म्हणेल काय माता, 'व्हावा लोकांत आत्मज न नीच' ?
 रक्षील, धर्म रक्षुनि, जी ती भलती हि आत्मजननी च. २२

१. अत्तत प्रिय. २. पुष्कळ. ३. सर्व रमात श्रेष्ठ असें तू. ४. कीर्तीचा उद्भव
 ज्यापासून असें. ५. विरून जावो. ६. भाऊवंदाचें, शत्रूचें. ७. आत्म्यासारखा. ८.
 माझी तरी कीव कर. ९. बलराम व कृष्ण यांमारखे. १०. सरोवरविशेष (पक्षीं)
 अतःकरण. ११. मोठ्या यज्ञवेदिकेमध्ये. १२. देवासह. १३. ब्रह्मदेव. १४. शीब.
 १५. कुंतीच्या भाषणाच्या शेवटी. १६. वडिल मनुष्यांच्या आज्ञा पाळणारास.
 १७. दुःख. १८. देखे. १९. पातक. २०. या नांवाच्या जुलमी राजाला.

अरि हि न करिल असें त्वां केलें, कां नख न लाविलें जेननीं ?
 जन नीच मज न म्हणते, परि काय करील नितैतिला जननी ?
 कृष्णें जसी यशोदा त्यजिली, तसि न त्यजीन राधा मीं,
 ती यातना न नरकां होय, कृतघ्ना न जी नरा धार्मी. २४
 वेंसु जेंवि वासंवाच्या, माज्या सानुज सुयोधन मनातें
 रंजवितो, मज करितो सर्व तेंदाश्रितसुयोध नमनातें. २५
 अर्जुनवधप्रतिज्ञा केली तो कसि दहांतें सोडावी ?
 तोडावी कुरुपतिची प्रीति कसी म्या ? अकीर्ति जोडावी ? २६
 म्हणतील प्रकट सकळ लोक मज त्वन्मृतानुगा 'भ्याला,'
 यावें कर्पूराच्या काय मेषीगर्भसाम्य गाभ्याला ? २७
 मारीन अर्जुनास चि समरीं, धर्मादिकां न चवघां मीं,
 कैरिच्या मदीं अळिंस जी बहुतीं हि मिळेल काय चवघामीं ?
 म्हणेंतो मीं च, नतजननमरण हरी, परम सुख करी नवधा
 यद्भक्ति, तत्सख्याच्या प्रभु कवण म्हणेल 'मीं करीन वधा ?' २९
 जा, भागलीस, कल्पद्रुमसंश्रितकाम कां न पुरतील ?
 स्वस्थ रहा, पांच तुझे सुत सार्जुन कीं सकर्ण उरतील." ३०

१. उपजतां च [गळ्याला] नख कां लावले नाही ? २. नशीबापुढें आई काय करणार ? ३. जी यातना नरकांत भोगावी लागते, ती च कृतघ्न मनुष्याला घरांत भोगावी लागते. कृतघ्न मनुष्याचें अंतःकरण च त्याला निरंतर टोंचत असतें, असा भाव. ४. अष्टवसु. (देवयानिविशेष). ५. इंद्राच्या. ६. त्या दुर्योधनाचे आश्रित बोदे. ७. चारचौघांत. ८. तुझ्या मताप्रमाणें बागणाऱ्या मला. ९. काजळाचें सादृश्य. १०. हत्तीच्या. ११. भुंग्याला. १२. ज्या कृष्णाची नवविधामक्ति भक्तजनांचें जन्ममरण दूर करून त्यांस सुख देते, त्या कृष्णाच्या मित्राला मी मारीन असें म्हणण्याची कोणा प्रभूची छाती आहे ? तथापि मी च केवळ तसें म्हणतों, यावरून माझा पराक्रम किती आहे हें तूं जाण, असा अर्थ. १३. कल्पवृक्षाचा (श्रीकृष्णाचा) आश्रय करणाराचे मनोरथ.

कुंती म्हणे, 'अभयवर आत्मा, आम्हीं जडे असों देहें,
बहु तुजपुढें न वदवे, यश जोडीं, स्मरण वा ! असों दे हें.' ३१
आलिगुनि कर्णातें भिजउनियां अश्रुनीं पृथा परते,
चिर्त्ती म्हणे, 'सखे जे होती, फिरतां चि विधि, वृथा पर ते.'
सुन्न म्हणति, 'कोपाचा विधि, परि ज्याचे न पाय कोपाचे,'
धर्माप्रति वात्सल्यस्वीकृतदूतत्व देव तो पोंवे. ३३
भेदुनि अजातरिपुला संक्षेपें वृत्त कथुनि आधीं, तें
रात्रौ सविस्तर कथी, त्याच्या नाशावयासि आधीतें. ३४
कृष्ण म्हणे, "खळ न वळे, कथिला धर्मार्थलाभ सुंगम हि म्या
श्रमले नारद कण्व हि बोधुनि त्या मूर्तपापयुगमहिम्या. ३५
भोष्में स्वकथा कथिली, 'सत्यवतीप्राप्तिकाम जाणूनीं,
होऊनि ऊर्ध्वरेता शीघ्र दिली ती पित्यासि आणूनीं. ३६
दिधलें विचित्रवीर्या सत्यवतीच्या सुता पैद भ्रात्या,
त्याचे विवाह, तैमृति पेशा कथिल्या कथा अदम्ना त्या. ३७
प्राणांस ही त्यजिति परि न त्यजिती क्षण हि जीप्रति ज्ञाते,
कथिली मातेच्या ही वचनें त्यजिली न जी प्रतिज्ञा, ते. ३८
जन्म व्यासापासुनि कथिलें धृतराष्ट्रपांडुविदुरांचें,

१. तूं दिलेला 'अर्जुनेतरांस मी मारणार नाही' हा अभयवर आमचा
आत्मा-प्राण आहे; त्यावांचून हे आमचे देह चेतनारहित होत २. दैव
फिरले म्हणजे जे मित्र तेच निष्कारण शत्रु होतात. ३. ज्या कृष्णाचे. ४. प्रेमानें
अंगिकारिलें आहे दूतत्व ज्यानें. ५. आला. ६. धर्म व अर्थ या पुरुषार्थांची प्राप्ति.
७. सुलभपणें. ८. मूर्तिमंत पापयुगाचा (कलियुगाचा) महिमाच अशा दुयोधनाला.
९. सत्यवती प्राप्त व्हावी ही [पित्याची] इच्छा. १०. ब्रह्मचारी. ११. रोज्य-
पद. १२. त्या विचित्रवीर्याचें मरण. १३. पुष्कळ. १४. सत्यवतीच्या;
'गृहस्थाश्रमी होऊन प्रजोत्पादनानें वंशरक्षण कर,' या आज्ञेवरून हि.

सैर्वासुखदाराजकपीडितलोकाधिपैलमिदुरांचें. ३९
 क्षितिने^१ अंध त्याजिला, धरिला जो पांडु उचित राज्याला;
 चाखील तैल रसैना काय त्यागूनि शुचितरांज्याला? ४०
 विश्व ज्येष्ठ श्रेष्ठ प्रेष्ठ^२ असें ज्या स्वपितृनिभा गातें,
 तो पांडव धर्म कसा सांग नव्हे योग्य या विभागातें? ४१
 गाती अजातरिपुच्या हे सर्व परीं सुयोधना! महिम्या,
 घावी त्यास चि वसुधा नुरवूनि परासुयोधनाम हि म्या. ४२
 तोंत चि योग्य नव्हे, मग राज्याला योग्य तूं कसा? वद, रे!
 पद रोखिलें कपाळीं विधिनें त्यांच्या, तुज्या अयश 'संदरे!'
 ऐसें बहु भीष्म वदे, गुरु हि म्हणे, 'मिलुनियां स्वभावांसीं
 भोगीं राज्यसुख; वृथा कां करिशी भेद सुस्वभावांसीं? ४४
 हां ब्राह्मण भीष्माश्रित साक्षात् त्वद्वत्सर्व्वसि कारा या,
 सैदहितजनसंपकें सुकृताची होय मृत्तिका, राया! ४५
 मीं गुरु त्यांचा तुमचा, त्यांचें तुमचें हि सत्य जें विहित,
 तें चि कथावें म्यां, या अश्वत्थाम्या सुतासि जेंवि हित. ४६
 धर्माला भीष्मप्रभुवचनें राज्यार्धभाग दे, वींचें;
 न मलें आंग भल्यांचें, क्षण तरि हि पचेल आग देवांचें? ४७
 जिकडे नदीज तिकडे मीं, मन्मन अक्षकालकेतुकडे;

१. सर्वास दुःख देणारी जी अराजक स्थिति तीमुळें त्रस्त झालेल्या लोकांच्या
 चितापर्वतास बजाप्रमाणें फोडणाऱ्या. २. पृथ्वीनें. ३. जिह्वा. ४. अति निर्मळ
 अशा तुपाला. ५. अत्यंत प्रिय. ६. स्वपितृतुल्य अशा. ७. श्रेष्ठ महिम्या. ८.
 मृतवीरांचें नांव हि न उरवितां, अर्थात् युद्धप्रसंग न आणितां किंवा शत्रूंचे प्राण
 आणि योद्ध्यांचें नांव न उरवितां, म्हणजे निष्कंटक करून. ९. धृतराष्ट्र. १०. धर्मांच्या.
 ११. सज्जनशत्रो! १२. द्रोणाचार्य. १३. चांगला आहे स्वभाव ज्यांचा अशा पांड-
 वांशीं. १४. मी द्रोण. १५. खोडलेला पाठ—त्वदाश्रित. १६. तूं दिलेली उपजीविका
 मला केवळ तुरंग आहे. १७. सज्जनशत्रूंच्या संगतीनें. १८. जीव बचाव. १९.
 अपराध. २०. हनुमान्—पंत. २१. अजुन—पंत. हनुमान आहे ध्वजावर ज्याच्या तों.

सोडुनि सदन्न सेविल कोण सुधी अशुचि बाळके तुकडे ?'
 धिदुर हि समेत बदला तातातें, तें हि आबका सारें,
 कैविनें चि तृप्ति कर्णा थावी, तृषितासि काय कासारें? ४९
 'लीळेंनें उद्धरिला स्पष्ट बुडालां चि वंश पैर मागे;
 कां आजि बुडों देतां या पामरेंपापपौत्रपरमागे? ५०
 बुडविल कुळ हा लोमी, हा क्रोधी, हा असाधु, हा कामी,
 कां न तुम्हीं ही परिसा? मारित आलों अशा चि हाका मीं.
 बापाजी ! आम्हीं हीं चित्रें, तुमचा अनुग्रह चितारी,
 निर्मुनि शोभवुनि पर्दीं स्थापुनि पूजुनि अनुग्रह चि तारी. ५२
 गेली वृद्धपर्णीं मति, जोडा सुतपोवनांत सुतपातें,
 धृतिला पळउनि मूर्छा न शिरो तुमच्या मनांत सुतपातें. ५३
 ध्या धृतराष्ट्रासि, चला, ही जसि तसि वृत्ति ती न सापोंया,
 कीं सदनांतुनि काढा, न करुनि उपाय, तीनें सापा या. ५४
 राज्य कराल तरि, जना तारुनि, आपण तराल रौघवसे;
 त्या काय राज्य, जेथें कामक्रोधादि दुस्तरौघ वसे? ५५
 स्वपरेविनाशोपेक्षा कां करितां? व्हा प्रसन्न, यश रक्षा.
 भोगार्थ काय रामें होऊं न दिलें कळेंत्र वश रक्षा?' ५६
 चिताग्रीनें अंतःसंतप्ता सर्वकाळ, जी चुल, ती

१. शाहणा. २. तृषितास सरोवर जी तृप्ति देते, त्यापेक्षां विद्वज्जनांच्या बो-
 धपर भाषणानें होणारी तृप्ति अधिक श्रेष्ठ होय, असा भाव. ३. परंतु.
 ४. क्षुद्र व पापी असा जो नातु दुयोधन त्याच्या मोठ्या अपराधानें. ५. आपली
 कृपा च आम्हांला जन्म देऊन, शोभा देऊन, राज्य देऊन व मान देऊन शत्रूपासून
 रक्षिते. ६. म्हातारपणी बुद्धिमंश झाला. ७. पुत्रपतनानें. ८. वनांत जाऊं
 चला. ९. स्थिति. १०. सनाश-पंत. ११. कर्ण, दुयोधन व शकुनि.
 १२. दाशरथी रामासारखे. १३. मयंकर पाप. १४. आपल्या व दुसऱ्याच्या
 नाशाच्या कारणाचा उपेक्षा-हेळसांड. १५. [केवळ] भोगमुखासाठी. १६. स्त्री.
 (सीता). १७. रावण-पंत.

बहु बदली, वाहतसे बहु, तुमची सर्व काळजी चुलती. ५७
 “दुर्योधना ! तुजे हे जन्मप्रद, हे हि विदुर भावोजी,
 यांसह म्हणत्ये होउनि बद्धांजलि ज्यांसि कुरुसभा ‘वो ! जी !’
 देवैव्रत मामाजी प्रभु यांचें राज्य, भारतापसदा !
 गुरुचा प्रसाद नसतां हरिस हि दे राज्यभार ताप सदा. ५९
 भज यांला, हे कामद ईश्वर, हितबोध परिस, हे व्यास,
 धर्मासीं सख्य करीं, स्वप्नीं हि करूं नको चि हेव्यास. ६०
 हे ! ही पांडु हि विदुर हि यां यांच्या भोगमूर्ति, हे शिव रे !
 पाण्यापरीस पातळ करिते तुज, परि नव्हेत हे शिवरे. ६१
 धर्मन्याय पहातां, धर्मास चि सर्व राज्य ओपावें,
 मामाजीनीं तुजवरि त्या धृतोपक्रमीं च कोपावें. ६२
 धावें सर्व जिहीं जें, अर्ध, करुनि साम, देववावें नें,
 ‘हू’ म्हण, भेटों आला तुज पसरुनि वामदेव धांवितें. ६३
 शर्कांस हि न मिळालें, मूर्खा ! मिळतें कसे तुला यश तें ?
 महिषैभीमंग रणीं करिजेल प्राकृतें लुलैयशतें ?” ६४
 धृतराष्ट्र म्हणे, “पुत्रा ! सोमपासुनि ययाति जो सांवा,

१. गांधारी. २. कृष्ण गांधारीच्या भाषणाचा अनुवाद करीत आहे. ३. धृतराष्ट्र-पंत. ४. भीष्म. ५. भरतकुलांतील नीचा ! ६. इच्छित पूर्ण करणारे. ७. धृतराष्ट्र. ८. उपभोगार्थ निमिलेल्या मूर्ति. (ईश्वर स्वतः उपभोग घेत नाही, म्हणून त्याच्या धातुमूर्तीला नैवेद्यादि समर्पण करितात. त्याप्रमाणें भीष्म ब्रह्मचारी असल्याने त्यानीं उपभोगार्थ या तीन मूर्ति निमिल्या आहेत, असा भाव). ९. [भीष्मानीं] तुझा तेजोभंग केला असता. १०. शिवराळ. ११. धृतास आरंभ केला त्या वेळीं. १२. ज्या तुम्हीं सर्व राज्य धावयास हवें होतें, त्यां तुम्हां आतां अर्धे धावें लागत आहे. १३. तुला हात पसरून शंकर भेटों आला असें समज; ही तुजवर देवाची केवदी कृपा ! १४. पोथी लिहिली गेल्यावर कवीनें ही आर्वा रचून बेंबें सामील केली आहे. १५. दुर्गेचा पराभव. १६. क्षुल्लक. १७. रेडा-पंत. १८. कौरवांच्या आदिपुरुषापासून. (चंद्रापासून). १९. सहावा.

ज्याच्या भुजें प्रजामर, भूभर शेजें तसा चि सोसावा. ६५
 तत्पुत्र पांच, त्यांत ज्येष्ठ यदु समर्थ शुक्रकन्याभू,
 त्या अवशा तद्गुरुची शापोक्ति 'प्राप्त होय अन्या भू.' ६६
 न करी गुरुवचन म्हणुनि ज्येष्ठा यदुवरि हि होय भू रुसती,
 अनुसरली च कनिष्ठा असुरसुतेच्या सुता हि पूरुस ती. ६७
 यत्कीर्तिपरिस अधिक न तृप्ति सुधेची सुरांसि दे वापी.
 प्रपितामह प्रतीप प्रभु, त्याचा ज्येष्ठ पुत्र देवापी; ६८
 वदल्या प्रज्या असें कीं, 'आम्हां भर्ता नको चि हा कुंष्टी.'
 काय करावी श्वानं केली चाखोनि जी सुधा उष्टी? ६९
 रडत प्रतीप वदला, 'या हि भवविषोदधीस देवा! पी.'
 जेव्हां तपोवनाला गेला सदन त्यजून देवापी. ७०
 होता पितृमृतिसमयीं दूर महाराज बाल्हिक भरतसा;
 शंतनुला दे क्षिति, कीं याचा राज्यांत मात्र न भर तसा. ७१
 तैसा चि अंध म्हणवुनि मीं अनुचित जाहलों अव्यवना,
 अनुभविल कसा मीदृश गहना राज्या जसा अव्यवना? ७२
 पांडु कनिष्ठ हि राजा, कीं विश्व हि तप्त यत्सुगुणपानें,
 कार्य कशें हि सज्जीवें, तें होइल काय पुष्ट कुर्णपानें? ७३
 राज्यानर्ह पिता मीं, कैसा राज्याहें तूं चि? वद नातें.
 परधन हरुनि न लाजसि, दाखवितां या दक्षांत वदनातें. ७४

१. शुक्रकन्या देवयानीपासन झालेला. २. प्रतिकूल, पितृवचन न पाळणाऱ्या. (मार्गे
 आदि० अ० ११, ६५ ते ६६ गांति पहा). ३. पुरु-पंत. ४. ही आर्या पोथी
 लिहून झाल्यावर रचून कवीनें पोथीच्या समासांत लिहिली आहे. ५. शर्मिष्ठ्या.
 ६. ज्या पुरुषाच्या कीर्तीपेक्षां. ७. विहिर. ८. पणजा. येथून देवापीची कथा
 सुरू झाली. ९. कुष्ट-कोड भरलेला. १०. हे शंकरा! संसाररूप विषाचा समुद्र च
 अशा मला हि तूं पी. (मला मरण दे). ११. पृथ्वीपालनाला. १२. माझ्यासारखा
 अंध. १३. बनचर नसलेला. १४. ज्या पांडूच्या सद्गुणसेवनानें. १५. जीवंत
 अशा. १६. प्रेतानें. १७. राज्याला अव्यव.

धर्माच्चैः राज्यं दिले सद्यनुष्ठाने तस्मिन्त्यासि मत्ताते,
 मत्ता ! ते तुज नुमजे, कौण करिल सावधान मत्ताते ?” ७५
 बदला वापरि बा, परि खापरिला परिस तैवि त्या बोध;
 तो धन्य आप्रही, बा ! तैसी न मिळेल केलिया शोध. ७६
 बहु मीं हि मागलों बा ! बोधुनि दगडासि कां न भागावें ?
 खळहृदय शून्य केवळ, शून्य असें व्यर्थ कां नमा गावें ? ७७
 मेदिर्त होतो, देउनि राज्य सकळ, करनियां सुवर्णन, गा !
 परि न ढळे कर्ण, तशा यत्नलवें ढाळितां सुवर्णनगा. ७८
 देतो प्राण, न हंतधन, दृढ निजकर्ममिमान चोरा ज्या,
 युद्धार्थं कुरुक्षेत्रा गेला घेवूनि सैन्य तो राज्या ! ७९
 जो मीं हितार्थ गेलों, कीं, दुःखीं मग्न ससुत अंध न हो,
 त्या मज करीत होता दुर्योधन नृप धरुनि बंधन, हो ! ८०
 बदले न युक्त कुरुक्षेत्र सम्यक्कवि विदुर मात्र बदला हो !
 एके काय करावें ? परि म्हणतो, ‘धर्म राज्यपद लीं हो.’” ८१
 धृष्टद्युम्न शिखंडी द्रुपद नृप विराट चेकितान तथा.
 युयुधान, भीमकर्मा भीम हि, ज्यांची परां असह्य कथा, ८२
 पेसे धर्म केले सातां अक्षौहिणीत सात पेंती,
 जे तैपन ताप घाया रात्रि हि अरिघूकर्मानसा तपती. ८३
 द्रोण रूप शल्य सैर्ध्वं गुरुनंदन शकुनि कर्ण कृतवर्मा
 भूरिध्रवा सुदक्षिण, बाल्हिक विख्यात जो सुकृतधर्मा, ८४

१. सज्जनाच्या अनुमतीने. २. पांडूला. ३. भीष्मानें. ४. विवेकहीन. ५.
 पोकळ. ६. कौरवांपासून फोडीत होतो. ७. स्तुति करून अथवा तूं पांडवांकडे
 आल्यापासून फायदे किती आहेत याचें वर्णन करून. ८. अत्यल्प प्रयत्नानें. ९.
 मेरुपर्वताला. १०. हरण केलेलें धन. (तुमचें राज्य). ११. दुर्योधन. १२.
 भीष्मादिक. १३. सम्यक्=चांगलें. १४. मिळवो. १५. नावक, सेनापति. १६.
 सूर्य. १७. शत्रुरूप पुष्टांच्या मनाला. १८. जयद्रथ. १९. अश्वत्थामा. २०. पुण्ड
 रें च आहे चिकित्सक ज्याचें असा.

अक्षौहिणी हि अक्षरा कलमुनि तैलने म्नी असे अक्षरा
 म्नामसि म्ने, 'अक्षरा कलमुनि अक्षरा अक्ष हि न करा.'
 मग भीष्मासि सुयोधन वमुनि म्ने, 'व्हा तुम्हीं न सेनानी,
 सुहसमर्थवतिविना जय कैसा पवित्रेल सेनानी? ८६
 ख्यात वक्षस्वी ईच्छामृत्यु तुम्हीं कुरुकुलंत वसवसे,
 स्थिर तुमच्या धेन्वीं यश, कीं सुरतकच्या कुलांत वास वसे.
 सेनापति मुख्य तुम्हीं व्हाल, तरि विभो! कदनि शुद्ध रण,
 लीलालेशे मद्रिपुविषवृक्षांचे कराळ उद्धरण. ८८
 अरिबळ तसे तुम्हां, तम दावीना जेवि वदव दीपातें,
 तुमचा प्रताप रिपुतें नुरवि, जसा धंडज नंदनदीपातें. ८९
 चालों पुढें तुम्हांला कदवि, जसे करिति लोक रात्रि दिवा,
 केला त्या भांवेये विस्मय जो काय तो करा त्रिदिवा.' ९०
 भीष्म म्ने, 'काय करूं? समर्थ शरणागता न संडावें,
 आलें असें कपाळा, कीं स्वभुजासीं स्वये वि भंडावें. ९१
 स्वहित पुसतील पांडव, तरि सांगुनि संकटांत तरीन,
 प्रकट प्रहार पहिला केल्याचुनि परा न मारीन. ९२
 ज्यासीं युद्ध करावें म्यां, क्षितिचरि कोण मग! अस्य मान्य?
 कीं मजवरि प्रसाद श्रीमंठुरुचा जर्गी असमान्य. ९३
 मत्सम एक धनंजय योद्धा गुंडसंकटीं हि अंघ्रांत,
 प्रकट न भिडेल मजसीं, इच्छील मयूर काय अंघ्रांत? ९४

१. सेनापति. २. प्रसिद्ध. ३. इच्छेप्रमाणें (वाटेला तेव्हां) आहे मृत्यु ज्यास.
 ४. इंद्रासारखे. ५. धनुष्यांत. ६. माझ्या शत्रुरूप विधारी वृक्षांचे. ७. उन्मूलन.
 ८. शत्रुसैन्य. ९. अंधकार. १०. अगस्ति. ११. लहानमोठ्या नद्यांचा प्राळक
 जो समुद्र त्यातें. १२. स्कंद-पंडित. १३. स्वर्गाला. १४. स्पष्ट. (क्षत्रकडून युद्धास
 सुरुवात झाल्यावांचून श्री शत्रूस मारणार नाही). १५. मार्गकरामाचा. १६.
 अर्जुन. १७. मोठ्या संकटांत. १८. अमरहित. १९. मेवांचा नाश. * त्यांचे (!).

संहृतलब्धास्त्राखलें क्षणमात्रें करिन निर्मनुष्य जगा,
 सुर असुर हि न मजपुढें टिकतिल, उरतिल कसे मनुष्यज गा! ?
 न घडेल पांडवक्षय, दहनांत हि शूचि सुयोधना ! वांचे,
 परि अनृण व्हावया मीं मारीन अयुत सुयोध नावांचे. ९६
 स्पर्धा करितो मजसीं सूतात्मज, हा करो प्रथम रण हो !
 कीं मज चि पांडुपुत्रांपासूनि प्राप्त सुप्रथ मरण हो.' ९७
 कर्ण म्हणे, 'कुहराया ! जें समरीं पावतील हे' मरण;
 तें च करिन विजयासीं रक्षाया हें स्वमित्रहेम रण.' ९८
 अभिषेक स्वीकारुनि जेव्हां गांगेय होय सेनानी,
 तेव्हां वंदुनि केले बहु जयजयकार सर्व सेनानीं. ९९
 जाले भूकंपोल्कांपाताद्युत्पात तेधवां बहुत,
 कीं होणार तेंद्राज्वलनीं बहु शस्त्रभृत्कदंब हुंत. १००
 जो द्रोणाचार्यांचा द्रुपदें येतें विनिर्मिला काळ
 तो धृष्टद्युम्न करुनि निजसर्साक्षौहिणीचमूपाळ, १०१
 धर्म सेनापतिपति केला सुमहायशा धैर्यळवाजी
 वदले ज्यासि सुर, 'वधुनि अस्मद्रिपु, जग यशें धैर्यळवा जी !'
 जाय कुरुक्षेत्राला आधीं धृतराष्ट्रसुत, अनंतर तो
 जो साधु म्हणे, 'मन हरिचरणीं व्हायासि सुख अनंत, रतो.'

१. सद्गुरूपासून मिळविलेल्या अस्त्रांच्या जोरावर. २. मनुष्यापासून उत्पन्न झालेले. ३. पवित्र मनुष्य अस्त्रीत उडी टाकली तरी वांचतो. ४. ऋणमुक्त. ५. दहा हजार. ६. नामधारी. ७. कर्ण. ८. प्रख्यात. ९. हे भीष्म. (येथे अनेक-वचन औपरोधिक योजिलेले दिसते). १०. आपलें मित्ररूपी सुवर्ण. ११. भूकंप, तारकापतन इत्यादि अशुभ चिन्हे. १२. त्या भीष्माच्या अस्त्ररूप अस्त्रीमध्ये. १३. शस्त्रधारी वीरांचा समुदाय. १४. भस्म. १५. अग्न्याराधनेनें. १६. आपल्या सात अक्षौहिणी सेनेचा नायक. १७. अर्जुन. १८. शुभ करा. १९. नंतर. २०. धर्मराज. २१. पुष्कळ.

तेथें भेटुनि केला हर्षित शंकित झळें अजातारी,
तो हि, जबांचा झर्झर उपदेश महाभ्रमीं अजों तारी. १०४
बळ धर्मासि म्हणे, 'बहु वदलों कीं योग्य केशवा समर्ता,
परि अर्जुनप्रियास्तव जाली न भेदुकि केशवास मर्ता. १०५
कृष्णाबांधुनि कांहीं संसारीं प्रिय मला नसे लव ही,
हे मूर्ति मज जसी, तसि धनिकाला बहुमता नसेल वंही. १०६
भुलला हा तुज जैसा भागवताच्या सुभागवत नाचीं,
न असा प्रीकृत हि झटे साधाया निज सुभोग वतनाचा. १०७
अभिमान यास तुमचा जैसा, ऐसा न आमचा कांहीं,
त्वत्कार्य यां भुजांहीं शैकटाचें जेंवि काम चाकाहीं. १०८
हा जिकडे तिकडे जय, येतों; संबंधिवंध पहावेना,
भेटाल पुन्हां, मजला तीर्थस्नानोद्यत्ता रहावेना.' १०९
जातां मागुनि भगवान् बलभद्र बळें निजानुजौ फिरिधी,
मिरवि प्रभु प्रभूत प्रेम, प्रेमाश्रु लोचनीं जिरवी. ११०
रैकमी सहाय व्हाया आला अक्षौहिणीबळासहित,
कीं वाटलें करावें धर्माचें, त्या तशा खळास, हित. १११
तो प्रभुसंमक्ष गर्वेकरुनि म्हणे अर्जुनासि, 'सौधि न हो,

-
१. अकस्मात् येण्याचे कारण न समजल्यामुळे शंकाग्रस्त. २. रामें-पंत.
३. ज्या कृष्णाचा. (विष्णूचा). ४. तपति-पंत. (प्रलयकालानंतर सृष्टि उत्पन्न
कशी करावी असा ब्रह्मदेवास भ्रम झाला; तेव्हां 'तप तप' म्हणजे 'तपश्चर्या
कर' असा विष्णूनी त्यास गुप्तरूपे उपदेश केला, अशी भागवतांत कथा आहे).
५. ब्रह्मा-पंत. ६. उभयपक्षीं उदासीन वृत्ति. ७. मान्य ८. कृष्णमूर्ति. ९. जमा-
खर्चाची वही. १०. नृत्यास-पंत. ११. सामान्य मनुष्य. १२. योग्य वांटा. १३.
कृष्णाच्या बाहूनी. १४. गाढ्याचे. १५. आत्मांचा (कौरवपांडवांचा) बंध.
१६. तीर्थस्नानाविषयीं तयार झालेल्या मला. १७. आपल्या भावाला (कृष्णाला).
१८. परतवी. १९. पुष्कळ. २०. रुक्मिणीचा भाऊ. २१. कृष्णासमक्ष.
२२. चित्तानुर.

भ्यालां कां? लीलेनें तुमचें मीं सर्व कार्य साधिन, हो! ११२
 भीष्मकेसुत मीं परि भुजवीर्य केवल बव्हें चि भीष्मकासा;
 वांचेल मज्जुडें तो द्रोण कसा, तो हि वृद्ध भीष्म कसा? ११३
 द्या भाग कर्षे, कीं कृष्ट, कीं भीष्मद्रोण, सर्व अथवा द्या,
 धर्मस्थापनमद्यश गाव् वाज्रुनि चित्ररथ वाद्या.' ११४
 जेंचि अमृतप्रदाला कांजिक दावुनि 'सुरस हा, यातें
 प्या,' घामरें म्हणावें, तौ हि म्हणे तेंचि सुरसहायातें. ११५
 संस्मितमुख नैर नारायणमुख पाहुनि म्हणे, "सहाय मला
 श्रीगुरुपदप्रसाद चि बहु; तदितर तुच्छ सर्वथा गमला. ११६
 भ्यालों कसें म्हणेन? क्षत्रिय मीं, द्रोणशिष्य, हरदास;
 उखलीन ईश्वरीच्या हरिच्या हि महाभयावह रदास. ११७
 करितां कृपा, सुरासुर मोडुनि, जाळुनि खांडवास, मैथीं,
 सांग सहाय तशा त्या होता जन कोण पांडवा समर्थी? ११८
 खळ कालकेय, दुर्मद गंधर्व, निवातकवच यां गमला
 हा हर, तेव्हां होता समरांत सहाय कोण सांग मला? ११९
 हा कौरवांस हरिहरदास, जसा, नैकुळ घोणसीं गमला
 काल चि विराटनगरीं; होता सुसहाय कोण सांग मला? १२०
 आराधुनि हरिहरगुरु, येतां ही तत्प्रसाद हातातें,
 'भ्यालों' म्हणेल त्याच्या कां न म्हणावें दहांत 'हा!' तातें?
 नाहीं भ्यालों, नाहीं किमपि सहायप्रयोजन हि, राया!
 जा कीं, अन्यत्र रहा, धर्मबळ असे द्विर्वधश हिराया." १२२

१. भीमकाचा पुत्र. २. बाहूंच्या पराक्रमानें. ३. दैकणासारखा. ४. धर्माची
 राज्यावर स्थापना करण्याविषयींचे माझे यश. ५. अमृत देणारास. ६. कांजी. ७.
 तो रुक्मी. ८. देव आहे सहाय ज्याला अशा अर्जुनाला. ९. मंदहास्य आहे
 मुखावर ज्याच्या असा. १०. अर्जुन. ११. भबानीच्या. १२. सिंहाच्या. १३.
 दांतांस. १४. मवासुराचे ठिकाणीं. १५. मुंगुस. १६. सर्पविशेषास. १७. मदहीची
 अपेक्षा. १८. शत्रूचें यश.

दुर्योधनाकडे मग जातां जालें असें थि, गर्व सखा
कोणाला बुडवीना अथर्शी, उदकीं शिरस्थं पर्वतसा? १२३

अध्याय बारावा.

अंध कुरुक्षेत्रकथा पुसतां, संजय म्हणे, 'कृतात्यनये
धर्माकडे उलूकांमिध दूत प्रेषिला तुज्या तनये.' १
धर्मासि म्हणे, 'धरिता जाला व्रत मूषकार्य औतू तें
स्वीकारिलें म्हणुनियां जालें तत्साम्य देत ओ तूतें. २
आजिवरि तुजें धार्मिकपण आम्हां सत्य भासलें होतें,
म्हणति कवि स्तविलें परि लोभें साधुत्व नासलें हो ! तें. ३
समरें स्वधर्म, सुगतिद; यांत तरि सुरुचि असो, न हे कुरुची;
कुं रुचीका मासीसी न सिवे ह्रीबासि कीर्ति हो ! कुरुची.' ४
कृष्णासि म्हणे, 'दावूं पेशा आम्हीं हि इंद्रं जालातें
हें 'किति ? धीरांसि न दे भय, पूजी नित्य इंद्र ज्याला 'तें. ५
स्मर वचन, वधुनि कौरव दे हें धर्मासि राज्य साधूर्नी,
'कीं अर्क देखिजेतो देखोनि असंत्यसंध साधूर्नी. ६

१. रुक्मी याचप्रमाणें फजीती पावला. २. डोक्यावरील. ३. केला आहे
अत्यंत दुराचार ज्यानें अशा पुत्रानें-दुर्योधनानें ४. उलूक नांवाचा. (उलूक
हा शकुनिपुत्र). ५. दुर्योधन उलूकाचे मुखानें म्हणतो. ६. मांजर उंदराकरितां
जें दोंगीपणाचें व्रत स्वीकारतें, तें तूं स्वीकारलें, म्हणून त्याची बरोबरी सहजच
तुझ्याकडे आली आहे. ७. युद्ध. ८. आवड नसणें, वाट येणें. ९. हो ! कुरुची
(कौरववंशाची) कु (पृथ्वी-राज्य) [आणि] कीर्ति, रुचीका (रुद्राच्या चिन्हाला)
मासीसी, ह्रीबासि न शिवे. १०. कपटजालातें. ११. हें त्वत्कृत इंद्रजाल किति ?
१२. वज्र. १३. बर्माळा राज्य देखून ही प्रतिज्ञा. १४. कारण. १५. मिथ्या-
प्रतिज्ञा. (खोटी प्रतिज्ञा करण्याचाचें मुख पाहिलें असतां पापाच्या निवारणा-
साठीं सर्वदक्षिण ध्यावें लागतें).

आहेत भृत्यं बहु, मीं स्पर्श करिन न तुज कंसभृत्यातें,
 जो अयशोवायसभृत्य स्पर्शेना कीर्तिहंसभृत्य त्यातें.' ७
 भीमासि म्हणे, 'रण तुज क्राय? तुवां विविध अन्न रांधावें,
 सुजळीं अससिल, आर्घीं मागाया अन्न मंत्ररां धावें. ८
 तूवरका! न रणीं तूं स्पष्ट पुरस्कार्य, पुष्कळीं अंशनीं,
 तूं किति बाळा! अक्षम दुःशासनरक्त व्यावया अंशनी.' ९
 माद्रीपुत्रासि म्हणे, "म्हणसि 'करुनि युद्ध' कां 'मरेन'? कुळा
 रक्ष, रहा सारुज, दे जळ, हा ही शुद्ध काम, रे! नकुळा!" १०
 सहदेवासि म्हणे, 'त्वां कां रे! जीव न दिला? परवशें स्त्री
 कसि देखिली? सहाता दासीचा हि न विलापर्यंत शंखी.' ११
 विजयासि म्हणे, 'आम्हां आहे दिव्यप्रभाव धनु ठावें,
 त्वां खंघोतें इच्छुनि कुरुगुरुभानुप्रभावध नुंठावें. १२
 'कंसारि सहाय तुजा, ठावा न असेल कां मला खोटा?
 वरि बरवा, आंत न जो, तो काय करील काम लोखोटा? १३
 कर्ण नदीसुत कुरुगुरु कोणें रणीं पळविना शतमखातें?
 यां जिकितासि तरि, जरि रविसि, करुनि बळविनाश, तम खातें.
 किति दोघे कृष्ण तुम्हीं? असतां शत, जिकिते तथापि कैवी,

१. चाकर. २. कंसाच्या दासाला. (तुला). ३. अपयशरूपी कार्त्तव्यास धारण
 करणारा. ४. कीर्तिरूप राजहंसास धारण करणारा. ५. शिजवावें. ६. हाव सुटलां
 असेल तर. ७. माझ्या लोकांकडे, नोकरांकडे. ८. तूवरक=मिश्रा नसलेला,
 खाडू. ९. पुढें करावयाजोगा. १०. पुष्कळ जेवण्याच्या कामीं. ११. पोरा,
 अर्भका! १२. वज्र. १३. धाकट्या भावांसह. (सहदेवासह). १४. [पितरांस
 जलांजली देणें] हा हि काम (हेतु) पवित्र च आहे. १५. शत्रूच्या अधीन झालेली.
 १६. रोदनशब्द. १७. शस्त्रधारी. १८. काजव्यानें. १९. द्रोणरूप सूर्याचा
 तेजोवध. २०. न उठावें. २१. कृष्ण. २२. भांड्यांस लाविलेला लाखेचा लेप,
 लाखलोटा. २३. कर्ण, भीष्म व द्रोण त्यांतून कोण. २४. प्रकाशसामर्थ्याचा नाश.
 २५. कर्णादि वीर.

हे' तों असोत यांची समरक्षेत्रांत' जय कथा पिकवी. १५
 रे कूपदुर्दुरा! किति दुरदुर करिसी? वृथा न माग, रहा;
 काय तुझे भाग्य? अरे! मंदा! ब्यां पाहिला न सागर हो.' १६
 यापरि उलूकवदनं ऐकविल्या विषकटूप्र सैवदेशे
 केले वृद्ध विराट् वृपद हि बहु तप्त त्या सुमंदेशे. १७
 खलवाक् कोप परांच्या उठवी, होता चि भीमयोधमनी;
 काय म्हणे कल्पांतीं केंद्रालिकनयनदहन, 'यो धमनी'? १८
 आला कोप जन्हि तन्हि न सोडिति सहज क्षमेसि सुरासिक ते,
 'येते, तरि यांपासीं यांच्या सुगुणांसि कां न सुर सिकते? १९
 तेव्हां भीम हरिकडे पाहे नेत्रैकरुनि शोणामें,
 बहुधा देव हि भ्याला, त्याचें वाटेळ मग न कोणा भें? २०
 देव म्हणे, "शैकुनिसुता! जा, म्हण त्याला हि, 'ऐक फटकाळा!
 जागविला पुच्छीं त्वां देवुनि पद बहु संपूर्वफट काळीं. २१
 वांचाया ब्रह्मांडाबाहिर जावुनि जरि रहासील,
 मत्प्रापित अर्जुनरथ निजैकर्मविपाकसा पहासील.' २२

१. ह्या कर्णादि वीरांची गोष्ट तर राहू वा च. कारण, यांच्या नुस्त्या पराक्रमांच्या गोष्टीनें च रणभूमीवर जयप्राप्ति होते. वीरांना यांच्या पराक्रमकथा ऐकून च स्फुरण चढते. २. विहिरीतील बेडका! ३. श्रम घेऊ नकोस. ४. स्वस्थ रहा. ५. हा दुर्योधनरूप सागर. ६. विषाप्रमाणें कडू व तीक्ष्ण अशा. ७. निरोपानें. ८. महामूर्खशिरोमणीनें. ९. तो दुष्ट दुर्योधनाचा निरोप. १०. भीमेतरांच्या [मनीं]. ११. भीमवीराच्या मनांत पूर्वीपासून च राग होता. १२. (अलिक=) आल-पंत. शंकराच्या मस्तकावरील डोळ्यांतील अक्षि. (ज्याप्रमाणें प्रलयकाळीं हरनेत्रानलास पेदविण्याला फुंकणीची जरूर नसते, त्याप्रमाणें भीमाला संताप-विण्याला दुर्योधनाच्या निरोपाचीच गरज नव्हती). १३. गुण हे शिकून येत असते तर. १४. आरक्त आहे कांति ज्यांची अशा. १५. उलूका! १६. हे नीचा! १७. बहुफट; बहुफण: पंत. १८. कालसर्प. १९. [मीं रणांगणांत] आणिकेला. २०. आपल्या कर्मांचा परिणाम.

माहति म्हणे, 'उलूका ! हें कुरुकुळ बुडविलें तुज्या तातें,
 यास्तव चि बुध न घेती संबंधीं सर्वथा कुज्जातातें. २३
 म्हण त्यासि, मत्प्रतापज्वलनासि बळें चि लाव कैच, पेढ;
 साहेल काय हरिचा गज, गरुडाचा हि लावकें, चेंपेट? २४
 आतां चि पडोनि गळां रड, मग समरकृतसर्मीं न रडें,
 दुःशासनरुचें क्षतज प्राशिन, पिलुनि, सिंह मीं, नरडें. २५
 आधीं वधीन अधमा ! अनुज तुजे, मग तुला गदाघातें;
 होइल मद्यश लोकीं तुझिया, कुरुकुळमहागदा ! घातें. २६
 धर्मासमक्ष ठेविन, तुज पाडुनि, तव शिरीं स्वपद डावें,
 न चुकेल हें, परि तुवां मात्र रणमंखें त्यजूनि, न दडावें.' २७
 जिष्णु म्हणे, "आर्या ! हर म्हणतिल साक्षात् तुजप्रति ज्ञाती,
 जी तुष्करा म्हेंद्रा केवळ सुकरा तुज प्रतिज्ञा ती. २८
 शकुनिसुता ! सांगाया त्याला माज्या हि या निरोपा 'पी,
 उदकें भेंडो तैसा याच्या भ्रवणें चि तो विरो पापी. २९
 केवळ मूर्ख अधम तूं पेसें कळलें तुज्या चि संदेशों,
 कीं योजिला पैरबळें अस्मत्परिभव तुवां सुमंदेशों. ३०
 यावरुनि गमे अशेंने हि निजजर्जर भरावयासि, मंदेशों
 त्वां करिजेल परमुखें, कीं करिजेताति जेवि धंदे शें. ३१

१. भीम. २. हीनकुलोत्पन्नातें. ३. केस. (केस लवकर जळतात म्हणून येथें
 'कच' शब्द योजिला आहे; वस्तुतः 'शरीर' शब्द अपेक्षित आहे). ४. लावा-
 पक्षी. ५. चपराक. ६. युद्धरूप उत्तम यशांत. ७. दुःशासनरूप हरिणाचें. ८.
 रक्त. ९. कुरुकुळाला मोठ्या रोगासारख्या अशा (दुयोंबना) ! १०. युद्धरूपी
 यत्न. ११. प्राशन कर. (लक्षांत ठेव). १२. मातीचें डेंकळ. १३. दुसऱ्याच्या
 जोरावर, १४. त्वां, मूर्खीच्या राजानें. १५. भोजन. १६. आपलें पोड.
 १७. ज्याप्रमाणें शेंकडें व्यापार दुसऱ्याच्या हातून करवून घेतोस, त्याप्रमाणें
 जेवण हि दुसऱ्याच्या तोंडानें जेवतोस असें वाटतें.

कैवार तुजा घेउनि आम्हांवरि शस्त्र धरुनि यो जाई,
 सोडुनि धुणा, तृणावरि देवसे, शर, नमन करुनि, योजीन. ३२
 भीष्मासूते म्हणतिल मच्छर, 'दुष्टाकडे नका राहू!'
 गुरुस हि सुखें म्हणावें, करितां विहिर्तीं हितीं नकारा, इ. ३३
 होउत सहाय तुज जे रामा शक्रा सहाय कैपि नाकी,
 कुरुगुरु भीष्म द्रोण हि, किंबहुना लोकनायक पिनाकी. ३४
 होतिल भग्न मजपुढें जेवि रविपुढें बळी हि मंदेहें,
 धर्मश्रित जय पावे, न अधर्मश्रित न यांत संदेह. ३५
 जो दुखविला जिहीं त्या विकैरांग्रि हि साप मानवां चावे,
 मग कैसे भीमाचे रिपु कृतहोसापमान वांचावे? ३६
 पापडशा भीमगदाघातें चुरतील तव चेंमूढाला,
 रक्षिल पळ हि न तुज जरि धरिलें पैविचें हि कवच मूढाला." ३७
 धर्म म्हणे, "शकुनिसुता! माजा हि निरोप सांग त्यातें, गा!
 शुचिकैवितें निंदिसि, तरि कळत अमेध्यांत रांगत्यातें गा. ३८
 मज सर्व सुज्ञ म्हणती, 'जरि हि तुजें शील साधु, वत्सा! हें,
 दंडीं खळांसि, न छळ दत्तात्रेयादि साधुवत् साहें.' ३९
 मज सांगुनि धाडावी पेसी हे ओतुंची कथा नीच्या! ?
 हें घाटलें रुईचा वदर्नी बहु ओतु चीक थोनीच्या. ४०
 सोडुनि हरिजनाची स्तुति, निंदा करिसि का मरायास ?

१. येवो. २. वृद्ध-पुं. भीष्म. ३. दया. ४. दावानलाप्रमाणें. ५. भीष्माच्या प्राणांला. ६. योग्य कल्याणाविषयी. ७. वानर. ८. देव. ९. तिन्ही लोकांचा स्वामी. १०. शंकर. ११. या नांवाचे दैत्य, सूर्यशत्रु. १२. सद्धर्माचा आश्रय केलेला. १३. इस्तपादरहित असलेला हि सर्प आपल्याला दुस्रवणाऱ्यांना चावतो, मग मनुष्य प्रतिकार करील यांत काय नवल ? १४. केला आहे उपहास व अवमान ज्यानी असे. १५. सैन्यरूपी ढाला. १६. वज्राचें. १७. पवित्र झाला. १८. धाणीत. १९. मांजराची गोष्ट. (मागे २ री आर्या पहा). २०. थानीच्या (स्तनबंध शिशूच्या, अंगावरील मुलाच्या) मुखांत पुष्कळसा रुईचा चीक ओतावा, तसें हें (दुसोभनाचें कृत्य) घाटलें.

आयु हरी सन्निदा, हा योग्य नव्हे चि काम रायास. ४१
 लंघिसि नैरसिहाला मरणार्थ अरे! सुयोधना ! कीशा !
 जिह्म जातां उरतिल, पुरतिल मानव सुयोध नाकीशा ? ४२
 चुकलास रे! सुयोधनराज्या ! भिवडुनि हरीस चुकलास,
 भुकलास कसा मंदा ! श्वा ! कीं तूं जीवनास मुकलास. ४३
 येणें हातीं धरिलें प्रणता कोणा न दे वरा येवस ?
 स्तोत्रा कोणा न म्हणे, 'स्वर्गी होऊनि देवराय वस' ? ४४
 जी नैडुषगति, तुजी ही गति ती च, धरूं नको चि संदेहा,
 धिक् ! धिक् ! कुसंगते ! त्वां केला श्रितैसर्वघात 'मंदे हा !"
 नकुळसहदेवसात्यकिपांचाळविराटराजसंदेश,
 नेउनि उलूक सांगे, पेके सौचन तो हि मंदेश. ४६
 'इकडे तिकडे किति रथ अतिरथ सांगा' असा धुनीज्याला,
 प्रश्न करी तो राजा, कुमति सिकविली असाधुनीं ज्याला. ४७
 भीष्म म्हणे, "कुरुराजा ! सानुज हि रथांत तूं उदार सदा;
 इच्छितसा युद्धाला, तृषित जसे इच्छिती उंदा रैसदा. ४८
 ठावें असे चि तुजला, माजें मज न स्वरूप कथवे गा !
 गरुड स्ववेग न कथिल, कथिल सैमस्तान्यपत्ररथवेगा. ४९
 अतिरथ कृप कृतवर्मा बालिहक मद्रेश शल्य जाणावें,
 द्विगुणरथ जयद्रथ, रथ शकुनि, तुज्या हें मनांत बाणावें. ५०

१. हा (सन्निदेचा) मनोरथ. २. मूळ पाठ—मज सिंहाला. ३. माकडा ! ४. इंदाला. ५. कृष्णाला (पक्षी) सिंहाला. ६. कुत्र्या ! ७. ह्या कृष्णानें. ८. धरिलेलें. ९. गवत. १०. स्तुति करणाऱ्याला. ११. नडुषराजाची स्थिति. (हा उन्मत्त राजा पदच्युत होऊन अगस्त्यमुनीच्या शापानें सर्प शक्ता होता). १२. वाईट आहे संगति ज्याला अश्व (दुयोधना) ! १३. आश्रितांचा पूर्ण नाश. १४. मूर्खानें. १५. तिरस्कारपूर्वक. १६. भीष्म—पंडू. वंगपुत्र भीष्माला. १७. दुयोधन. १८. भावांसह. १९. रथी योद्धा. २०. उदक—पंत. २१. मोडी देणाऱ्या. २२. इतर सर्व पक्षांच्या वेगाला. २३. द्विरथ.

द्रौणी द्रोण चि; देव हि म्हणसिल, यत्केकरुनि अग्रिय, 'हा !'
 परि न महारथ, न रथ हि, कीं, अणुष्कतम जीवितप्रिय हा. ५१
 रथयूथपयूथांचा यूथपति द्रोण हा महातेजा;
 करिल असे कर्म रणीं, भ्रमसिद्ध लोकेश ही पहाते ज्या. ५२
 मारिल सुरासुरांस हि, न धरील चि हा समर्थ विप्र भया;
 होतील द्वादश ही आदित्य प्रेक्षितां चि विप्रभ या. ५३
 समरीं घेरावत ही शोणितपूरीं नैहात वाहेल,
 परि परमप्रिय अर्जुन, त्यावरि याचा न हात वाहेल. ५४
 मिडले भगदत्तविजय शस्त्रक्षतशुद्धकाय हे मांगे,
 गमलें तें, करिजेतें विंध्यासीं युद्ध काय हेमांगे ? ५५
 शक्रे या स्वैसख्याला पूर्वी प्रार्थूनि पार्थ भेटविला,
 याचा प्रताप जैसा लैयवातानें लयाग्नि पेटविला. ५६
 ज्याच्या बळें तुवां त्या सत्पुरुषांसीं विरोध हा केला,
 न वळसि, बरें नव्हे हें, या पेशा आमुच्या हि हाकेला. ५७
 सहजकवचकुंडलबळहीन गुरुब्रह्मशापपविदग्ध,
 अतिरथ नव्हे, रथ नव्हे, हा केवळ अर्धरथ चि अविदग्ध. ५८

१. अश्वत्थामा. २. रथीच्या नायकांचा समुदाय, अशा अनेक समुदायांचा मुख्य.
 ३. इंद्रादि लोकपाल. ४. सूर्य ५. निस्तेज. ६. रक्तप्रवाहांत. ७. स्नान करित वाहत
 जाईल. ८. लढले. ९. भगदत्तराजा व अर्जुन. (भगदत्त इंद्राचा मित्र होता). १०.
 शस्त्रांच्या व्रणानी पवित्र झालें आहे शरीर ज्यांचें. ११. राजसूययज्ञाच्या वेळी
 अर्जुन उत्तरेकडे दिग्विजयाथ गेला असतां भगदत्ताचें व अर्जुनाचें युद्ध झालें होतें.
 १२. भगदत्ताला. १३. प्रलयकालीन वायूनें. १४. ज्या कर्णाच्या जोरावर. १५.
 पांडवांसीं. १६. जन्मतः च असलेल्या कवचकुंडलाच्या शक्तीनें रहित. (हीं शरीरा
 रावर असतां कर्ण दुर्जय होता, म्हणून इंद्रानें याचकरूपानें येऊन तां त्याजपासून
 हरण केली). १७. गुरु असा जो ब्राह्मण (परशुराम) त्याच्या आपत्ती बळानें
 दग्ध. १८. अपंडित, मूर्ख.

अधिल विजयशेर अमरा वज्रमेव प्रोक्षगगनयामीच्या,
 रक्षुं शकेल येउनि आड कनकमयें हि नगें न यों नीच्या. "५९
 स्मित करुनि 'ईशमेतत्' द्रोण म्हणे; त्या दहांत कुरुगुरूनीं
 अपमान असा करितां, पाहे तो" वीरसिंह गुरुगुरूनीं. ६०
 कर्ण म्हणे भीष्माला, "रक्षुनि ज्याची निर्जप्रमा बंडिला !
 होतो ईर्ष्यासंयाहंक्रुतिनीं प्रबळ हि प्रमाव ढिला. ६१
 कां या कुगुणें बुडविसि जें म्हणति तुला मले कुरूपमें तें ?
 कैय उपाय सुरूप न व्हावा चि जगज्जयीं कुरूपमते ? ६२
 जेव्हां तेव्हां करिसी मत्तेजोवध दहांत शांतनवा !
 शब्दें चि कळे सुद्धा स्वाभाविक कीं उगा चि शांत नैवा. ६३
 शब्दशरीं विधुनि त्वां केलें कालिज पितामहा ! धिरडें,
 शिकविसिल तूं, शिकेल चि या कुरूपतिचा पिता महींधिरडें.
 मीं साहतों तुज्या या मित्रसुयोधननृपार्थ अपराधा,
 'बृद्धांचें सोशीसा हो सुत' म्हणउनि करी सुतप रीधा. ६४
 राया ! 'अर्धरथ' असें मज म्हणतो हा दहांत आजोबा,
 साजो बाहुबळें यश जोडुनि याचें चि नाच गाजो, वा ! ६६
 भूषार्थ वृद्धेंतरुवाककुसुमांतें मर्त्यनायका ! वेंचें,

१. अर्जुनाचा बाण. २. वज्राप्रमाणें कठिण अशा. ३. अत्यंत उंच विमानांत
 बसणान्या. ४. मेरुपर्वत हि. ५. कर्णास. ६. [माझ्या मते हि] अगदी असें च,
 अगदीं बरोबर. ७. कर्ण. ८. आपलें तेज आपण च राखावें. ९. अहो बंडिल ! १०.
 ईर्ष्या, मत्सर व अहंकार यांही. ११. कुरुची आहे उपमा ज्यास असा. १२. कुरूप
 मनुष्याच्या मते जगज्जयीं सुरूप मनुष्य असूं नये असें असतें; पण ती त्याची
 इच्छा पूर्ण होत नाही, तेथें काय उपाय ? १३. नवीन, मुद्दाम शांतपणाचा आव
 आणिलेला. १४. दुःशब्दरूप बाणांनीं. १५. दुर्योधनाचा. १६. अति चिंताग्रस्त.
 १७. [माझी माता] राधा. १८. शोभेसाठीं. १९. वृद्धरूप वृद्धाच्या दुर्माषणरूप
 पुष्पांतें. २०. मनुजाधिपा, दुर्योधना ! २१. गोळा कर.

अतिवृद्ध पुनर्बालं चि, निःसारं तदुक्तं नायकावै च. ६७
 मारीन पीडवां मीं, आतांआंतुनि अनासै हीं निबडा,
 मस्तगजकुठारधरापासुनि प्राप्त होय हानि बडा. ६८
 हा सेनापति घेइल जे जे अर्जुनवधादि मद्यश ते,
 कैचा विचार ? भुलतें थोरपणे मन, तसें न मद्यशतें. ६९
 आधीं मरेल हा, मग मारीन धनंजयास मीं, पर हा
 वृद्ध व्याकुळ होतां मांडी घायासि यासमीप रहा.” ७०
 भीष्म म्हणे, ‘रे ! नीच्या ! भेदभयातें मनीं जरि न धरितों,
 आतां चि वारिजापरि लीळिनै त्वच्छिरासि मीं हरितों. ७१
 दुर्योधनप्रिय म्हणुनि घांचसि तूं, नीचकुलभवा ! नीच्या !
 वांचे गंजमुखमूषक लंघुनि पंचाननां भवानीच्या. ७२
 गुरुस हि नाहीं भ्यालों बहुदिन करितां तशें हि समरा मीं,
 सामर्थ्य जरि पहावें तरि साक्षात् कार्मकाळसम रामीं. ७३
 केला अर्पूर्णकाम प्रभु मैत्रिघनैककाम राम हि म्यां,
 हरिल्या काशिपतिसुता, सांगों तुज काय पामरा ! महिम्या ? ७४
 लाजबिली जिंकुनि महिर्पति बंदखी जसी तसी महि म्या,
 राहो तें; वाखाणिल सैद्रसना आपुल्या कसी महिम्या ?’ ७५
 भूष म्हणे, ‘भेद नसो, म्या हा केला तुम्हांसि अंजलि हो !

१. अतिवृद्ध हे जणू काय पुन्हां झालेले अश्व पोर च होत. २. शत्रु. ३. भीष्म. ४. उन्मत्त हत्ती व कुन्हाड हातीं असलेला मनुष्य, यांपासून. ५. हा भीष्म सेनेचा पुढारी असल्याने अर्जुनवधादि माझे यश आपण च मिळविलें असें म्हणेल. ६. परंतु. ७. आपसांत फूट होईल या भयाला. ८. कमलाप्रमाणें. ९. तुझ्या मस्तकास. १०. नीचकुलोत्पन्ना ! ११. गणपतीचा उंदीर. १२. सिंहास. १३. परशुरामाला हि. १४. सुप्रसिद्ध. (पुढें अ० १३ पहा). १५. मदनांतक शंकरासारखें. १६. पूर्ण झाली नाहीं इच्छा ज्याची असा. १७. माझा वध ही च मुख्य इच्छा ज्याची असा. १८. राजे. १९. साधूंची जिज्ञा (बाणी). २०. दुर्योधन. २१. हात जोडणें.

तुमच्या प्रेसादविधिचें मन्नाळीं विजय पाणिकंज लिहो. ७६
 प्राप्त महत्कर्म तुम्हीं दोघें हि मदात्ततम कराल पणें,
 भासाल शत्रुसेनानयनांला रुद्रसंम करालपणें. ७७
 ज्या स्वजनार्थ क्रोधा, जेंवि विषा विश्वनायक पियाला,
 नरचि विवेकें कोपा बारी, बारील काय कपि याला? ७८
 इकडिल जसी तसी मज तिकडिल हिरथातिरथकथा सांगा.
 न भल्या दुरुक्ति, देती यापरि हृदयांत न व्यथा सांगां. ७९
 भीष्म म्हणे, “सकळरथांमाजि महोदार् धर्म सुतपा हो!
 तस्मांमरबळ हि म्हणे, ‘इकडे क्रोधें न धर्मसुत पाहो.’ ८०
 सर्वा रथांहुनि अधिक बाहुबळेंकरुनि भीम आठपट,
 तत्संजुसि त्वद्भट जरि, गगनाची झांकितील पाठ पट. ८१
 माद्रेय रथी, परि त्यां तृणसम रथ पैंसि नौग रीऊत,
 येईल तत्प्रतापज्वलदभ्यतितप्तसागरा ऊत. ८२
 अर्जुनसम वीर नसे मागें, आतां, पुढें न व्हायाचा;
 हा वीरेंसौघ, नग हि न उरेल, उरेल जो लेंव्हा याचा. ८३
 होवूनि वज्रपंजरें रक्षितसे वासुदेव कीरी या,
 तत्संगतिहुनि त्याला बहु न यशोदा न देवकी, राया! ८४

१. कृपारूप ब्रह्मदेवाचें हस्तकमल. २. मोठें काम. ३. माझे पूर्ण हितकर्ते. ४. शंकरासारखे. ५. उग्रपणानें. ६. रथी व अतिरथी यांची हकीकत. ७. ‘सांग’ नांवाचें एक भाल्यासारखें शस्त्र आहे. ८. मोठा उदार. ९. त्या धर्माचें तेज जाणणाऱ्या देवांचें सैन्य. १०. आमच्याकडे. ११. यमधर्मपुत्र धर्मराज. १२. जर त्या भीमाच्या शरीराला तुझे वीर आच्छादितील तर बळें हि आकाशाला आच्छादू शकतील, असें म्हटलें पाहिजे. १३. नकुल, सहदेव. १४. पायदळ. १५. हत्ती. १६. घोडेस्वार. १७. त्याच्या प्रतापरूप प्रदीप्त अग्नीनें अतिशय तापलेल्या समुद्राला. १८. साक्षात् वीररसाचा प्रवाह च. १९. नम्र होणारा. २०. वज्राप्रमाणें कठिण (बळकट) असा पिंजरा. २१. पोपटाला. २२. त्या अर्जुनाच्या संगतोद्भूत.

दिव्यरथं दिव्यशस्त्रं दिव्यकवचं दिव्यसूतं कंसारी,
 ज्याचें साहित्य असें, त्यावरि जाईल कोण संसारी? ८५
 जाइन मीं, कीं जाइल गुरु, जाइल कोण क्षिणुवरि तिसरा?
 प्रतिभटहृदया तच्छरें तेंचि सुतृषित हि न पांथ वरिति सरा.
 परि आम्हीं म्हातारे, राया! तो श्वेतवौह तरणा रे!
 काय इतर? तरतिलं जलनिधिसि कसें जे नवासि तरणारे?
 दाविल किति स्थविर गुण? पिकतो तरुतरुण कीं जरठ पिकतो?
 पेंदु, त्यापुढे वदेसा कवण? रणवसंतें आम्रहरिपिक तो. ८८
 सर्वे महारथ पंचभ्राते जे द्रौपदेयें ते, ज्यांतें
 औदर्श म्हणति पांडव दाखवित्यां स्वगुणरूपतेजांतें. ८९
 रथयूथपयूथप अभिमन्यु सुंरासुरशता हि असुगमैं तो,
 जो समर्गुण, पिटुंमातुळहृदयासि बहिश्चर स्वअसु गमतो. ९०
 सात्यकि ही रथयूथपयूथप, वृष्णींत तो असामान्य,
 आत्मांत अर्जुनास श्रीकृष्णास हि नसे असा मान्य. ९१
 द्रुपद विराट महारथ, आणूनि मनांत धर्म नय नातें,
 वृद्ध हि करुनि पराक्रम, निववितिल रणांत धर्मनयनांतें. ९२
 द्रुपदसुतशिखंडी तो रथसत्तम होय पुत्र दुसरा ज्या
 धृष्टद्युम्न म्हणति तो अतिरथ, हें सत्य गुहसि पुस, राज्या!"
 कथुनि रथातिरथ म्हणे, 'सर्वांसीं मीं करीन युद्धातें,
 परि न शिखंडीसीं कीं बा! योग्य नव्हे मला विशुद्धा तें.' ९४
 कुरुपति म्हणे, 'निराळा कां एक चि वीर हा निवडिला हो!?'

१. अलौकिक रथ. २. अलौकिक सारथी. ३. मनुष्य. (मर्त्य). ४. शत्रूच्या
 हृदयाला. ५. त्या अर्जुनाचे बाण. ६. वाटसरू. ७. अर्जुन. ८. वृद्ध. ९. चतुर,
 प्रवीण. १०. अर्जुनापुढें. ११. रण हा च वसंतकाल, त्यांतील हरि हा च
 आम्रवृक्ष, त्यावरील कोकिल. (अर्जुन). १२. द्रौपदीचे मुलगे. १३. आत्मा.
 १४. कैकडों देवदेत्याना. १५. दुर्लभ. १६. सारख्या गुणाचा. १७. कृष्णअर्जुनांच्या
 अंतःकरणांला. १८. वृद्ध आहेत तरी हि. १९. रथामध्ये श्रेष्ठ.

हरिला हरिणापासुनि तसि त्यापासुनि न हानि बडिलां हो.^१
 मीप्प म्हणे, “म्यां कन्या हरिल्या आग्रथ काशिराज्याच्या,
 मुनिजन हि ज्यांसि भुलला वरि विसती सकळिका शिराज्याच्या.
 बहुलेंस्य अंढवे मज जाले दुर्घोचना ! नरवरा ! जे
 झमले सहायया या चार्पगुणाचा हि ते न रव राजे. ९७
 बहुसंख्य भूप जिकुनि म्यां स्वपुरा आणिल्या तिघी कन्या,
 ज्येष्ठ अंबा बदली, ‘वरिलां शाल्व, न घरीन मीं अन्या.’ ९८
 शाल्वकडे चि ती म्यां पाठविली अंबिका, स्वाभावातें
 अंबालिका हि दिघली विचित्रवीर्या शुद्धिस्वभावातें. ९९
 अंबेला शाल्व म्हणे, ‘जा, गंगार्स्तुची च नवरी हो.’
 ‘परविजिता परंपूर्वा’ ऐसा ठेवूनि दोष न बरी, हो ! १००
 ‘मीप्पपरिम्रह कीं तूं करितीस स्वपरघात कां ? पौबें;
 मीं काय ? तुजकडे मन जातां जैगदंतकें हि कांपावें.’ १०१
 ऐसें शाल्व वदे, हो ! बहुत विनवितां हि तो न मूढ वळे,
 आठवुनि जिकित्यां मज ‘ती कोपें जेंवि रिपुचमू ढवळे. १०२
 वरिला चि मनें, व्हावा, परि त्या ती बायको नको पतिला,
 आला तेंद्वनें बहु ‘र्या हि’ असें आयकोन कोप तिला. १०३
 रडत चि तपोवनाला गेली पावोनि उग्र ताप सती,
 मजवरि दोष स्थापुनि, वृत्त कथुनि, करि सखेद तापसें ती.
 त्यांसि म्हणे, ‘पावोना दीन भल्यांच्या पदासमीप देंरा,

१. शिखंडीपासून. २. आपल्याला. (मीप्पाला). ३. मावाकरितां. ४.
 ज्यांच्या शिरा अंगावर स्पष्ट उमटल्या आहेत, असे वृद्ध मुनि हि ज्यांस भुलत.
 ५. समर्थ झाले. ६. धनुष्याच्या दोरीचा. ७. पवित्र आहे स्वभाव ज्याचा अशा.
 ८. मीप्पाची. ९. दुसऱ्यानें जिकिलेली. १०. परोच्छिष्टा. ११. मीप्पाची स्त्री.
 १२. प्रसन्न हो. १३. यमानें. १४. जिकणाऱ्या मला. १५. अंबा. १६. खवळे.
 १७. त्या शाल्वच्या तोंडून. १८. जा, (मी तुला बरित नाहीं). १९. तपस्वी
 मुनि. २०. भीतीला.

माहेर हें च, घा वर हा च, पसविलें पहास मीं पहास. १०५
 सांगा तो धर्म मला, ज्या धर्म वर्ततात संन्यासी,
 अन्यासि प्रेक्षीना, बर्तेन सुखें वनांत वेन्यासी. १०६
 ज्या आभमांत जातां अतिततां हि सर्व ताप सरे,
 त्या आभमांत जाले तपापें तस सर्व तापस रे! १०७

अध्याय तेरावा.

राजर्षि होत्रवाहन भृगुरामाचा सखा तिचा आज्ञा,
 तों पातला अकस्मात् तीर्थतपःपर जसा भरत राजा. १
 तो तें परिसोनि, तिला अंक्षां घेऊनियां, मुनिजनातें
 सांगे 'दौहित्री हे' ऐसे, होऊनि सार्ध, निज नातें. २
 अंबेसि म्हणे, 'वत्से ! राम अधिष्ठुनि असे महेंद्रांग,
 जा, सांग नाम माजें, त्या प्रभुस चि गा, न तूं महेंद्रां गा.' ३
 तों चि अकस्मात् तेथें अकृतव्रण पातला रहायास,
 तो सांगे, 'राम सखा येणार उद्यां तुला पहायास.' ४
 अकृतव्रणासि अंबा वंदुनि निजदुःख सर्व ही कळवी,
 तैसी^१ च लोभ दावुनि सुकृताचा तद्दया तया वळवी. ५
 राम हि दुसरे दिवसीं भेटे, निववूनि घे स्वकाय कवी,
 नायक वीरांचा जो त्या तो रौजर्षि सेंबे आयकवी. ६

१. पाहणार नाही. २. वचचरीप्रमाणें. ३. तीर्थयात्रा आणि तपःश्रयां करण्यांत निमग्न असा. ४. अंबेचें वृत्त. ५. मुलीची मुलगी. ६. डोळ्यांत पाणी आणून. ७. परशुराम. ८. वास्तव्य करून. ९. महेंद्रपर्वतावर. १०. इंद्राला. ११. परशुरामाच्या सेवकाचें नांव. १२. तैसी च सुकृताचा (पुण्याचा—अंबेचें दुःखनिवारण केन्नाह्ने होणाऱ्या पुण्यप्राप्तीचा—) लोभ दावुनि तद्दया (त्या अंबेविषयीची करुणा) तया (अकृतव्रणाला) वळवी. १३. होत्रवाहन. १४. वडलेली सर्व हकीकत.

'येती शरण तुला जे ते जन सर्वत्र सत्यदा करिती,'
 ऐसें प्रार्थुनि, ओडी अंजलि, घालुनि तत्पदावरि ती. ७
 राम म्हणे, 'वत्से ! तूं आजबळा पावलीस, न वनातें;
 जें राजर्षिकडे, या ब्रह्मर्षिकडे हि तेंचि तव नातें. ८
 अशु पुसों दे, चांछित सांग मज, अनाथसी नको चि रई;
 आम्हांसि आपणासह या दुःखमहामरें नको चिरई.' ९
 अंबा म्हणे, 'असें हें जालें, किति कथिल दुःख हे' तूतें?
 मारावें भीष्मातें या माज्या परमदुःखहेतूतें. १०
 भीष्मापुढें करावें बळ शाल्वें काय ? काय मत्तातें ?
 आजोबा ! सौजो बा ! यश, मारीं त्या अतिप्रमत्तातें.' ११
 राम म्हणे, 'न धरि न धनु, जरि न विनवितिल मजप्रति ज्ञाते,
 ब्राह्मणकार्याचांचुनि सोडावी कसि निजप्रतिज्ञा ते ?' १२
 अंबा वदे, 'प्रतिज्ञा शरणागतरक्षणार्थ सोडावी,
 तुज ईश्वरासि दुष्कर काय प्रभुजी ! ? सुकीर्ति जोडावी.' १३
 राम म्हणे, 'वत्से ! तुज भीष्म नमिल, बहुमर्ता मदाज्ञा त्या;
 लंछ्या नव्हे प्रतिज्ञा, प्रतिपाल्यो होय हे सदा ज्ञात्या.' १४
 कार्दया म्हणे, "वधा कीं भीष्म म्हणो 'निर्जितोस्मि' आजोबा !
 मांजो बाहुबळें न छात्र, बहु गुरुप्रताप साजो बा !" १५
 अकृतव्रण हि म्हणे, "जी ! वर्णुत भृगुकुळगुरुप्रति ज्ञाती;
 स्मरली मज, स्मरावी स्वामीनीं ही गुरु प्रतिज्ञा ती. १६
 वदलां, 'म्यां शरणागत दंडुनि विप्रादि सर्व तारावा,

१. सज्ञतीला. २. [होत्रवाहन] ती अंबालिका परशुरामाच्या चरणावर घालून
 (तिचें बरेंवाईट करण्याचें सर्वस्वी त्याच्यावर सोंपवून) हात जोडी. ३. मी
 अंबा. ४. मोठ्या दुःखाला कारणीभूत असलेल्या. ५. शोभो. ६. बहुमान्य.
 ७. पालन करण्यास च योग्य. ८. अंबा. ९. मी पराभूत झालों. १०. उन्मत्त होवो.
 ११. शिष्य. १२. गुरुचा (परशुरामाचा) पराक्रम. १३. मोठी, महत्त्वाची.
 १४. [दुष्टांचें] शासन करून.

जो सर्व क्षत्र रणीं जिकील प्रबल-तो हि मारावा.' १७
 अर्जुन म्हणे, 'विसरलों होतों कीं मीं हि या प्रतिज्ञाता,
 वत्सा ! तुज धन्य म्हणो आर्धी, मग सर्व याप्रति ज्ञाता. १८
 सामें चि कार्य होइल जरि, तरि युद्धासि काय कारण हो ! ?
 न करील वचन जरि, तरि माराया भरतनायका रण हो.' १९
 ऐसें योजुनि घेउनि त्या मुनिमित्रांसमेत मुलगीतें,
 प्रस्थान शीघ्र केलें त्या राजामरमहर्षिकुलगीतें. २०
 येवूनि कुरुक्षेत्रीं राहे, सांगोनि पाठवी, राज्या !
 धावोनि भेटलों मीं वेद धनुर्वेद पाठ वीरा ज्या. २१
 मत्कृतपूजन घेउनि राम म्हणे, 'रे ! सुरापगांगभवा !
 भक्त्यर्पित बहु, नाहीं तरि काय असें दुराप गांग भवा ? २२
 गुरुडे सुधा, तसी त्वां हे अंबा रण करूनि जरि हरिली,
 तरि हरिलीनैमातिजनै संसृतिरुचि तैवि कैवि 'परिहरिली ?'
 वदलों, "सत्य, आत्याकरितां हरिली बळें, परें स्वामी
 'वरिला शाल्व' म्हणे 'हे, घेऊं जाणुनि कसें परेंस्वा मीं ?' २३
 राम म्हणे, 'शाल्व न घे, मानी हरि गज परें दिला न बरी,
 त्वां जिकिली यदर्थ त्वद्भाता तो करू इला नवरी.' २४
 मीं वदलों, 'जें दुष्कर सुयशस्कर सांग काज रामा ! तें,
 होइल अकीर्ति, देतां कां हा उपदेशकाजरा मातें ?' २५

१. प्रतिज्ञेला. २. मला. ३. भरतश्रेष्ठ भीष्माला. ४. ब्रह्मवेत्त्या तापसांसह.
 ५. राजे देव आणि महर्षि यांच्या समुदायानें स्तुत अशा परशुरामानें. ६. दुर्योधना !
 ७. देवनदीच्या पुत्रा, भीष्मा ! ८. भक्तीने दिलेलें. ९. दुर्मिळ. १०. गंगोदक.
 ११. शंकराला. १२. कथासंदर्भ आर्या० आदि० अ० ४ मध्ये पहा. १३. हरीच्या
 ठायीं लीन झाली आहे बुद्धि ज्याची अशा मनुष्यानें. १४. संसाराची आवड.
 १५. टाकली. १६. परंतु. १७. अंबा. १८. परधनाला. १९. मानी सिंह
 दुसऱ्यानें दिलेल्या हत्तीचा अंगीकार करित नाही. २०. करावयास कठिण
 पण उत्तम यश देणारें. २१. उपदेशरूप विष.

राम म्हणे, 'त्वद्गुरु मीं, माजें सुखपुण्यकीर्तिजनक वचन;
 गुरुवचनस चि म्हणती सर्व भले पुण्यकीर्ति जन कवच.' २७
 मीं बोलिलों, 'असें तों न घडेल कधीं; दयानदा ! पावें;
 गुरुनें, ज्यासि अधर्माचरण न माने, तथा न दैपावें.' २८
 राम म्हणे, "होय सुखी निजगुरुचें वचन शिष्यजन करिता,
 नातरि गुरुकुंभमवक्षोभें छात्रामृतांशुजनक रिता. २९
 हे सर्वमता साक्षाद्गुर्गासी सर्वकामदा, ज्ञात्या !
 लंघील खळ महिषसा जो, न करिल भस्म कां मदाज्ञा त्या ? ३०
 जाले पशु चि न वाहुनि शृंगा पुच्छा वळी मुठा राजे
 तैसे ते' न क्षितिवरि आढळले न वळले कुठारा जे. ३१
 मज गुरुपुढें 'असें तों न घडेल कधीं' असें कसें बवसि ?
 असतां समर्थ अघटितघटनापटु मत्कुठार हा सेंदसी. ३२
 खचसील कौरव ! तूं, कां बहु चढला तुजा मद सिंगेलें;
 लंघावैथा पहासी ? गांवाला काय रे ! मदसि गेला ? ३३
 बघिले क्षितितळवैर्ती क्षत्रिय म्यां एकबोसदा सारे.
 माजा प्रताप गातां हेंद्रभ्रम दे कवीस दासा ! रे !" ३४

१. पुण्य ही च आहे कीर्ति ज्यांची असे. २. प्रसन्न हो. ३. ददावावे. ४. करणारा. (पाळणारा). ५. नाही तर. ६. गुरुरूप अगस्तीच्या कोपानें. ७. शिष्य हा च अमृतांशु (चंद्र) त्याचा पिता समुद्र. ८. सर्वमान्य. ९. शिंगें, शेंपूट व ओझ्यामुळें पाठीला इजा न व्हावी म्हणून गादीसारखें जें बळी, मूठ या नांवाचें साधन बैलाच्या पाठीवर घालतात तें, वगैरे बैल असल्याचीं कांहीं चिन्हे नसतां हि सर्व राजे माझ्यापुढें बैल झाले. 'साक्षात् पशुः पुच्छ-विभाष्यहीनः', झाले. १०. राजे. ११. वठणीस आले. १२. परशुका. १३. अंबास्वीकार. १४. अशक्य तें शक्य करून दाखविण्यामध्यें पटाईत. १५. उत्तम तरवार. १६. भीष्मा ! १७. शिखराळा, पूर्णत्वास. १८. माझे उद्ध्वन करूं पाहितोस. १९. भूतकाबर असणारे. २०. शंकर असल्याची भांति.

पेसें भल्लें वि बदे वर्णाचा मुख्य जो गुरु गुरूनीं.
 पाहे राम मजकडे, जेवि हरिकडे हरी गुरुगुरूनीं. ३५
 बदलो, "धर्मन्यायें हो देह तपोवनांत राबावा,
 त्यजुनि दुरभिमान, धरुनि शांतिसि, तारुनि जनां तरा, बाधा!
 ठाव्या आहेत मला, सांगा गोष्टी यथेष्ट अन्याया,
 तरि भय भलत्यापासुनि होइल, जरि मीं करीन अन्याया. ३७
 बघिले क्षत्रिय तेव्हां नव्हता हा भीष्म शांतनव समज,
 देवांसि मागते ते जाले मरणीं करुनि नवस, मज. ३८
 गेलें गुरुत्व तुमचें, कां हो ! म्हणतां वधीन अनघांत ?
 येइल पदरांत कसें यश धर्मन्यायनिष्ठजनघातें ? ३९
 सच्छिष्याला विद्या गुरु झांकायासि काय हो ! सिकवी ?
 पांडित्य पहा माजें, पाहोनि मला म्हणाल 'होसिं कवी.' ४०
 हांसुनि राम म्हणे, 'रे ! हितकर गुरुवचन कां न आइकसी ?
 साहेल तुजी तुजिया दुःसहशोकानळासि आइ कसी ? ४१
 भीष्मा ! मज सिंह गर्णी, वेड्या ! तूं आपणासि कलमै गर्णी.
 न रविपुढें मिरवेसें चंद्रां हि, कसें असेल बल भंगणी ? ४२
 देसिल सत्यवतीतें शोक बहुत, रडविशील गंगेतें,
 समज बरें मददूषितं जें जें तेज क्षणांत भंगे तें. ४३
 हो सिद्ध, 'ये; हरीनें व्यसु आला तो करणुं केला, हो !
 'हूं ! गंगेला शोकद, तोखर्द हूं तोकें रेणुकें केला हो.' ४४

१. जो गुरु (परशुराम) गुरूनीं (मोठ्या लोकानीं) मुख्य [म्हणून] वर्णाचा.
 २. तुमचा देह. ३. हा शतनूचा मुलगा भीष्म. ४. ते तुम्हीं मारलेले
 क्षत्रिय, मरतेवेळी, ' आम्हांला परशुरामाला जिकणारा असा वीर दे ' असा
 देवांस नवस करून मला मागते झाले. ५. निष्पापातें. ६. आहेत. ७. गजशिशु,
 हत्तीचा छावा. ८. नक्षत्रसमुदायांत. ९. गर्बांनं फुगलेले. १०. युद्धास
 ये. ११. गतजीवित. १२. हत्ती. १३. हूं, ऊठ, लढाईला तयार हो. १४.
 आनंददायक. १५. मूल. १६. माझ्या आईला.

सिंधूत नगं जसा कैपि तैसा पाहोनि गर्वनग रामी,
 वंदुनि 'येतो' ऐसैं बोलुनि आलों फिरोनि नगरा मीं. ४५
 सत्यवतीतें सांगुनि नैमुनि तदाशीःप्रसाद घेऊन,
 हा गुरुचें दर्शन घे, हेमंती जेंवि अधन घे ऊन. ४६
 आम्हां गुरुशिष्यांचा अत्यंताद्भुत पहावया समर,
 आले बहु सूरराजब्रह्मर्षिसमेत सर्व ही अमर. ४७
 पुत्रस्नेहें मातें ये चाराया भिवूनि देवधुनी,
 हेनु धरुनि म्हणे, 'बा ! हा काळकरीं बहु भटांसि दे वधुनीं. ४८
 अनुमावें न, जितावे भावें गुरु देव सर्वथा पंडुनीं,
 उठविति अनर्थ खिजतां, रिझतां पुरुषार्थ सर्व थापंडुनीं.' ४९
 सांगोनि कलहकारण वदलों, 'गंगे ! वृथा न कोपावें,
 रामापरि मज तूं ही निजधर्मच्युत करूं नको, पावें.' ५०
 सुतजीवदान मागे पसरुनि रामा नदी नेंता पदर,
 नमुनि म्हणे, 'शरण तुला येतां, पावे न दीन ताप दूर. ५१
 आग्रह कां करितां ? हो ! प्रभुजी ! या अभय बाळका, पावा.
 न गिळी कंदुकरस म्हणुनि कोप करुनि काय बाळ कापावा ?'
 राम म्हणे, 'गंगे ! जें विद्यादिगुणेंकरुनि मांते तें,
 दावी बंध्येहुनि बहु कदपत्य उणें करुनि मातेतें. ५२
 या ऐशा ही गुरुचें जो वेदवचनसखें वच न मानी,
 तो हा मानील कसें, तुज गुरु मानुनि, तुजें वचन मानी ? ५३

१. [मैनाक] पर्वत. २. मारुति. (यानें मैनाकपर्वताचा गर्व हरण केला होता). ३. [मातेला] वंदुनि. ४. भंडीच्या दिवसांत. ५. दरिद्री. ६. देवर्षि, राजर्षि व ब्रह्मर्षि यांसहित. ७. भागीरथी. ८. हनुवटी. ९. सामर्थ्यानें. १०. चतुरांनीं. ११. खिन्न होतां. १२. खूष होतां. १३. पाठ थापटून. १४. नम्र अशी गंगा. १५. भीति. १६. कडू रस, औषध. १७. माजतें. १८. बार्ड अपत्य. १९. वेदवचनाचें मित्र च असें.

करितां आम्हा, त्याच्या स्पर्शेन शिरा, सुरापने ! हातें,
 त्यजिल मैदाशीसाध्वी नाहीं तरि त्या सुरापनेहातें. ५५
 रक्षावाचि सुत असें त्वच्चित्तीं जरि असे महाभागे !
 गंगे ! जा, घाटेवरि आण, अभयं घावया न हें भागे. ५६
 पुनरपि माय मज म्हणे, 'न विलंघावें धरुनि हठ नातें,
 गुहें हरिहर; बहु तरले गुरुचरिताच्या करुनि पठनातें.' ५७
 'शतदा उपदेशौषध हा संरक्षावया स्वसुत पाजी,
 ती कां विटेल? वेची नित्य पतितशतहिता स्वसुतपा 'जी ? ५८
 अत्याज्य सुप्रतिज्ञाग्रह निजकुलधर्म सैन्य नरा हे,
 तैसें कसें करावें जेणें एक हि न सैन्यन राहे ?' ५९
 सिंधु म्हणे, 'कोण असी माता जोडील हात पोरासी ?
 शिष्य असें, मग आग्रह कैसा सोडील हों तपोराशी ?' ६०
 जों माय म्हणे, 'देइल हा हरि तुज मुग्धसिंधुरा मरणा,'
 मजवरि येता जाला, तोंचि येंशोदुग्धसिंधु राम रणा. ६१
 'बैसा रथीं कवच घ्या' ऐसें म्हणतां म्हणे, 'उणें काय ?
 पूर्ण असे हा माजा किंतामणिकोंटिगुरु गुणें काय. ६२
 रथ भूमि, वेद वौजी, गौयत्री कवच, सारथी वौत,
 या साहित्यें आम्हां काळाधिक कोण जोडिना हात ?' ६३

१. माझी आज्ञा मान्य केली असतां. २. गंगे ! मी त्याच्या शिरावर वरदहस्त ठेवीन. ३. माझी आज्ञा (आज्ञावांदा) ही च साध्वी. ४. मद्यप्याचें घर च आज्ञा भीष्मातें. ५. देवशालिनी ! ६. ताळ्यावर आण. ७. मी. ८. थकत नाहीं. ९. गुरु-शिष्याचे नातें. १०. गुरु हा च हरिहर होय. ११. पाण्याच्या हितास्तव. १२. गंगा. १३. अढलप्रतिज्ञेचा आग्रह. १४. चांगली नीति. १५. उत्तम डोळा. १६. गंगा. १७. दुराग्रही. १८. राम. १९. वेळ्या हत्तीला. २०. यज्ञाचा क्षीरसमुद्र. २१. चितित पुरविणाऱ्या कोव्यवशि देहांमध्ये श्रेष्ठ असा हा माझा देह गुणानों पूर्ण आहे. २२. घोडे. २३. गायत्र्यादि वेदमाता. २४. नायु.

ऐसें बदतां चि, दिसे दिव्यरथीं दिव्यकवच तो हरसा,
 मोहे देवांची ही मति, केवळ पावली न मोह रेसा. ६४
 ठेडनि चाप करींचे, उतरुनि रथावरुनि पद नमुनी,
 'मैम जयमाशास्व' असें प्रार्थियला कीर्तिकलिसदन मुनी. ६५
 मज राम म्हणे, "नमन न करितां, करितां चि हानि शापाने,
 वंदावा गुरु हर्षद अमळद्विजराज हा निर्शापाने. ६६
 भीष्मा ! मजला म्हणसी जरि 'जयमाशास्व मे विभो ! राम !'
 तरि संप्रति जैसा तूं जयकाम तसा चि हा हि जयकाम. ६७
 जालों प्रसन्न मीं या त्वच्चरिते, तूं चि शुद्ध संमयज्ञ,
 हूं, बैस रथीं घे धनु, सत्फलद न अन्य युद्धसम यज्ञ." ६८
 नमुनि रथीं बैसुनि, मीं बदलों, 'गुरुजी ! न हार नंत पाहो,
 तुमच्या न ब्राह्मण्या, न श्रुतिवृंदा, प्रहार न तपा हो. ६९
 स्वीकारिला तुम्हीं जो असमुचित क्षत्रधर्म साधूनीं.
 खंडीन त्यासि, होइन सैन्मत, हें साधुकर्म साधूनीं.' ७०
 करिता जाला मजसीं माजा गुरु राम संगरारंभीं,
 पाहों ये योगिचमूं जसि सोडुनि कामसंगरा रंभा. ७१
 प्रथम चि सोडी मजवरि मङ्गळ शरवर्ष कायहानिकर,
 तैसें चि हा हि शिष्य, प्रेक्षक जन म्हणति 'काय हा निकरें ?'
 झांकिति समरीं शतदा आम्हां देखि सेंतप्रसूनगणीं,
 निजैवीरसूत्व निरुपम सुकृतफल, परंतु मत्प्रसू न गणी. ७३

१. पृथ्वी. २. माझ्या जयाची आशा कर. ३. कीर्तीचें क्रीडास्थान च असा. ४. हा
 राम शापाने तुझी हानि करिता च. ५. निष्कलंक ब्राह्मणश्रेष्ठ राम. ६. [सकलंक]
 चंद्रानें. ७. हे प्रभो रामा ! माझ्या जयाची आशा कर. (मला जय दे). ८.
 विजयेच्छु. ९. स्वधर्मज्ञ. १०. नम्र (भीष्म) मावार न घेवो. ११. अयोग्य. १२.
 सज्जनांस मान्य. १३. युद्धारंभा. १४. योगिसमूह. १५. मदनयुद्धा. १६. शरीराची
 हानि करणारा. १७. कहर. १८. उत्तम पुण्यवृष्टीनीं. १९. आपलें वीरमातृत्व.
 २०. माझी आई.

बाणाहीं मीं गुरुच्या, गुरु माज्या ही, करी रथा विहित,
 शस्त्रप्रहार यद्यपि अहित चि, गमले मना तथापि हित. ७४
 प्रथमदिनीं म्यां गुरुच्या धनुची, पैण करुनि, तोडिली कोटी.
 मजवरि तीक्ष्णशरांची गुरुनें कोपोनि सोडिली कोटी. ७५
 पळमात्र पावली शर ममीं शिरतां मदीच तनु कंपा,
 नाहीं गडबडलों, कीं मजवरि गुरुची च पूर्ण अनुकंपा. ७६
 मग मीं जालों गुरुच्या ममीं शतसंख्य बाण शिरकविता,
 संधानशक्ति मांजी कांपवि तत्पृथ्वी, जेंवि शिर कविता. ७७
 क्षण मूढसाचि झाला शतजें प्रभु न्हाणिला चि भल्लानीं,
 मल्ला निष्क्रियं केलें, जाणां कवळुनि अनेक मल्लानीं. ७८
 'हो रे ! भीष्मा ! मंदा ! जपला गुरुवत्सल वता कुंरु ज्या,
 तें बुडविलें तुवां कीं ! हा ! न कुसंतति भली, भली कुंरुज्या.
 गुरु हरिहर कीं ! धिक् त्वां ! करिसि न करवेल लांडग्याला जें;
 दे जीव, जा, मल्यांला दावाया तोंड दांडग्या ! लाजें.' ८०
 असि आपली च आपण केली निंदा बहु प्रथम दिवसीं,
 कीं विप्र पुरोडाश, क्षत्रकुलें त्यापुढें जसीं दिवसीं. ८१
 दुसरें दिवसीं मजवरि शस्त्रें अस्त्रें हितें गुंजें धोजी,
 तेव्हां वदलों, 'स्वामी ! हें केलें भग्न म्या, दुंजें धो जी !' ८२
 मज डोवळुनि महुरु भेदी भल्लेंकरून हें उर, तें

१. आच्छादित. २. प्रतिष्ठा. ३. धनुष्याचें टोंक. ४. शेंकडों. ५. बाण जोडण्याची शक्ति. ६. काव्य. ७. रक्तानें. ८. बाणानीं. ९. [चलनबलनादि] व्यापारशून्य. १०. येथून पुढें दोन गीतांत भीष्माना आत्मनिंदा केली आहे. ११. गुरुभक्तिपरायण. १२. भीष्माचा पूर्वज. १३. रोग-पंत. १४. तुला धिक्कार असो. १५. कारण, ब्राह्मण हे ब्रह्मशेवासारखें पवित्र अन्न होय. १६. एक क्षुद्र पक्षी, फळें. १७. समजुतीच्या गोष्टी. १८. उपयोगांत आणी. १९. दुसरे. २०. येवो. २१. डावा घालून.

सांगों काय तुज नृपा !? नसतां श्रीगुरुकृपा न ? हें उरतें. ८३
 मत्सूत मला मागें मूर्छा येतां चि तत्क्षणीं काढी,
 बा ! दोग वेदना अनुभविल्या समरीं, परंतु ती गाढी. ८४
 मागें हळूच मद्रथ सारथि ने, जन्हि हॅरीस न पिटाळी,
 मेला खळ म्हणुनि पिटिति मुनि, रामजयीं जसे चि कपि, टाळी.
 अंबेर्चा तर्क किती ? पिटिती अकृतव्रणादि कवि टाळी,
 'हा ! हा !' देव हि म्हणती, गुरु चि निजेंग भीरतेसि न विटाळी.
 रामाश्रितसाधूंची दूर करी गर्जना चि मन्मोहा,
 मांय म्हणे, 'रडवाया न परसतीच्या कुशीत जन्मो हा.' ८७
 म्या सावधान होउनि, रथ फिरवुनि, बाण सोडिले बहुत,
 रामप्रतापदहनीं जाले चि, न लागतां विलंब, हुंत. ८८
 मग म्यां मूर्छित केला कौलोग्रशरव्रणें उरौनिहितें,
 गमलें यावरी न करिल गुरु शिष्यांचीं, जर्गी उरोनि, हितें. ८९
 मागूनि घेतलें गुरुदेवा म्यां, आंग कांपत नमुनि, तें;
 बसला अंशानिसम उरीं शर, मग व्हावें न कां पतन मुनितें ?
 कल्पांतीं भानु तसा राम पडे भूवरी रथावरुनीं.
 घालूनि उडी अकृतव्रण सूर्त धरी शरीर रथावरुनीं. ९१
 जळ वायु घालिती किति, किति जपती शांतिसूक्त तापस रे !
 यत्नशतें चिरकाळें हळुहळु भृगुराममोहताप सरे. ९२
 उघडुनि दृष्टि, गुरु म्हणे, 'भीष्मा ! माज्यासमोर चि रहा रे !

१. हे दुर्योधना ! २. हें उर. ३. पुष्कळ. ४. प्रबल. ५. घाब्याला. ६. परशु-
 रामपक्षीय मुनि. ७. दाशरथी रामाच्या जयाच्या वेळी. ८. अंबेला मी मेलों
 असें सहज च बाटलें. ९. आपल्या गंभीरपणाला. १०. गंगा-पंत. ११. दग्ध.
 १२. काळाप्रमाणें भयंकर अशा बाणाच्या जखमेनें. १३. छातीवर मारिलेल्या.
 १४. परशुराम. १५. वज्रासारखा. १६. रामाला. १७. सारथी. १८. सांबरून.
 १९. शांतिपाठ.

- उम्रा ही भुजगासीं करितां संगर.न मोर चिर हारे.' ९३
 मैत्पाक्षी मज हाणी, 'मेलसि' असे म्हणोनि रोपाने,
 कोपाने क्षत्रक्षतज्यांचीं आला करीत जो पाने. ९४
 चुकले देवे, देह न त्या आघातीं रणीं रहावा, ते;
 जालों सकंप पळभरि, होय महातरु जसा महावाते. ९५
 कांपविले शर ममीं हाणुनि माजे भृगूद्वहे धोडे.
 मोडे धैर्य न त्यांचे, तेजस्वी शोधितां तसे थोडे. ९६
 गुरु खवळला चि होता, मीं हि बहु तसा कधीं च न खवळलों;
 एकामेकांवरि मग साक्षात् कलपांतमेघसख वळलों. ९७
 वातास कीं शिराया न दिली पदवी रविप्रकाशाला.
 इतरां मीं च न, होइल मग तापद वीर विप्र काशाला? ९८
 शर कोंदले नभीं, बळ त्यांचे अन्योन्यखंडनीं न चले,
 न च लेश उरे, स्वोत्थज्वलनें होवूनि दग्ध ते खचले. ९९
 उतरी संध्याकाळीं नित्य स्वधनुर्गुणासि कवि राम,
 मूर्छेविना न आम्हांमध्ये, प्रेक्षकजना हि न, विराम. १००
 म्यां त्या स्रमरमखाच्या प्रारंभीं, स्वगुरुचे सदा चरण
 अवसानां हि नमावे; कीं, मज हें बहु रुचे सदाचरण. १०१
 तिसरे दिवसीं केला जो दिव्यास्त्रप्रयोग तेंच्छमना,
 करिता जालों, राया! कीं मीं गुरुदेवभक्त अेंच्छमना. १०२

१. भयंकर. २. सर्पांशी. ३. पराभव पावे. ४. माझ्या बरगडीत. ५. वाणाने.
 ६. क्षत्रियरक्तांची. ७. सुदैवाने मरण चुकले. ८. प्रहरांत. ९. रामाने. १०.
 त्या धोड्यांचे. ११. प्रलयकालच्या मेघाचे मित्र च असे (आम्ही). १२. अवकाश.
 १३. आपल्या बाजूने लढण्याचा इतर वीरांना मी च ताप दिला नाही, मग तो
 वीर विप्र काशाला देखील? आम्ही उभयतां च काय ते लढलों, असा अर्थ. १४. पद-
 स्परांचे खंडण करण्यांत. १५. स्वतःपासून उत्पन्न झालेल्या अग्निने. १६. आपल्या
 धनुष्याच्या दोरीला. १७. विश्रांति. १८. युद्धयुद्धाच्या. १९. शेवटी. २०.
 त्याच्या शांतीकरितां. २१. शुद्धमनस्क.

गुरुने जी पाडविली मग हेखासी ख शक्ति बा ! राज्या !
 ती, त्या हि खांडिल्या म्या आल्या अत्युग्रशक्ति बारा ज्या.
 पुनरपि सोडुनि शक्ति प्रकटी दिव्यास्य तें न कथवे ना !
 मद्रथवेग गुरुपुढें किति ? करिता रुद्ध भानुरथवेगा. १०४
 खरतर शर प्रकटले जिकडे तिकडे अनंत राज्या ! रे !
 खांडाव्या किति तरि त्या शक्तिशरतती अनंतरा ज्या रे ! १०५
 सतुरगसारथिरथ मीं झालों शुक्लें, गुरुशरौघ पंजैरसा,
 शर शिरकले शरीरीं कंजीं अळि शिरति जैवि कंजरसा. १०६
 मंद्रथरत्नीं शिरले बहुत शिलीमुख जसे कुंशलभ वनीं,
 कीं सर्वस्व हराया तस्कर, बहु ज्या वसे कुंशल भैवनीं. १०७
 सूर हि मुरडिता 'चुकलों' म्हणुनि, मग कां न कान नर हातें ?
 रे ! काय दवाग्निपुढें पेंसरुनि दुकान कांनन रहातें ? १०८
 तेव्हां जें केलें तें कथितों, सादर कथेंत मन घाला,
 विव्दळ करिता जालों मीं मजहुनि फार त्या हि अनघाला.
 उरलों विकेंळ हि होउनि; तिसरा तों वेचला चि अस्ता, गा !
 राहे रैण; प्रकाशा आटोपुनि मित्रें जाय अस्तौंगा. ११०
 चवथे दिवसीं संगर संगैरहितबुद्धि तो करी, राया !

१. आसुरी देवतेसारखी. २. सुघेरथाच्या वेगाला. ३. शक्ति व बाण यांचे समूह. ४. अंतररहित, एकामागून एक आलेल्या. ५. पोपट. ६. रामाचा बाण-समुदाय. ७. पिंजऱ्यासारखा. ८. कमलांत. ९. मधाकरिता. १०. माझ्या वत्सल रथांत. ११. बाण. १२. दुष्ट टोळ. १३. कल्याण (संपत्ति). १४. घरांत. १५. देव हि 'चुकलों' असे म्हणून परतता; मग मनुष्य 'चुकलों' म्हणून आपले कान कां पिळपार नाही ? युद्ध पाहण्यास आलेल्या लोकाना हि बाण लागू लागले, असा ध्वन्यर्थ. १६. पसारा मांडून. १७. अरण्य. १८. पुण्यवान् रामाला. १९. जीवंत राहिलों. २०. धायाळ. २१. तिसरा दिवस अस्तास गेला तेव्हां युद्ध थांबलें. २२. सर्व. २३. अस्ताचलास. २४. निःसंग बुद्धि ज्याची असा विरक्त (परम्याम).

मावनि मत्सृतातें वसवी शेरसर्प दात शरीरस था. १११
 अतितेजस्वीपुवरें मत्पृथ्या होय तो विदारविता
 तत्काळ मला आली शैशिता, त्या युद्धकोविदा रविता. ११२
 स्वरथावरुनि बाणांघातें उसळीनि पावतां पतन,
 वरिचेवरि भव्यपुरुष आठ करिति सांवरुनि मज जतन. ११३
 ते एकदा चि वदले 'मा भैः स्वस्त्यस्तु ते' असें हित रे!
 झालों स्वस्थ, सडुकें सर्व हि, संकट असो कसें हि, तरे. ११४
 त्या विप्रांसि नमुनि म्यां पुशिलें कीं, 'रण पुन्हा करूं निकरें?'
 बसतो तों मांय रथीं आहे मत्तुर्गगुण धरुनि करें. ११५
 गंगेसि नमुनि वदलों, "मत्सारथि तवकृपाकटाक्ष महा,
 यां चि बळें दिगिभांच्या आहे भेदावया कंटा क्षेम हा. ११६
 आशी तुजी समर्था, स्वन्यूना त्वां इला न लेखावें,
 देखावें कुतुक, 'परें देवीसिंहासि काय गे! खावें? ११७
 देवसतीत विमानीं बैसोनि सुखें दुरुनि समर पहा,
 गुरुवर सारथि ज्याचा त्यासीं भांडुनि म्हणेल अमरय 'हा !'
 वरितील मज चि सुयशें लोकीं हरिपौदनखसुते ! जितकीं,
 बहु मंच्छिरीं "निषंगीं गुर्वाशीर्वादशर सुतेजित कीं." ११९
 'तरसील छिभुज कसा ? यासि न समरीं सैहखबाडु तरे;

१. बाणरुपी सर्प. २. अतितेजस्वी अशा बाणश्रेष्ठानें. ३. चंद्रत्व. ४. युद्धनिपुण
 रामाला. ५. दिव्य पुरुष. (भीष्म हा अष्टवसूतील युनामक वसूचा अवतार
 असल्यामुळें अष्टवसु त्याचे रक्षण करित होते). ६. भिन्न वको, तुझें कल्याण
 असो. ७. गंगा. ८. माझ्या बोड्याचे लगाम. ९. तुझ्या कृपेच्या बळावर. १०.
 दिग्गजाच्या. ११. गंडस्थळाला. १२. समर्थ. १३. आझीर्वाद. १४. इतर सिंहाजें.
 १५. देवांच्या स्त्रियांत. १६. गुर्वाशीर्वाद. १७. इद्र. १८. विष्णुचरणनखकन्धे
 मगे ! १९. माझ्या मस्तकीं. २०. भाल्यांत. २१. गुरूचे आशीर्वादरूप बाण.
 २२. अत्यंत तेजस्वी. २३. सहस्रार्जुन.

बंधु जाले या मूर्तप्रलयर्यज्जलनीं पडोनि बा ! हुंत रे !' १२०
 ऐसें वदे, रडे, तैनुजप्रेमाचा न आवरे उत, रे !
 मज आलिगुनि, हुंगुनि माथां, माता रथावरुनि उतरे. १२१
 सारथ्ययुद्धतांडव शस्त्रास्त्रपयोधरा गुरुसमोर
 करितां झालों मीं च न, केलें म्यां स्वर्गगा कुरुस मोरं. १२२
 जोडुनि कर, सोडुनि परस्परप्राणांतका शरा मोरां,
 झालों विदारिता मीं केवळ यमसन्निकंश रामोरां. १२३
 क्षितिसह गुरुतनु कांपे, पावे उलकांसमेत पतनातें,
 रक्षिति सर्वस्वें मुनि सर्व, जसे वृत्तिमंत वतनातें. १२४
 जैलधीत बुडे कीं त्या शकला न सख्यासि अर्क खाया,
 मित्रत्व हें चि, द्याया कीं लागे अन्य शर्करा खाया. १२५
 ऐसें तेवीस दिवस जालें युद्ध त्रिलोकमोहन हो !
 म्हणत चि होतों, 'देवा ! समयीं स्मरक्रतूंत मोह न हो.'
 चिंताकुळ मीं निजलों प्रार्थुनि पितृविप्रदेवता, राया !
 ते पूर्वदृष्टि आले स्वर्गीं मज विप्रदेव ताराया. १२७
 वदले, 'भिषों नको गा ! भीष्मा ! भ्यालासि कां महाबाहो !
 स्मरसील प्रस्वार्पण, त्या अखें सिद्ध काम हा बा ! हो. १२८
 निजला तो मेला चि, प्रस्वापाखें गुरुसि मार कसा,

१. मूर्तिमंत प्रलयाग्नीत. २. भरम. ३. पुत्रप्रेमाचा. ४. मस्तकाचें अवघ्राण करून. ५. सारथ्यरूप व युद्धरूप नृत्य. ६. शस्त्रास्त्रांचा मेघ व अशा रामासमोर. ७. मीं आपला स्वर्गस्थ पूर्वज जो कुरु त्याला हि मोर केलें, म्हणजे आनंदानें नाचा-बवास लाविलें. ८. शत्रुरूप सर्पांच्या प्राणनाशक मोराला. (रामाला). ९. यमा-सारख्या. १०. रामाच्या छातीला. ११. ज्वाला व विद्युत्पात या अशुभ चिन्हांसह. १२. वतनदार. १३. समुद्रांत. १४. खरें मित्रत्व तें हें च; वरकड मित्रत्व हें गोड खाण्याच्या किंवा देण्याच्या च कामाचें. १५. तिन्ही लोकांस मोह उत्पन्न करणारे. १६. युद्धयुद्धांत. १७. पूर्वी पाहिलेलें. १८. मोहिन्यस्त्र. १९. रामपरा-अवरूप इच्छा.

तारक साचा गमसिल अखें संबोधनें, न मारकसा.' १२९
वर्णाचा सैदनुग्रह किति? आला फार तो विसांचा हो !
जागा झालों, आला युद्धाचा दिवस चोविसाचा, हो ! १३०
मग तुमुल लोमहर्षण अद्भुत युद्ध प्रवर्तलें वा ! गा !
झाला असेल कंप क्षितिकंपें क्षितिधरा महानंगा. १३१
पूर्वदिवसप्रहारकोधें तो क्षत्रकुळमहाशत्रु
बहुशक्तिशक्ति सोडुनि फोडुनि टाकी मदीय हें जैत्रु. १३२
विमळातुळबळसागर घागरभर रक्त ओकवी, राया !
तेव्हां मेला चि असें मानिति जन सर्व लोक वीरा यां. १३३
म्या रोविला ललाटीं शृंगापरि शर धरुनि आवांका,
कोपें मनांत वदलों, 'गुरुजी ! आतां करुनि आ वांका.' १३४
हाणी गुरु शर कठिन हि, मीजें त्या सुकठिना न वक्ष तैरे,
पडलों क्षितिवरि, जाणों झालें बाळासि तें नव क्षैत रे ! १३५
आली संज्ञा, बसलों स्वरथीं, झाल्या 'विभीति शक्तिमती,
मग शक्ति हाणिली म्यां श्रीरामभुजांतरांत शक्तिमती. १३६
स्वरथावरुनि मूर्छित होउनि मुनिवीरमुकुटमाणि खचला,
उठवुनि सूत म्हणे, 'यश गेलें, कीं खळवधार्थ अंगिख चला.'
मोह हरुनि, देउनि कैर, अकृतव्रण सारथी रथीं चढवी,
कढवी क्रोध मनीं बहु, 'योजावें ब्राह्मअख' हें पढवी. १३८

१. संबोधनाखें. (जागृत करणाऱ्या अस्त्रानें). २. सज्जनाची कृपा. ३. रोमांचो-
त्पादक. ४. पृथ्वीचा भार वाहणाऱ्या शेवाला. ५. क्षत्रिय जातीचा मोठा शत्रु.
६. मोठी आहे शक्ति जिची अशी शक्ति. (अस्त्रविशेष). ७. कंठ व बाहू यां-
मधील भाग. ८. शुद्ध व निरुपम बलाचा समुद्र. (राम). ९. मला. १०. मस्त-
कावर असलेल्या शिंगाप्रमाणें. ११. पैयें. १२. त्या अतिकठिन बाणापुढें माझ्या
छातीचा निभाव लागला नाही. १३. जखम. १४. शुद्धि. १५. भीतिरहित.
१६. बळवती. १७. मुनि व वीर यांत श्रेष्ठ असा राम. १८. आणखी. १९. हात
देऊन, सांवरून.

ब्रह्मात्म योजिल्लें मग मज भस्म करावया शुचिकथानें
 जन म्हणति, 'बळें शिशुला वाजावा काय हो ! रुचिकें थानें ?
 जैनघा बरवा न असा अत्युग्रान्धार, अननघा बरवा;
 त्योजिल्लें अकृपण पुन्हां स्वीकारुनि, साधुमन न घाबरवा.'
 गुरुकर्म गुरुप्रिय मीं करिता जालों तसा न होत्सा हें,
 ब्रह्मात्मावरि म्यां हि ब्रह्मात्म वि योजिल्लें महोत्साहें. १४१
 ब्रह्मात्मद्वयतेज व्योमीं व्योमगजना न फटकों दे,
 सर्वत्र तें तृणीकृतकल्पांतरुषितसहस्रफट कोंदे. १४२
 देवर्षि ब्रह्मर्षि क्षेत्रर्षि व्योमभूमिचर सारे
 जाले सुतप्त, गमला हा गुरु हि क्रुद्ध शुद्ध हरसा, रे ! १४३
 म्हणति नभश्चर, 'आम्हीं सोडुनि कोणीकडे नभा जावें ?
 बापा ! ब्रह्मात्माग्ने ! आम्हां शरणागतां न भाजावें.' १४४
 मज पतनीं रक्षायी करिती जे विप्र आठ वेगातें,
 त्यांहीं कथिलें होतें जें प्रस्वापात्म आठवे गा ! तें. १४५
 'अस्म स्मरसील' असा देती ते विप्र आठ वर हा यां,
 तो हेतु होय समर्थी याच्या चित्तास आठवें रहाया. १४६
 प्रस्वापनप्रयोगीं रामाचें बाण तेज न पहाते;
 जे व्योमगत महीगंत म्हणति सकळ जाणते जैनप 'हा !' ते.
 प्रस्वापनप्रयोगोपक्रम करितां चि साधु सुर सारे

१. पुण्यचरित राम. २. रुईचा चौक. ३. स्तनदारां. ४. पुण्यवानाला. ५.
 खजिलेलें. ६. निष्कृपत्व. ७. तसा (त्या रामाप्रमाणें) [निष्ठुर] न होत्साता
 गुरुप्रिय [असा] मी गुरुकर्म (मोठें कर्म) करिता जालों. ८. आकाशांत. ९.
 देवाना. १०. फिरुं दे. ११. तुच्छ केला आहे प्रलयकालीं रामाबलेला शेष ज्यानें.
 १२. राजर्षि. १३. देव, मानव. १४. देव. १५. ब्रह्मात्मरूप अग्ने ! १६. मला.
 १७. आठवण. १८. प्रस्वापनात्म योजिल्लें तेव्हां [माझे] बाण रामाचें तेज न
 पहाते (सहन न करिते.) १९. आकाशांत प्राप्त झालेले (देवादि). २०. भूत-
 कथ. २१. लोकपाल-पंत.

मज म्हेणति, 'परिजातें हि न लुंघावी कदापि छुरसा रे !'
 मारद म्हेणे, 'करावा न प्रस्वापप्रयोग, शांतनवा !
 कां क्षोभलासि बहु तूं ? जन्माचा शांत कीं न शांत नवा. १४९
 कैसा हि असो गुरु, बहुमान्य चि चिसें हि लंघ्य न भल्याला,
 पूज्य चि दैक्षमखांतक जन्हि अस्थि भुजंग भस्म नमैं ल्याला.
 अवमान स्वगुरुचा त्वां न करावा चि, हा असामान्य
 ब्रह्मण्य ब्राह्मण हा, लोकीं तापस नसे असा मान्य. १५१
 गुरुचरणावरुनि सदा ओवाळुनि सांडिती असु ज्ञाते,
 सुज्ञा हरिहरसे जे गुरुचरण, न मानती असुज्ञा ते.' १५२
 ते गगर्नग अष्ट पुरुष वदले, 'देवर्षिवच न मोडावें,
 जोडावें यश, भीष्मा ! त्वां न प्रस्वापनास्य सोडावें.' १५३
 तें ऐकुनि म्यां केलें ब्रह्मास्त्राचें पुनःप्रदीपन, गा !
 रामास भासलों मीं कल्पांतींचा जसा नैदीप मैगा. १५४
 राम दिसे विप्रैर्म, तें अद्भुतचि, जसा रवि प्रभा वमला,
 निंदूनि म्हेणे, 'कळला आतां चि असार विप्रभावें मला.' १५५
 जमदग्निप्रमुखपितर रामातें म्हेणति, "काय हा निकर ?
 वत्सा ! तुज अनुचित हा परधर्म स्वपरकायहानिकर. १५६
 दिसतोसि शीतकरंसा, हा समरग्रीष्म, भीष्म हा तपन,
 हांत पनसा तसा तूं, परि म्हेणवी सेवित्यासि हा 'तप न.'
 हा देव कीं सुरनदीनंदन आठां वसूंत अन्यंतम,
 तुज जिंकुनि भीष्म जसा, वांछुनि जालासि तूं हि धन्यतम !

१. तुलसी-पंत. २. दक्षाच्या यज्ञाचा नाश करणारा शंकर. ३. हाडें.
 ४. आकाश. (शंकर दिगंबर-नग्न आहे). ५. ब्राह्मणभक्त. ६. प्राण. ७. मान्य
 होती. ८. आकाशस्थ अष्टवसु. ९. पुनरुज्ज्वलन, पुनरुत्थापन. १०. समुद्र. ११.
 पर्वतास. १२. निस्तेज. १३. ब्राह्मणत्व. १४. क्षात्रधर्म. १५. चंद्रासारखा. १६.
 परिशिष्ट पदा. १७. भीष्म. १८. अष्टवक्ष्णील कोणी एक.

याचा मृत्यु विधिविहित, शैकसुत नराचैतार जो भावी,
 परशक्ति यापुढें, असि न रविपुढें दीपदीप्ति शोभावी. १५९
 सिंधुसि जेंवि मानव बाहुबलें तेंवि यासि न पर तरे,
 येथुनि परत, मग करुनि हठ, मठ सोडुनि, कदापि न परत, रे!"
 राम निवृत्त न होतां, तत्पितर म्हणति मला, 'अगा साधो!
 तुज निजधर्मोदायें यश, हें न स्वर्गगां अंगा साधो. १६१
 राम तुजा गुरु, याचा रक्षावा मान, मानदा! मानीं;
 बांधी बाहुगुणानीं दक्षा वामां न मान दामानीं.' १६२
 बदलो, 'क्षत्रिय मीं कां परतेन प्रथम, धर्म सोडुनीं?'
 राम म्हणे, 'ध्यावी म्यां कीं शिष्यें हार हात जोडुनीं?' १६३
 न मना ये जें असकृत् कथिति पितर इतर नारदादि हि तें;
 क्रोधिहृदय गुर्वक्षर मोडी कीं मूल लाडिकें 'लिहितें. १६४
 जालों रणविमुख न मीं, धिनविति जन्हि मुनि धरुनि मैद्धनुतें,
 गुरुकरवीं विर्य बलें करविति अनिवर्तकीर्तिमद्धनु तें. १६५
 म्हणति, 'प्रणति गुरुप्रति कर' मज ते मूर्त आठ वेदेशें,
 रामें प्रथम स्वधनु त्यजिलें तो नित्य आठवे देश. १६६
 मन्माता हि म्हणे, 'रे! हो न यशोहानि वासरा! मन मीं
 किति तरि समजावूं? निजेंभव्याचा हा निवास राम नमीं.'

१. ब्रह्मदेवानें केलेला. २. इंद्रपुत्र. ३. नरनारायणांपैकीं नराचा अवतार.
 (अर्जुन). ४. होणारा. ५. दिव्याचें तेज. ६. या भीष्माला. ७. युद्धपरा-
 डमुख. ८. रामाचे पितर. ९. स्वर्गस्थ. १०. वृक्षाला. (कल्पवृक्षाला). ११.
 मिळो. १२. गुरुस मान देणाऱ्या भीष्मा! १३. मान्य कर. १४. स्त्री-पंत.
 (चतुर स्त्री आपल्या पतीची मान बाहुपाशानीं बद्ध करिते, दोरानीं नाहीं).
 १५. गुरुचें वचन, आज्ञा (पक्षीं) गुरूनें शिकण्याकरितां घालून दिलेलीं अक्षरें,
 झडा. १६. लिहिणारें. (लिहावयास शिकणारें). १७. माझ्या हनुवटीतें. १८.
 गुणरहित. १९. स्थिर कीर्ति ज्याची असें धनुष्य. २०. वेदपुरुष, पूर्वोक्त
 अष्टबसु. २१. नत्सा! २२. आपल्या कल्याणाचा. २३. बसतिस्थान.

पहिल्यापासुनि गुरुवाग्रहणीं सादर मदीय कान मन,
 मग धर्मयशस्कर गुरुचरणांसि करीन मीं न कां नमन? १६८
 धावूनि पाय धरितां, आशीःसूक्तें सुखें वदे, हातें
 स्पर्शे मार्यां, महुळ निववाया दे' सुखें देहातें. १६९
 प्रेमें असें म्हणे, 'या लोकीं या भार्गवीं रविप्रतिमीं
 त्वां तेज मिरविलें बहु, तेजस्वी न बदलों रविप्रति मीं. १७०
 जाली व्हावी प्रीति श्रीदाच्या ही न जी विर्तरणांत,
 करितो उदारजीवित ऐसें चि, न हीनजीवित, रणांत. १७१
 मृत्युपरीस परिभवापासुनि बहुत चि भितो, परि भवातें
 प्रार्थुनि मागति पुत्रच्छात्रांपासुनि मले परिभवातें. १७२
 घे माज्या आशो या सर्वाहितहरिर्णवागुरा, बाजा
 स्वर्वह्निमंडपींच्या, भवसिंधूंतोल बा! गुंराबा, जा. १७३
 नमन पुरे, संकोचासह अंजलि वेंसवसा हि सोडावा;
 ऐसा चि विजय समरीं अमरींला गावयासि जोडावा.' १७४
 ऐसा प्रसाद मजवरि करुनि म्हणे राम, "काशिपतितनये!
 हळुहळुनि जसें म्हणतो शिव, 'कां गे! देवि काशि! पतित न ये?'
 तैसें चि म्हणत होतो, शरणार्थी कां न येति चापलते!
 तारूं चि निश्चये जे जे कळवितिल स्वैशत्रुचापलते. १७६
 परि परम प्रबळ प्रतिबंधक विधिंसा चि आपणेंय महा,

१. गुरुवचनपालनांत. २. आशीर्वादयुक्त उत्तम वचनें. ३. चांगले आलिंगन.
 ४. सूर्यासारख्या. ५. कुबेराच्या. ६. देणगांत. ७. शंकरातें. ८. सर्व शत्रुरूप हरि-
 यांचा नाश करणारे जाळे. ९. कल्पतेच्या मंडपांतील. १०. झाज, नौका-पंत.
 ११. [गुरुपराभवाची] खखख, खखख. १२. देवांगनाना. १३. अवे! १४.
 [मी पतितांचा उद्धार करण्यास सिद्ध असतां] देवि काशि! [मला भेटायला]
 पतित कां गे! येत नाही? १५. रक्षणेच्छु. १६. हे धनुरुलेंते! १७. आपल्या शत्रूंचें
 औद्धत्य. १८. माझ्या पराक्रमास अडथळा करणारा. १९. दैवासारखा अलंघ्य.
 २०. भीष्म.

नयवर्तित्वे बार्ह ! वंदुनि गुरुस हि विष्णोप ने ! वम हा. १७७
 मज जिंकिले नदीजें, न चले बळ थापुढें तिळ हि माजें,
 हिमजित होय रविमह हि, वरवि तमापरि भयें विळ हिमा जें.
 भीष्मपराभव न घडे, शाल्व तुला शरण आणु ? सांग मला.
 कीं काळा जिंकूं, जो हरिणां हरिसा विमाणुसां गमला ? १७९
 अन्या धन्या गति तुज नाहीं; जा जाम्हवीसुता शरण,
 अक्षम करावया या वीरासीं सूर्य शशि हुंताश रण." १८०
 अंबा म्हणे, 'शरण मीं जाईन वनीं, न या भरतपातें,
 करिन सहाय वधाया याला, धालूनियां भर तपातें.' १८१
 यापरि वदोनि गेली मन्मथनार्थ स्वयें तप कराया,
 उंषशम परम मधुर, परि लागे केवळ तिला संपक, राया !
 राम हि मला पुसोनि, प्रेमें मजवरुनि हात फिरवूनीं,
 जाय महेंद्रगिरिप्रति, विश्वांत गुरुप्रसाद मिरवूनीं. १८३
 येतां स्वपुरा करिती बहु बंदी^{१२} पौर^{१३} कवि मम स्तवन,
 गाजविति मयूर जसे गर्जुनि मेघोदयीं समस्त वन. १८४
 क्षंतशत पाहुनि, पावे सत्यवतीचीं हि फार तनु कंपा,
 किंबहुना ? गंगेची मजवरि तितुकी नसेल अनुकंपा. १८५
 मंद्रधकामें अंबा करिती झाली वनीं बहु तपाला,
 जी स्वल्प पवन सेवी, सेविल ती काय हो ! बहुत पाली ? १८६

* १. न्यायाच्या वागणुकीने. २. निष्पाप. ३. जें तमापरि हिमा (बंदी, दब, भुकें याना) भयें विळ वरवि (गुहा पहावयास लावी, दूर घालून देई) तें रविमह हि (सूर्योच्च तेज हि) हिमजित होय (भुक्त्यानें आच्छादित झालें). ४. भीष्माला. ५. अग्नि. ६. वनाचा आश्रय करीन. ७. भीष्मातें. ८. तपश्चर्येच्या बळावर. ९. माझ्या नावाकरितां. १०. इंद्रियनिग्रह. ११. नीरस. १२. भाट, स्तुतिपाठक. १३. नागरिक. १४. शाहणे. १५. [माझ्या शरीरावरील] शेंकडें. १६. माझ्या वधाच्या इच्छेनें. १७. शाहपाला.

‘वर माग, भागलिस बहु, देतो मी वर नेतासि अंबे! शें,’
यापरि वदेनि केली धन्या संन्यासियांत अंबेशें. १८७
असती विवेकमति तरि, मिळती परमा गती, परि भवातें
माज्या अंबा जाली जोडुनि कर भागती परिभवातें. १८८
ईश्वर म्हणे, ‘दिलें, जा,’ ऐक नृपा! ती प्रभूसि जें वदली,
‘काय शुका मदिरांक्षी, खदिरां क्षीणत्व दे रूणी कंदलो?’ १८९
देव म्हणे, ‘द्रुपदसुता आधीं होसील, पुंरुष मग, जा, गे!’
निजबिरुदरक्षणीं हा प्रभु जेंवि न तेंवि अमरनग जागे. १९०
हा वरंदवरसमर्पित मज हितकर चरमुखें कळे वर हो!
देव विनविला म्यां कीं, ‘पात्र अपयशान हें कळेवर हो.’ १९१
होतां अंतर्हित तो वरदेश्वर सर्वभक्तहितरचिता,
स्वचिता रचि स्वयें ती उग्रमति, रचील कोण इतर चिता?
यमुनातटीं चितेला पांचक ती आपुल्या चि दे हातें,
मद्वधसंकल्प करुनि ‘होमी हो! मीनदृष्टि देहातें. १९३
मद्वधकाम द्रुपद हि उग्रतपें ईश्वरासि आराधी.
त्याला हि भक्तवत्सल भेटे, नसतां हि शांतिसारा धी. १९४
‘स्त्रीपूर्व पुत्र दिधला’ ऐसे वर मागतां वदे वरद;
न करी विचार द्याया, विचकूं दे याचकां न देव रेंद. १९५
द्रुपदपुरीं पुत्रोत्सव परिपूर्ण धरोधरीं भला माजे,

१. ब्रामासि. २. शेंकडों. ३. तापसी जनांत. ४. शंकरें. ५. सारासारविचार-
शक्ति. ६. मोक्ष. ७. रंभा. ८. खदिरवृक्षाला. ९. केळ. (भीष्माचा पराभव माझ्या
अबलेच्या हातून कसा व्हावा, असा भावार्थ). १०. शिखंडिनी. ११. शिखंडी.
१२. वर देणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ जो शंकर त्याने दिलेला वर. १३. हेराच्या तोंडून.
१४. [माझें] शरीर. १५. गुप्त. १६. अग्नि. १७. दहन करी. १८. माझाप्रमाणें
चंचल आहे दृष्टि जिची. १९. माझ्या वधाची इच्छा करणारा. २०. त्या
द्रुपदाची बुद्धि शांतिसंपन्न अशी नसतां हि. २१. दांत. * रण करणारी (?).

‘बुनी’ म्हणोनि माणव कुबि कळविति, तेंचि खंर मला माजे.
ठेवी नाम ‘शिवांडी,’ हें चरु काव जा! रेंस जा! रें?

अद्यापि बंदिमोगधसुतांचें हुंई बारसें गातें. १९७

लेवविल्या बहु भूषा उचिता पुत्राविषा शरीरा ज्या,
किंवाहुना? हुपदमते राजसुतेला हि ती वरी, राज्या! १९८

वरिली या प्रोणाची चावभुति, जग दर्शार्णयतिकन्या,
ती दान्नी समजे कीं, प्रकृतिस्वसर्मा असे, नसे अन्या. १९९

घात्रीस ती म्हणे, “हित होतें, जरि तात कापिता मान;
मानस म्हणतें मज कीं, ‘न अशा या घातका पिता मान.’”

कळतां हिरण्यबाहु क्षितिपाळ म्हणे, ‘सुता असाव्या ही
इच्छा अरिस हि न शिवो; न मिळाला मदितेंचा असो व्याही.’

हुपदाच्या मथनार्थ स्वचमूची शीघ्र सिद्धता करवी,
ती सज्य होय, इधिचें जेंचि करावासि सिद्ध ताक रवी. २०२

म्याला पांचाळ म्हणे, ‘देवा! पसरिति सुरद्रु पदरा ज्या
त्या तव वरें करावें यापरि चिंतातुर हुपदराज्या?’ २०३

खीस म्हणे, “बदलीस प्रोसवराचा धरुनि विश्वास,
‘लग्न करा वि, प्रभुवर्यश विदित असे अलक्य विश्वास.’

डावें असोनि सर्व हि, ‘पतिच्या खोलींत कोंडवा सुन,’
ऐसें स्वसख्यांपासीं कां मे! बदलीस तोंड वासून? २०५

सैंधः स्वतुर्दशा हे, जरि नाइकतों त्वदुक्ति, कां होती?
यापरि विटंबिली जी न करील महत्वहानि कां हो! ती? २०६

‘स्वस्थ रहा मुलि! देवू प्राण, परि न तुज दर्शार्णवसुधापा,

१. हेर. २. प्रेमानें. ३. माट व स्तुतिपाठक यांचें. ४. समुदाय. ५. अलंकार.
६. प्रतुर्द. ७. दशार्णवेशाच्या राजाची मुलगी. ८. प्रकृतीनें—जातोनें आपल्या-
सारखी. (कीत्वसंपन्न). ९. दाईला, उपमातेला. १०. दशार्णविष. ११. माझ्या-
बून इतरास. १२. हुपदासारखा. १३. ईश्वरापासून मिळालेल्या वराचा.
१४. जातां च. १५. दशार्णराजसुता. १६. दशार्णवेशाच्या राजाला.

सारिल देशमणिविषय ईश्वर, सारिल देशार्णवसुभाषा.' २०७
 स्वनिमित्त प्राप्त भसा होवां सर्वस्वनाश जनकाक्ष,
 घाली शिखंडिनी तडु द्याकाबा, इठ करुनि मन, कास. २०८
 ती जावुनि विजेंनवर्णी निजमैबनीतातिमृदुलवपु सुकवी,
 कीं, 'तप संकट सुकवी' पेसें सर्वत्र सांगती सुकवी. २०९
 पाहे स्थूणाकर्ण ईश्वरसखानुचरवर तिला स्ववर्णी,
 आग्रह करुनि पुसे, 'कां दिससी बिटलीससी निजौस्ववर्णी?'
 येकुनि दुःख म्हणे, 'तुज उचित नव्हे या स्वजीवितीं रसणें,
 स्वस्तीत्व हें मला दे, माजें पुरुषत्व सर्व घे उसणें.' २११
 अति दुर्लभ जें मिळतां कां हो! न करील मान्य सांगा तें?
 आंगातें त्याच्या ये योषात्व, तिच्या हि पुंस्त्व सांगातें. २१२
 जायांचें भूषणसें घेउनियां पुरुषचिन्ह, मिरवाया
 परतोन ये पित्याचा आधिगिर सुखार्णवांत विरवाया. २१३
 ह्रपदनुपतिहृदयींच्या दुःसहचितास्वरूप सोंगेतें
 होय अयभुंबक जें यक्षचरास स्वपुंस्त्व सांगे तें. २१४
 दुतमुखें ह्रपद म्हणे, 'बालिश हो! नीट पारखा याला;
 अंगारभुंक्चकोरें पण न करावा चि ह्यार खायाला.' २१५
 कुपितें त्या हेमंभुजें पुरुषपरीक्षास्मृती न आठविल्या,
 पोरी नव्या नव्या नरपतिसुतवेपें सज्जुनि पाठविल्या. २१६

१. दहा समुद्रांइतकें विष पिणारास. २. दहा समुद्रांइतकें अमृत पिणारास.
 ३. कास घाली=तयार होई. ४. निर्जनारण्यांत. ५. आपलें लोण्यापेक्षां हि अति
 कोमल शरीर. ६. शिवसिन्न कुबेराचा सेवक. ७. आपल्या प्राणरक्षणाविषयीं.
 ८. स्त्रीत्व. ९. पुरुषत्व. १०. कांहीं दिवस उपभोग घेतल्यावर ज्याचे त्याकडे जाणारें.
 ११. चित्तरूप पर्वत. १२. सुखसमुद्रांत. १३. विरचळण्यास. १४. शक्यतोपर्यंत.
 १५. कोडलुंबक. १६. यक्षश्रेष्ठापासून मिळविलेलें, १७. निखारे खाणाऱ्या चक्रे-
 रातें. १८. पहार-मंज, १९. शिरप्याबाहूनें. २०. पुरुषाची परीक्षा करणारी शक्ती.

पडल्या एका शिग्यावरि बहु शिग्या करुनि हातेणें,
 जो मंदुरेंतें होतो गोंधळ, केला प्रकार हा तेणें. २१७
 भेटे दशार्णभूपति, परि न द्रुपदाननांकडे पाहे;
 चौहे कन्यासी श्री, व्याहि क्षमिकोटिकीर्तिला वाहे. २१८
 सासूसि सासऱ्यास हि सुतशतसत्कार्य होय ज्यामाता,
 विहिणीव्याह्यांकरवीं धुवविति निजपादतोयज्या माता. २१९
 ऐसा अवगत आहे वरदा मज ईश्वरा समाचार,
 सर्व हि कळवित होते मज वरदा ईश्वरासमा चार. २२०
 त्या यक्षाच्या आला, प्रिय सेवक म्हणुनि, धनद सद्नातें,
 स्त्रीभावांस्तव लजित होउनि 'तो दाखवी न वदनातें. २२१
 धनद म्हणे, 'हर्षप्रद दासाला जेंवि हों, तसा मोरा
 घन हि नसे, स्थूण न कां आला जोडुनि हात सामोरा?' २२२
 'देउनि पुरुषत्व, स्त्री झाला, दावावया मुखा लाजे,'
 ऐसें यक्ष कथिति, बहु पाडुनि यां पावले सुखाला जे. २२३
 धनद म्हणे, 'हा! मंदा! केलें भलतें चि हें कसें स्वमतें?
 गमतें, पुरुषत्वीं न, स्त्रीत्वीं च र्स्वांत बहु तुजें रमतें. २२४
 स्त्रीत्व चि असो, अशा या मूढाला अन्य काय शासन हो!?
 न्यूनत्व लेशमात्र द्रुपदाच्या कन्यकायशास न हो.' २२५
 विनवुनि शांतांतार्थ र्स्वामीचें वळविलें मन दहानीं,

१. [घोडो किंवा गाढवी यांचा] माज. २. घोड्याच्या पागेत. ३. दशार्णभूपति
 कन्येप्रमाणेंच संपत्ति अर्पण करिता झाला व व्याही (द्रुपद) हा [आपल्या मुलाची
 विटंबना केल्याबद्दलचा सर्व राग विसरून] कोट्यवधि क्षमाशील जनांच्या कीर्तीला
 बाहता झाला. ४. शंभर पुत्रापेक्षां हि आदराह. ५. आपल्या चरणकमलांस. ६. वर
 देणाऱ्या मला. ('तुझ्या शत्रूंचा मी पराभव करीन' असा वर भीष्मानें दुर्योधनास
 दिला होता). ७. हेर. ८. स्थूणाकर्णाच्या. ९. कुबेर. १०. स्त्रीत्वास्तव. ११.
 स्थूणाकर्ण. १२. मी (कुबेर). १३. [कुबेराला] पाडुनिवां (?). १४. अंतःकरण.
 १५. शाप परतविण्याकरितां. १६. कुबेराचें. १७. चारचौघा बक्षानीं.

बहु खवळला हि न करी, सत्प्रभुचा कोप असुतनद, हागी.
 शिवसख म्हणे, 'शिखंडी समरी पावेल मरण जेव्हां हो!
 गेलें स्वरूप त्याची प्राप्ति पुन्हां या कुर्वीस तेव्हां हो.' २२७
 होउनि कृतकार्य पुन्हां पुंस्त्व जयाचें तयासि ओपावें
 म्हणउनि ती गेली, कीं, अभिलाषें ईश्वरें न कोपावें. २२८
 यक्ष म्हणे, 'राजसुते! जा, यावज्जीव तूं असी च रहा,
 मर्त्तस्वामीनें अथवा त्वद्देवानें चि तुज दिला वर हा.' २२९
 कवडी दुर्लभ ज्या त्या मोत्यांच्या जेवि राशि खंडीची,
 पुंस्त्वप्राप्तिकथा हे कथिली तुज नैरवरा! शिखंडीची. २३०
 यास्तव म्हणतो आम्हीं हाणूना बायकोस हातेरें,
 करिती सर्वस्वाचें परि न यशाचें सुबुद्धि मातेरें. २३१
 स्त्रीतुल्य, स्त्रीनामा स्त्रीपूर्व स्त्रीस्वरूप हे तीन,
 यां चौघांवरि आम्हां दंडसंधांची उठेल 'हेती न.' २३२
 ऐसे शांतनवाचे साचे परिसोनि बोल कानाहीं,
 सम्य म्हणति, 'गंगीसुतसम गौरीसुत हि बोलका नाहीं.'

अध्याय चवदावा.

राजा, 'वधाल पांडवबळ किति दिवसां' असें पुसे भीष्मा,
 द्रोणा, कृपा, गुरूसुता, कर्णास हि रिपुंचमूनदीप्रीष्मा. १
 भीष्म म्हणे, 'राजा! मीं मारिन पांडवबळास मासानें,'
 द्रोण हि असें चि सांगे वृद्ध म्हणुनि निजबळा सैमासानें. २

१. कुनेर. २. दुर्मति स्थूणाकर्णास. ३. शिखंडिनी. ४. स्थूणाकर्ण. ५. मरेतो.
 ६. कुनेरानें. ७. दुर्योधना! ८. शस्त्र. ९. दृढप्रतिष्ठा करणान्यांची. १०. शस्त्र.
 ११. भीष्मासारखा. १२. गणपती. १३. दुर्योधन. १४. अश्वत्थाम्यास. १५.
 शत्रूच्या सेनारूप नदीस उन्हाळ्याप्रमाणें आढविणाऱ्या (कर्णाला). १६. संक्षेपानें.

आचार्य कृपे म्हणे, 'हो ! ब्हावे मज दोन मोसं या काजा.'
 गुलबुलत म्हणे, 'दश दिवसं बहुत, म्हणाया पैरांसि माकां जा.'
 कर्ण म्हणे, "या कामीं पांथ दिवस बहु, कशास दिवस देहा ?
 शिवशिष्यच्छात्रे म्यां उक्त न करितां म्हणेल शिवसद 'हा !'"
 मीप्प म्हणे, 'रे ! उडणें विसरे हरिदृष्ट कृष्णसार थितें,
 तोंवरि उड राधेया ! जोवरि न पहासि कृष्णसारथितें.' ५
 हें चारकथित वृत्त प्रातःकाळीं च साधुराय कवी
 धर्मनृप अर्जुनास स्वमुखें कृष्णासमक्ष आयकवी. ६
 आपण हि म्हणे, 'वीरा ! रिपुबधकाळप्रमाण सांग मला,
 कुरुबळसिंधु सुरांस हि, दुस्तर केवळ न माणसां गमला.' ७
 अर्जुन म्हणे, 'प्रभो ! बहु थोर चि ज्यांच्या अशा प्रतिज्ञा ते;
 परि पावति धर्मबळें न तदितरबळें यशाप्रति ज्ञाते.' ८
 इतुकें वदोनि पाहुनि मेघइयांमैननाकडे डोले,
 'पुसतां प्रमाण तरि अरि बधिन निमेषांतें मीं' असें बोले. ९
 'किति कुरुबळ ? भस्म करिल जग पांशुपतज्ञ हीं निमेषांत,
 हरि कोपतां, गजांत हि शिरती, मग कां न हानि मेषांतें ? १०
 जें स्वप्रभुंसीं धरितें मजसीं ही तें चि पाशुपत नातें;
 पावेल ब्रह्मांड हि या मत्तेजें चि आर्शु पतनातें. ११
 जळतिल खळ देवा ! जरि करिशील कटाक्षपात ही रागें,
 किति खळबळ ? जोडावे भंगभयें यांसि हात हीरांगें. १२
 म्हणतो सर्वा कार्याहुनि अति अवश्य कार्य भीम रणा,

-
१. कामाला. २. स्वर्गाला. ३. परशुरामशिष्यानें. ४. बोलल्याप्रमाणें न
 करितां. ५. शंकराची सभा. ६. सिद्धानें पाहिलेला. ७. हरिण. ८. बोडें सुद्धां.
 ९. कृष्ण आहे सारथि ज्याचा त्या अर्जुनातें. १०. हेरानी कळविल्लें.
 ११. कौरवसेनासमुद्र. १२. कृष्णमुखाकडे. १३. क्षणाधीत, अत्यल्पावकाशांत.
 १४. पाशुपताख जाणणारा. १५. मी अर्जुन. १६. मंड्यांत. १७. शंकराशीं.
 १८. त्वरित. १९. ह्या कृष्णकटाक्षपातातें. २०. हिच्याच्या पर्वतानें.

भीतो अयशा, न तसा हा मानिबेळींद्र आर्य भी मरणा. १३
 नुरतिल या भवदोहादेवीसिहापुढें अरौतिकरी,
 भीमाकडे परचेंमूमुख जैसैं रविकडे न रौति करी. १४
 नकुळसहदेवसात्यकिधृष्टद्युम्नादि वीर हे, राया !
 तेजस्वी रवि, यांसि न धरितिल खळधूक धीर हेराया. १५
 केला शुष्क समुद्र क्षण हि न भरतां अगस्त्यपाणितळें,
 रक्षील स्वबळानें त्यापासुनि काय जी ! स्वपाणि तळें ?' १६
 या कृष्णसखोकीतें धर्मात्मा धर्म होय मानवता,
 'कीं तें पुराणमुनिता वदवी, वदवील काय मानवता ? १७
 सिद्ध कुरुक्षेत्रीं ते सर्व हि जाले करावया समरा,
 राजे अन्योन्य म्हणति, 'सफळ रणमखें करा बैयास, मरा.'
 जनमेजयासि पेसी वैशंपायन कथी कथा, तीतें
 गाय मयूर रसिककैविकिकर चित्तें असत्पथातीतें. १९
 स्वर्वैरविरचित गुरुवरें हें 'भारत' लिहविलें मयूरकरें,
 मुनिरचित मयूरेश्वरदेवकरें द्वापरांत जैवि हरें. २०

इति श्रीमदार्याभिरचितभारते पर्वप्रवरमुषोगाख्यमिदमार्यवर्याभिवांदिते

श्रीरामचंद्रचरणकमलयुगले समर्पितमस्तु ॥

१. अभिमानी व बलवान यांमध्ये श्रेष्ठ. २. तुझ्या आशारूप दुर्गेच्या
 सिंहापुढें. ३. शत्रुरूप गज. ४. शत्रूच्या सेनेचें मुख. ५. रात्रि. ६.
 दुरुरूप धुवड. ७. त्या अगस्तीपासून. ८. सरोवर-पंत. ९. अर्जुनाच्या
 भाषणाला. १०. मान्य करिता झाला. ११. अर्जुनानें तें भाषण, तो
 ज्याचा अवतार त्या नरमुनीच्या नात्यानें केलें; नाही तर, सामान्य मनुष्याच्या
 नात्यानें तो असें भाषण कसें करूं शकेल, असा अर्थ. १२. रणवृत्तानें. १३. आयु-
 प्याला, जीविताला. १४. रसिक कवींचा दास. १५. बाईट मार्गापासून दूर
 झालेल्या. १६. गुरूनें आपल्या बरसामध्यानें रचिलेलें. १७. व्यासमुनिरचित.

भीष्मपर्व.

अध्याय पहिला.

हालाहलगलसा प्रभु उग्रतपा परि अनुग्रह, ह्यास
ज्यास परहितीं बहु, तो करि धृतराष्ट्रीं अनुग्रह व्यास. १
'युद्ध पहावें ऐसें जरि तुज वाटत असेल बा! पाहें,
धे दिव्यदृष्टि देतो, मज किमपि कठिन नसे चि बापा! हें.' २
अंध म्हणे, 'दृष्टि नको, स्वज्ञातिक्षय मला पहावेना,
रणवृत्त धरें कळवा, हें आयकिल्याविना रहावेना.' ३
व्यास म्हणे, 'संजय तुज सांगेल, विचारशील समरा ज्या,
तुजकरितां, मजसीं हो, पावोनि विचारशील, सम, राज्या!
प्रथितां करीन वर्णुनि कीर्ति तुज्या, पांडुच्या हि, तनयांची;
सैनयांची चिंता बुध न करिति जैसी तसी च अनयांची. ५
पाहुनि उत्पातातें बहु तें सैंकपकाय होतात.'
हें ऐकुनि भूप वदे, 'होणार चुकेल काय हो तात!?' ६

१. हालाहल नांवाचें विष गळ्याचे ठायीं असणाऱ्या शंकरासारखा. २. भवं-
कर आहे तप ज्याचें असा. ३. शांत, सौम्य. ४. उत्साह, उत्कट इच्छा. ५. कृपा.
६. तुला अंधाला, (धृतराष्ट्राला). ७. ज्ञानदृष्टि. ८. आपल्या कुलाचा नाश.
९. (कौरवपांडवांच्या) युद्धाची हकीकत. १०. बरानें, वर देऊन. ११. ज्या
युद्धाची हकीकत विचारशील ती. १२. अन्वयार्थ—राज्या (धृतराष्ट्रा)! विचारशील
(विचारसंपन्न असें शील) पावोनि (मिळवून) [हा संजय] मजसीं सम (माझ्या-
सारखा) तुजकरितां हो (संजयाला माझ्यासारखी च लोकोत्तर दिव्यदृष्टि प्राप्त
होवो). १३. प्रसिद्ध, प्रख्यात. १४. पुत्रांची. १५. न्यायनिष्ठांची. १६. अशुभ-
सूचक निमित्तांस; १७. तज्ज्ञ=उत्पातज्ञ. १८. कंपबुक्त देह ज्यांचे असे.

भगवान् मुनिवर गेला पुत्राला सूचवूनि भाव्यथा,
 कीं न तयाची व्हावी चित्ताक्षोभकं करुनि मा व्यथा. ७
 आवूनि कुरुक्षेत्रीं दुर्योधननृपतिनिकट राहूनीं,
 संजय नृपाकडे ये, भीष्मनिपतनांत युद्ध पाहूनीं. ८
 धृतराष्ट्रासि म्हणे, 'जी ! संजय मीं बंधितो तुम्हा, परिसा,
 अद्भुत जालें, वधिला त्वत्तात शिखंडिन, गंजे हरिसी.' ९
 नृपति म्हणे, "अनृत कसें जालें स्वाधीनमृत्यु होता तें ?
 फिरलें अद्भुत ? अथवा स्वजिलें कोदंडें काय हो ! तातें ? १०
 शिखलीं शिखंडिशखें कैसीं ? गुरु देव विप्र मीं तातीं
 नित्य प्रसन्न, कीं, हो ! स्पर्शावीं स्पर्ष्ट विप्रमैत्ता तीं. ११
 रीमास हि न मिळालें हें यश भुवनांत जो असामान्य,
 हा पांचाळ शिखंडी आहे द्रुपदास सुत असा मीं न्य ! १२
 वा ! तूं महीं निरंकुश लिहिलें पेसें कसें अगा ! धात्या ! ?
 हा ! गोपेदी बुडावा लंघुनि रामार्णवा अंगाधा त्या ? १३
 हा ! भृगुपतिवरविद्यासर्वस्वनिधानधनप ! हा ! तात !
 अनुभविलें क्षणभंगुर सर्व हि जें सुख जन पहातात. १४

१. मुनिश्रेष्ठ व्यास. २. धृतराष्ट्रास. ३. मंत्रिव्यास. ४. तेज. ५. दुर्बोधमराजा-
 जवळ. ६. धृतराष्ट्राकडे. ७. भीष्माचें पतन होईपर्यंत. ८. ऐका. ९. तुझा पिता.
 (भीष्म हा धृतराष्ट्राचा चुलता असतां हि तो पित्याप्रमाणें पूज्य असल्यामुळे
 त्यास 'तात' असें म्हटलें आहे). १०. इत्तीनें. ११. सिंहासारखा. १२. खोटें.
 १३. स्वाधीन आहे मृत्यु ज्याच्या असा, इच्छामरणी. १४. दैव. १५. धनुष्य. १६.
 भीष्मावर. १७. उन्मत्ताला. १८. परशुरामास. १९. बंदनीय, सर्वमान्य. २०.
 ज्याला प्रतिबंध करण्यास अंकुश नाही असा. २१. ब्रह्मदेवा ! २२. गाईचे खूर
 उमटलेल्या जागेतील पाण्यांत. २३. उतरून; पार पडून. २४. परशुरामकृप
 समुद्रास. २५. खोक. २६. परशुरामाच्या श्रेष्ठ विद्येच्या सर्वस्वाच्या कोट्याच्या
 स्वामी (कुबेर) अशा भीष्मा !

पितृशोकवैष्णवाते हि नष्टे कां लामि जा ! कसल कावै ?
 होय अकस्मात् तारक तातकावैतु पाप तमबावै. १५
 मथिला कसा उल्लरिता रिपुचा काकुस्थवीरसा रेंच ?
 कैसें उल्लेल ? विधिनें रचिले हें इदव हीरसारें व. १६
 त्वहोवै चि बुडाळा हा बेचमत महार्कपा, पोरा !
 दुर्योधना ! मिजावितें अभु, सुजवितात हात पापोरा. १७
 करितां न धर्मलंघन, तरि तुमचा भीष्मसेतु उरता, तें
 काय वदावें आतां ? घ्यावें बडवुनि लैलाट उर तातें. १८
 दुःशासना ! खळा ! त्वां साध्वीची सोडिली निरी हातें,
 त्या कर्माचें फळ हें जालें पेशा हि या निरीहांतें. १९
 प्रभुता असोनि शासन केलें न तुज प्रकाममत्तातें,
 हें चि पतनकारण, अंध इतर लव हि जोडिलें न मत्तातें. २०
 रे ! सौबळ ! दुर्योधन ! दुःशासन ! अंगदेश ! हा ! खल ही !
 चूर्ण करील तुम्हांला धर्म बैता, अंगदेश हा खल हो ! २१
 जाला कर्तृकृत्य जर्गी, जाइल भेदुनि तात हा रचिल्ला,
 मारविला धर्म कुळगुरु, राज्यार्थ स्वधर्म हारविला. २२
 हा ! धर्मा ! स्वैल्पायें कां वधिला ओपितां महालाभा ?
 स्वमांत म्हणत होती दिक्पंांची ओ पितामहाला मां. २३

१. पितृशोकरूप वज्राच्या प्रहारानें. २. या धृतराष्ट्राचें. ३. भीष्माच्या नाशास
 कारण. ४. काकुस्थ कुळांत उत्पन्न झालेल्या वीराप्रमाणें; (श्रीरामचंद्राप्रमाणें).
 ५. रेंच उतरिता—गवाचा बरिहार करणारा. ६. फुटेल. ७. हिन्याच्या बळक-
 टीनें. ८. महातपस्वी. ९. पाप्याच्या उरास. १०. भीष्मरूप पूल. ११. कपाळ.
 १२. त्वां धृतराष्ट्रानें. १३. पतिव्रतेची. (द्रौपदीची). १४. निरिच्छास,
 निस्पृहस्त. १५. सामर्थ्य. १६. फार उच्च झालेल्यास. १७. पडण्याचें—नाशार्थ
 कारण. १८. पाप. १९. माझ्या पित्यानें. (भीष्मानें). २०. शकुने ! २१. कर्ण !
 २२. कृष्ण. २३. रणांगण. २४. धन्य. २५. भीष्म. २६. सूर्यमंडलास. २७.
 भोळ्या लाभासाठीं. २८. देणारा. २९. दिक्पालांची. ३०. प्रभा, तेज.

२ ! धर्मा ! ध्यर्थं तुजें जालें सद्धर्मिकत्व; आ ज्याला
 केंवळार्थ पसरिला, त्या वधिलें कैसें धनार्थ आज्याला ? २४
 जालें काय, कराया ज्या तेजें विश्वहोम शकता, तें ?
 न गणोवा गरुड हि, मग लेखावा काय हो ! मशक तातें ? २५
 बा ! संजया ! सविस्तर वद, खर्चला केंवि तो पिता तैरणी ?
 आहे कीं द्रोण ? यदिर्षु लाज रविकेरांसि ओपितात रणां. २६
 जो देवें म्हणत होता अनुदिन 'सुहृदंबुजमजा ! विकसें,'
 त्या अर्द्धुत भीष्मदिर्वाकरपतनीं वाटलें तुम्हांसि कसें ? २७
 संजय म्हणे:-नरेशां ! तेव्हां पेसें चि वाटलें कांहीं ?
 कीं भीष्मे धरिली ती धरिली च तुज्या हि वाट लेकांहीं. २८
 अर्नयें तुमच्या चि पितासाधु शमविलों, न याविनीं शमला;
 लोभी म्हणतो, 'जाला न त्यजितां ही नैया विनाश मला.' २९
 लोभी धर्मनयनयनहीन म्हणे 'हा !' तसा न अनयन 'हा !'
 करितां अजातरिपुंचा विद्वेष, कसा अधर्म अनय न हा ? ३०
 करितां साधूंचेद स्वीच्छेद चि होय, हो ! यश न राहे,
 खल काम कोप लोभ छळिति, बलें करुनियां वश, नरा हे.
 गुड सविस्तर कथितों, ज्ञान मला जें दिलें गुरुवैरानें

१. सद्धर्मपरायणत्व. २. घांसासाठी. (घांस मिळावा म्हणून ज्यापुढें बालपणीं
 त्वां आ पसरिला). ३. समर्थ झाला असता. ४. पवां करावी. ५. धुंगुरडें. ६. बुडाला,
 अस्तास गेला. ७. सूर्य. ८. ज्याचे बाण. ९. लाज ओपितात=लाज देतात,
 लाजवितात. १०. सूर्यकिरणांस. ११. भीष्मसूर्य. १२. प्रत्यहीं, दररोज. १३.
 मित्ररूपी कमलसमूहास. १४. विकसित हो, प्रफुल्लित हो. १५. आश्चर्यकारक. १६.
 भीष्मरूप सूर्याचें पतन झालें असतां. १७. धृतराष्ट्र ! १८. अन्यायानें. १९.
 मारला. २०. अन्यायाशिवाय. २१. न्यायमार्ग न सोडतां हि. २२. धर्म व
 नीति हे च नेत्र, त्यानीं रक्षित. २३. अधळा. २४. धर्माचा. २५. सज्जनांचा
 नाश. २६. स्वतःचा नाश. २७. व्यासानें.

भीमुनिनें तुजकरितां तें हें, काय त्र तुवां कुरुवरानें ? ३२
 कुरुगुरु भीष्मद्रोण प्रातःकाळीं उठोनि देवास
 प्रार्थुनि वदले, 'धर्मा जय, आम्हां निजपदीं च दे वास.' ३३
 त्वत्तनयें भीष्म पुढें केला, बळसिद्ध करनियां कलहा,
 धर्म धनंजयमतें भीम महाबाहु कीं महाखलहा. ३४
 स्वल्प स्वबळ, सुयोधनबळ विपुळ, म्हणोनि धर्म जो भ्याला
 त्यास म्हणे विजय, 'विजयलवलाभ नसे परस्वलोभ्याला.'
 बा ! सत्य धर्म जिकडे, तिकडे श्रीकृष्णनाथ जाणावा,
 हा तेथें जय, रविसा प्रार्थुनि नलगे प्रकाश आणावा. ३६
 जिकडे हरि, हर विधिं मुनिवर वेद दिगीशं शक्र हे तिकडे,
 फोडील मेरुचे ही ऐतद्वक्प्रहितचक्रहेति कडे. ३७
 वर्णू कैसे कौरवपांडवसेनासमूह ? अर्णव ते;
 गुरुवर मला कैयंतित् करिता जरि दशशतास्य वर्णवते. ३८
 येतां धर्मयशाच्या अकरा अक्षौहिणी चमू हरणीं,
 जाला सिद्ध युधिष्ठिरभीमनराक्षसभटसमूह रणा. ३९
 तर्कित होते निजपरभट विरुद्ध कीं रवि असें पहाते ज्या,
 त्वभ्मंदनसेनाग्रीं होता त्वत्तात तो मंहातेजा. ४०
 केल्या कैपिध्वजानें तुमच्या सकळाहि विप्रभा सेना,

१. तुवां कुरुवरानें न दिलें काय ? (हें ज्ञान मला तूं च-धृतराष्ट्रानें च-दिलें नाहीं काय ?). २. आपल्या (परमेश्वराच्या) चरणी. ३. भांडणास. ४. मोठ-मोठ्या दुष्टांचा वध करणारा. ५. फार थोडें. ६. अर्जुन. ७. जयाच्या लेशाचा हीं लाभ. ८. दुसऱ्याचे द्रव्याचा लाभ करणाऱ्याला. ९. ब्रह्मदेव. १०. दिक्पाळ. ११. बाचें (कृष्णाचें) दृष्टिक्षेपरूप चक्रशस्त्र. १२. समुद्र. १३. व्यास. १४. कसें तरी. १५. सहस्र मुखें असलेला. १६. हरण करण्यास. १७. धर्म, भीम व अर्जुन यांनीं आझा केलेला वीरांचा समुदाय. १८. चंद्र. १९. महातेजस्वी. २०. अर्जुनानें. २१. निस्तेज.

तदधिक न वेत्, वसिष्ठद्विष्य कोमर्ही जैषि विप्र भास्तेना. ४१
 युद्धारंभीं यदुपसि वदला, 'विजया! रथातलीं कतर,
 दुर्गेसि हात जोडीं, दोदल खेळबळसमुद्र हा हुत्तर. ४२
 त्रिभुवव इच्छ्य वसतवे, जैषि वसंतर्तुने समस्त वन
 शोभे, म्हणुनि कसवे त्वां केवळ दुर्बळासम स्वघन.' ४३
 स्वरघाखालें उतरुनि नमुनि म्हणे विजय, "विजय दे दुर्गे!
 त्वत्पदभ्रंजनीं बहु सुख म्हणुनि म्हणे भक्त मुकिला 'दुर्गे!' ४४
 आम्हां दासां रक्षी भगवति! जगदंबिके! अनादि सती!
 येती शरण तुला जे केउलवाणे न ते जना दिसती. ४५
 हासरमणिकोटिरुचे! हासरसबशीकृतसंमराराते!
 कारसरनगाशने! हा दास रणीं विजयपात्र हो, माते!" ४६
 ऐसें स्तवितां चि शिवा दर्शन देवुनि म्हणे, "अगा! साधो!
 त्वेदुदारता जसी तसि न सुंरांच्या बहुमता अंगा साधो. ४७
 घाया मज यश, लोकां सुख, गृध्रां तो लुंलाय मासें मरे;
 मरतिल तसे चि तव रिपु, मानुनि समरीं तुला यमासम रे!
 विजयी महेश्वरासम तूं नारायणसखा नरा! हो रे!
 वदल्ये काळाला कीं, 'खळबळ निःशेष' खा, न राहो रे!" ४९
 देवुनि विजयवर असा जाली अंतर्हिता भवानी ती,
 सदर्पन असर्पनवन या नित्य जिच्या बहुमता भवा नीती. ५०

१. श्रेष्ठ किंवा शत्रु. २. दुष्टसैन्यरूपी समुद्र. ३. तरण्यास झुलम. ४. तुझ्या
 चरणांच्या भजनांत (सेवेत). ५. गे! दूर [हो]. ६. कोटिसूर्याप्रमाणे कांति
 आहे जिची अशी. ७. आपल्या हाथ्यरसाने स्वाधीन केला आहे शंकर जिनें
 अद्या दुर्गे! ८. महिषासुररूप पर्वतास वज्राप्रमाणे असणारी. ९. यज्ञस्वी.
 १०. भवानी; देवी. ११. तुझे औदार्य. १२. कल्पतरूत. १३. साध्य होवो. १४.
 मंत्रिणः-पंत. १५. मांस. १६. सर्व. १७. गुप्त. १८. सज्जनांचे रक्षण. १९.
 दुष्टांचा नाश. २०. शंकरास.

स्वरथीं जडला पावुनि वर, ईश्वरचे सहस्र बांधवि, त्या
 पावुनि म्हणति भुमिमनै, 'बासि अण्हेकनि न स्तथा सखिया.'
 युद्धारंभी भीष्मद्रोणप्रमुखाखिलासवधभीता,
 शक्रसुता त्रिजगदुदृष्टी उपदेशिली स्वयं गीता. ५२
 गतमोहं तमोहरसा सजला द्रुतगोपमुग्धसारथि जो,
 तत्तेजं न गळे परबळ तरि अंनळें हि दुग्धसार थिजो. ५३
 बहुविधवौघरव अमरनाथादि विमान दाटले खांतें,
 वर्णिति नैरनारायण, कोण तयांचे न भाट लेखांत ? ५४
 इतक्यांत धनु कवच रथ, कवणासहि न पुसतां चि, सोड्दनीं
 धर्म निघे कुरुसेनाप्रगभीर्माभिमुख हात जोड्दनीं. ५५
 त्यजुनि रथातें मारति धांवें तैसा चि जिणुसंह देव,
 टाकूनि उडी धांवत गेले मागूनि नकुळसहदेव. ५६
 ते धर्मातें म्हणती, 'करुनि श्रीशंकरा नवस, राज्या !
 चितित होतो चित्ती तेरा वर्षे सदा अवसैरा ज्या, ५७
 तो हा प्राप्त बहुदिसां जाला जो, तों चि काय हें सुचलें ?
 कार्मुकें टाकुनि जावें खळकटकौप्रति असें कसें रुचलें ?' ५८
 देव म्हणे, 'पांडव हो ! अद्भुत नाही च युद्धसम यज्ञ,

१. ईश्वरानें दिला आहे हात ज्याला. २. अर्जुन. ३. टाकून. ४. सूर्यास. ५.
 भीष्मद्रोणादि सर्व आसवर्गाचा वध होईल म्हणून भ्यालेल्यास. ६. अर्जुनास.
 ७. गेला आहे मोह (अंधकार-पक्षी-अज्ञान, अम) ज्याचा. ८. अंधकार
 नाहीसा करणान्या सूर्यासारखा. ९. हरण (वध) केल्या आहेत गोपस्त्रिया
 ज्यानें असा श्रीकृष्ण आहे सारथि ज्याचा तो अर्जुन. १०. वावरून जाणार नाही;
 घराभूत होणार नाही. ११. अग्नीनें. १२. लोणी. १३. नानाप्रकारच्या वाघांचे
 नाद. १४. इंद्रादि. १५. आकाशांत. १६. अर्जुन व कृष्ण. १७. देवांत. १८.
 कुरुसेनेच्या अग्रभागीं गमन करणाऱ्या भीष्मासमोर. १९. भीम. २०. अर्जुनासह.
 २१. समयास. (युद्धप्रसंगास). २२. धनुष्य. २३. दुष्टांच्या सैन्याकडे.

म्हणवुनि बहुधा जातो हा गुरुनमनार्थ शुद्धसमयज्ञ.' ५९
 भीम श्वेताश्व नकुळ सहदेव श्रीमुकुंद हे मागे,
 चाले पुढे युधिष्ठिर, जोडावे ज्यासि हात हेमांगे. ६०
 जे संपादी होउनि मत्त बळें नीचें मूढ वाळी तें
 कर्म जयाचें, त्याची करिती जाली चमू ढवाळीतें. ६१
 'अभयार्थ शरण येतां ? सोडुनि भूलाभयत्न, सानुज, या;
 पुष्कळ वाढेना कां विध्य, नव्हे पात्र रत्नसानुजया. ६२
 अजि ! धर्मराज ! ठावें पांडित्य तुम्हांसि लव हि न भटांचें,
 यांचें हृदय पहातां, विपुळ म्हणति कवि तथापि नभ टांचें.
 सार्जुन भीम हि अयशीं, सेडुनि या दुर्गुणासं चि, बुडाला,
 न भजति सुंयशस्काम क्लीबा, आरोग्यकाम चिबुडाला. ६४
 धन्य सुयोधन लोकीं, अन्य नसे यासमान राजन्य;

१. भीष्मद्रोणादि गुरुजनांस नमस्कार करण्यासाठी. २. योग्य काळ जाण-
 पारार. ३. मेरुपर्वतानें. (स्थैर्य, श्रेष्ठत्व इत्यादि गुण मेरुपर्वतापेक्षां हि धर्मराजाच्या
 ठिकाणी आधिक्यानें वसत होते). ४. खोडलेला पाठ-वाडुबळें. ५. अन्वयार्थ-
 नीच [व] मूढ वाळी बळें मत्त होउनि जे (रामचंद्राशी वैर) संपादी, तें
 जयाचें कर्म (ते ज्या दुर्योधनाचें कर्म) त्याची चमू (सेना) ढवाळीतें (धर्म-
 राज्याच्या टवाळीस, निंदेस) करिती जाली. ६. पृथ्वी मिळविण्याचा यत्न. ७.
 मेरुपर्वताप्रमाणें विध्याभोंवती फिरण्याचें सूर्यानें नाकारल्यामुळें विध्य रागावला व
 तो इतका वाढला कीं, त्यामुळें सूर्याची गति कुंठित झाली. तेव्हां देवांच्या विनंती-
 वरून विध्याचे गुरु अगस्त्यऋषि त्याकडे येतां च विध्याने त्यांस नमस्कार घातला.
 'दाक्षिण हिंदुस्थानांतून परत येईपर्यंत तूं असा च वांकलेला रहा' अशी आज्ञा करून
 अगस्त्यऋषि गेले ते पुन्हां परत आले नाहीत. अर्थात् विध्यास तसें च रहावें लागलें.
 सूर्यचंद्रांची गति विधल्यामुळें-अडविल्यामुळें त्यास 'विध्य' असें नांव पडलें, अशी
 कथा आहे. ८. मेरुपर्वतास जिकण्यास. ९. कौरवपक्षीय वीरांचें. १०. लहान.
 ११. युद्ध सोडून शत्रूस शरण जाण्याच्या दुर्गुणास. १२. उत्तम कीर्ति शिच्छि-
 णारे. १३. आरोग्य शिच्छिणारे. १४. शेंदळास-पंत. १५. क्षत्रिय.

वैभ्यगुणें काय वडे माहतिसीं इतर वानरा जंम्य ? ६५
 प्रौकृत कौरव सैनिक करिती उपहास बहु अस्म, राज्या !
 त्या वर्णू काय ? रसिक बहु विटती सेवितां अंसारा ज्या. ६६
 भीष्माचे पाय धरुनि, धर्म म्हणे, 'हो ! पितामह ! त्वरतें
 मन सैमरमल्लारंभा; हें चि करावें हिता महत्वरतें. ६७
 द्या आह्वा, सानुज मीं पौत्र तुम्हांसीं करीन शुद्ध रण,
 गुर्वनुमतें स्वधर्माचरणें कवि करिति कुळसमुद्धरण. ६८
 आशीर्वाद मजकडे द्या, देइल भैव्यकोटि केशवसा,
 गुर्वाशीर्बळवार्जित जो क्षण हि उभा न तो टिके शैवसा.' ६९
 भीष्म म्हणे, 'जालों मीं या कर्मकरुनि सुप्रसन्नमना,
 देतों शाप, पराभव व्हाया, येतासि जरि न मन्नमना. ७०
 भंगेल गुर्वपूजक, साधुनि देइल गर्ग होरीं ज्या,
 या कर्म तूं साक्षात् सकळाहितकामभर्ग हो, राज्या ! ७१
 बा ! पुरुष अर्थदास, न अर्थ पुरुषदास, जाणत्या ! समज;
 कीं, बद्ध कौरवानीं केलें अर्थें चि जाणत्यास मज. ७२
 युद्धेतर वर मागें, द्यावें म्यां काय सज्जना ! तूतें ?
 जें आज्याचें ध्याया योग्य चि तज्जनसज्य नातू तें.' ७३
 धर्म म्हणे, 'आजोबा ! उत्साहें कौरवार्थ भांडावें,
 साह्य करावें माजें, हा द्या वर मज मन न सांडावें.' ७४

१. अरण्यांत राहतात या गुणानें. २. युद्ध. ३. क्षुद्र, हलकट. ४. नीरस
 अशा. ५. त्वरा करतें. ६. युद्धयज्ञाचा आरंभ करण्यास. ७. महत्वाकांक्षी
 पुरुषानें. ८. नातू. ९. युद्धनीतीस अनुसरून. १०. बहिलांच्या समीचीन. ११.
 कुलाचा उद्धार. १२. अनंत कल्याण. १३. गुरूच्या आशीर्वादरूप वळानें रहित.
 १४. प्रेतासारखा. १५. गुरूस न पुजणारा. १६. प्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ गर्गमुनि.
 १७. मुहूर्त. १८. सर्व शत्रुरूप मदनास शिवासारखा. १९. अर्वाचा-पैशाचा-
 दास. २०. युद्धाशिवाय दुसरा. २१. त्याचे भजनीं तत्पर. २२. नेटानें.

शांतनव म्हणे, 'वत्सा ! काय करूं साह्य सांग घेवदा या ?
 बापा ! अजातशत्रो ! माज्या तूं मात्र पात्र बरेदाया.' ७५
 धर्म म्हणे, 'अपराजित आपण जालां चि रामसम रौमी,
 करिन म्हणतो कराया तुमंचा तेजोविराम समरा मीं. ७६
 होइल कसा स्वपरिभव सांगा, साहित्य होय हें माजें,
 उत्कर्षकर चि शैलज्वलनपतन वीरदेहहेमा जें.' ७७
 भीष्म म्हणे, 'मज लोकीं जिंकीसा वीर आढळेना, गा !
 वृद्ध हि सिंह महामदमत्ता ही काय गा ! ढळे नांगा ? ७८
 न टिकेल शक्र हि धरुनि चित्तीं यत्ना, करांत शंतकोटी;
 बुडतिल बाहुबळमदें भट या रत्नाकरांत शतकोटी.' ७९
 धर्म म्हणे, " म्हणुन चि मज जोडुनि घावा तुम्हीं उपाय सखा
 सुबुधुक्षित ही सुपितर म्हणति क्षुधिता मुला 'सुपायस खा.'"
 भीष्म म्हणे, 'बा ! बहुमत साधु चि, न तसे सदा असुखात्या;
 जा, ये पुन्हां, प्रतिज्ञा न जडा सुखा, जडा असुखा त्या.' ८१
 द्रोण हि असें चि, नमितां होउनि परम प्रसन्न, 'पंद लाहो
 पुण्यश्लोक युधिष्ठिर' इत्याद्याशीःसंहस्र वदला, हो ! ८२
 'धर्मा ! भला भला गा ! शाप चुकविला, सुधर्मसमयज्ञा !
 करिशील खलक्षत्रियपशु मारुनि परशुरामसम यज्ञा. ८३
 जो तुज रुचेल तो मज युद्धाहुनि इतर सर्व घर माग,

-
१. वर देणान्या (भीष्मास). २. वररूप पितृधनास. ३. अजिंक्य. ४.
 रामचंद्रासारखे. ५. परशुरामी. ६. तेजोमंग, पराजय. ७. शस्त्ररूप अर्मांत
 पडणें. ८. वीरदेहरूप सुवर्णास. ९. हत्तीला. १०. शंभर कोटि (धारा) असणारें
 वज्र. ११. आत्मानं दर्शयन्वदति—पंत. १२. समुद्रांत. १३. मिळवून. १४.
 [तुमच्या वधाचा] उपाय हाच मित्र. १५. फार भुकेलेले. १६. उत्तम खीर. १७.
 [स्वतःच] प्राण. १८. अवघड, तडीस नेण्यास कठिण. १९. राज्यपद.
 २०. इत्यादि हजारों आशीर्वाद.

लाजोत अभीष्टप्रद जे मंदारादि पांच परमाग.' ८४

धर्म म्हणे, 'नमुनि तुम्हां पुसतों तुमचा चि मीं वधोपाय, ८४
घाया कुठार कल्पवृक्ष हा वर मला बधो पाय.' ८५

द्रोण म्हणे, 'होइल जरि साधुमुखें सुमहदप्रियश्रवण,
योगबळें देहातें त्यजिन करुनि चित्त उपशमप्रवण. ८६

तेव्हां करील कोणहीं भलता त्वद्गीर मन्मथन, राज्या !

सुगुरु सुशिष्यसुवश कीं सुखीवश सुबहु मन्मथ नरा ज्या.'

यापरि ईतरासुलभ स्वगुरुद्रोणप्रसाद साधुनि घे,
ऐसें चि कृपाचार्याप्रति ही वंदावयासि साधु निघे. ८८

नमनं प्रसन्न होउनि कृप हि म्हणे, 'यां विधीस चुकतास,
तरि देतों शाप तुला, विजय न घडता, हितासि मुकतास. ८९

अर्थाचा दास पुरुष, अर्थ नव्हे पुरुषदास, बापा ! हें
सत्य, मज कौरवानीं केलें अर्थें चि बद्ध बा ! पाहें. ९०

यास्तव मीं कृषींवरि वदतों, युद्धान्य सर्व वर मागें;
राया ! त्वत्सम साधु ज्ञाता ज्ञाला न भूमिवर मागें.' ९१

'स्ववधोपाय वदा, हा वर द्या,' न वदों शकें असें नृपती,
परि कामना मनींची गूढा ही समजला सुधी कृप ती. ९२

बोले, जरि संकोचें न मनोरथ कळविशी परि समजला,
गुरुवत्सळा ! असे तव हितचिंता बहु तुज्यापरिस मजला.

असतें मरण कपाळीं, कथितों तदुपाय, फार यश होतें,
परि नाही, काय करूं ? त्यां दो वृक्षांसि मात्र वश हो ! तें. ९४

१. इच्छिलें देणारे. २. कल्पवृक्ष. ३. कुन्हाड दिली असतां तिनें हा याचक मजवर धाव घालील असा विचार न करितां, कल्पवृक्ष इच्छिलेली कुन्हाड सुद्धां देतो त्याप्रमाणें. ४. हा वर मला घाया [तुमचा] पाय (चरण) बधो (अनुकूल होवो). ५. अत्यंत अनिष्ट गोष्ट ऐकणें. ६. शीतलत्पर. ७. माझा वध. ८. मदन, कामेच्छा. ९. दुसऱ्यास कठिण. १०. धर्मराज. ११. नमस्काररूप क्रियेस. १२. दुर्बलाप्रमाणें. १३. पूर्वी. १४. धर्मराज. १५. गुप्त. १६. बुद्धिमान्. १७. भीष्मद्रोणांस.

चिंतीन त्वद्विजय ब्राह्ममुहूर्ता उठोनि संतत मीं,
जे जे गुरुभक्तिरासिक ते न भ्रमले पडोनि संत तैमीं.' ९५

ऐवं नृप कृपगुरुवर साधुनि, शल्यास ही करी नमन;
तो हि म्हणे, 'माग वर, प्रिय करुनि तुजें सुखी करीन मन.' ९६

धर्म म्हणे, 'उद्योगीं जो दिधला तो चि मद्रमहिवर ! हो !
सैतात्मजतेजोवधवर बहु, तेणें चि भद्र महिवर हो.' ९७

शल्य म्हणे, 'बा ! धर्मा ! हें तों आम्हांस काम सामान्य;
जा, हो खळबळ मर्दुनि विजयें विश्वांत रामसा मान्य.' ९८

पेसे भीष्मद्रोणप्रमुखगुरुवरप्रसाद साधूनीं,
परते धर्म महात्मी स्तविला बहु नारदादि साधूनीं. ९९

ब्रह्म्याचे ही करितो ज्याच्या बोधामृतासि आ कर्ण,
तो^{१२} भगवान् कर्णातें भेटोनि म्हणे, "मदुक्त औकर्ण. १००

धर्मा सहाय हो, ये, धरिति परार्थ हि असिप्रति ज्ञाते,
पाळीं, 'भीष्मामागे युद्ध करावें' असि प्रतिज्ञा ते. १०१

भीष्म पतन पावे तों आम्हांला हो सहाय, चाल कसा;
सुभद्र प्रार्थावा परदमनीं, गमनीं तुरंगचालकसा." १०२

कर्ण म्हणे, 'विश्रियें तिळमात्र घडो या सुयोधनाचें न,
कृष्णा ! दारोदारीं नटसां कां मीं सुयोध नाचें ? १०३

त्यजिलें सुयोधनार्थ स्त्रीप्राणधनांसह स्वधाम हि म्हां,

१. दोन घटिका रात्र राहिली आहे अशा वैळी. २. गुरुभक्तिरूप रसांत तल्लीन झालेले. ३. अज्ञानांत, अंधकारांत. ४. याप्रमाणें. ५. उद्योगपर्वांत. ६. हे मद्राधिपा शल्या ! ७. कर्णाचा तेजोभंग (पाणउतारा) करण्याचा वर. ८. कल्याण. ९. दुष्टांचें सैन्य. १०. रामचंद्रासारखा. ११. उदारधी. १२. कृष्ण. १३. ऐक. १४. दुसऱ्यासाठी. १५. तलवारीस. १६. घोड्यांस चालविणारा, सारथि. १७. अनिष्ट. १८. बहुकृपाप्रमाणें. १९. आपलें वर.

या कर्माच्या पावे न स्वाहा, तसि च न स्वधा, महिम्या.' १०४
 कर्ण न मिळतां, परते ज्याच्या नामें तरे अजामिळ तो;
 साधुमुखें 'साधु' म्हणुनि घेणारा तो चि या अजां मिळतो.
 त्या दो कटकांत उभा धर्मात्मा धर्मराज राहोनीं,
 उजवा बाहु उभारुनि उच्च वदे कौरवांसि पाहोनीं. १०६
 'न वरा असोषु नृप, कां पडतां राहुनि तयासमीप दरीं?
 खळसंग त्यागुनि जो येइल, घेइल तयास मीं पदरीं.' १०७
 भेदे युयुत्सुं धर्मा, त्यजुनि ज्येष्ठा कृतार्नया भ्रात्यां,
 जैसा साधु विभीषण रघुकुलतिलका महार्दयाम्रा त्या. १०८
 धर्म म्हणे, "बा ! तूं तों बंधु, करूं नेणसी च अन्याया;
 परि म्हणतों या समयीं येतां आगस्कंरा हि अन्या 'या.' १०९
 उरसील तूं चि साधो !, इतर सकळ दुष्ट भस्म होतील,
 हस्त तुजा चि तिळोदक त्या तातांच्या मुखांत ओतील." ११०
 वैश्यात्मजागमन हें जेंवि अवसरार्थयुक्त तोकवचें
 स्वीकारुनि गुणज्ञ प्रभु घे स्वरथीं चढोनि तो कवच. १११
 ज्याला न्याय म्हणे, 'हूं,' कारुण्य म्हणे, 'धरूं नको दंड,'
 तो श्रीमदजातारी स्वरथीं बसतां धरुन कोदंड, ११२
 चढले रथीं भुजांतें भ्राते भीमादि सर्व थापडुनीं,

१. अन्वयार्थ—स्वाहा तसि च स्वधा [मित्रासाठी स्त्री, प्राण, धन इत्यादि सर्वस्वाचा त्याग करणें] या कर्माच्या महिम्या (मोठेपणास) न पावे. २. वेदोक्त विधिविशेष. ३. जन्मरहित अशा श्रीकृष्णास. ४. मोठ्या स्वरानें. ५. दुष्ट. ६. भयांत, संकटांत. ७. धृतराष्ट्रास वैश्यकन्येपासून झालेला पुत्र. ८. अन्याय केलेल्या. ९. भावास. (दुर्योधनास). १०. दयारूप मोठ्या मेघास. ११. अपराध्यास. १२. धृतराष्ट्राच्या. १३. वैद्यापुत्र युयुत्सूचें येणें. १४. प्राप्तप्रसंगास योग्य असें. १५. बालकाचें वचन. १६. अन्वयार्थ—ज्या अजातारीला न्याय म्हणे, 'हूं' (दंड धर व दुष्टांचा नाश कर; पण) कारुण्य म्हणे, 'दंड धरूं नको,' [तो] श्रीमदजातारी (धर्मराज) कोदंड (धनुष्य) धरुन स्वरथीं बसतां. १७. दंड ठोकून.

धरिला चि रणोत्साह, त्यजुनि मरणभीति, सर्वथा पैदुनीं.
पाहुनि अजातरिपुची ताईग् गुरुचरणभक्ति, महिचरले
अहिचरलेखवरांडुनि बहु कठिन हि यवनवीर गहिचरले. ११४

अध्याय दुसरा.

(प्रथमद्वितीयदिनयुद्ध.)

भीष्म पुढें करुनि, उठे प्रथम सुयोधन करावया कर्दन,
भीम पुढें करुनि, उठे धर्म प्रभु जो सुकीर्तिचें सदन. १
लोलेंनें द्विडिभांचा न मद अवस्थापिता महातरणी,
न दिसों दे चि जना तव लेश अवस्था पिता महार्तणी. २
भीमाचा सिंहध्वनि करि बॅळघैर्या अपाय, देवां ! जी !
लक्षांत एक हि पुढें यत्नशतें ही न पाय दे वाजी. ३
भीमाच्या सिंहचें हगले मुतले समस्त गज वाजी,
म्हणति, 'न अस्मदसंह्रीं याकैरवीं अंतकास यजवा जी !' ४
भीमाचा सिंहध्वनि कोणास हि आयकों न दे वाघें,
सोडुनि समाधि, मस्तक डोलविले आयकों देवांचें. ५
शल्ययुधिष्ठिरभीष्मार्जुनभीमसुयोधनादि हे तुंमुलें
युद्धे करिते जाले; स्वपरविनाशीं तुजीं च हेतुं मुलें. ६
सहदेव दुर्मुखार्सीं, गुरुपुत्रार्सीं करी रण शिखंडी,

१. युद्धाचा उत्साह. २. युद्धकुशल अशा वीरानी. ३. तशा प्रकारची. ४. पृथ्वीवरील. ५. सर्पश्रेष्ठ (शेषादिक) व देवश्रेष्ठ (शंकरादिक) बाहून. ६. युद्ध. ७. शत्रुरूप हत्तीचा. ८. राहूं देणारा. ९. वृद्धत्व—पंत. १०. महासूर्य. ११. कौरवसैन्याच्या धैर्यास. १२. धृतराष्ट्रा ! १३. सिंहनादानें. १४. आमच्या प्राणानीं. १५. या भीमसेनाकडून. १६. यत्न करवा, बळी बा. १७. महादेवानें. १८. भयंकर, घनघोर. १९. कारण. २०. दुर्योधनाच्या धाकट्या भावाशीं. २१. अश्वत्थाम्याशीं.

राक्षस अलंबुष घटोत्कच भिडले बहु, जसे अहि शिखंडी. ७
 दुःशासन नकुळार्सी, धृष्टद्युम्नासर्व भिडे द्रोण,
 सात्यकिर्सी कृतवर्मा; द्वंद्वे वर्णील तीं किती कोण? ८
 युद्धे जिकडे तिकडे शोणितगंधे. समस्त भट भुलले,
 स्वपरक्षतजोक्षित ते, जेवि वसंती पलाईतर फुलले. ९
 येउनि वराप्सरा अवलोकी राजन्यसंगरा ज्या जी,
 ती तदितर वांछीना, जेवि सती अन्यसंग, राज्याजी! १०
 वर्णित होत्या आर्धी वीरांच्या शुद्ध सूरवधू लीला,
 निंदाव्या परि निंदित नव्हत्या त्या रुद्धसुरवधूलीला. ११
 बहु साधु हि साधूतें वधिते जाले, जसे खळ खळातें,
 जें तद्रक्त वहात चि होतें वर्षाबुसें खळखळां तें. १२
 भांडोनि भागला बहु भगवान् भार्गव हि करुनि पण ज्यासीं,
 संगर करिता जाला अभिमन्यु कुमार फार पण ज्यासीं. १३
 भीष्मशरहतविराटक्षितिपसुत श्वेत करुनि समर मरे,
 वदले सूरार्षि त्यातें, 'बा! चिरै नाकीं महेंद्रसम रम रे!' १४
 सिंहें गजसा, भीष्में वधितां चि श्वेत धर्मसेनानीं,
 निजंशिविराचा आश्रय केला बहुभीतंभग्नसेनानीं. १५
 परिभवखिन्न युधिष्ठिर रात्रौ प्रभुला म्हणे, 'अगा! अजिता!

१. बकासुराचा भाऊ. २. साप. ३. मोर. ४. रक्ताच्या वासानें. ५. आपल्या
 व शत्रूच्या क्षतांपासून उत्पन्न झालेल्या रक्तानें भिजलेले. ६. पळसाचे वृक्ष. ७.
 देवांगना. ८. क्षत्रियांच्या युद्धाला. ९. धुतराष्ट्रा! १०. देवांगना. ११. रोधिला
 आहे उत्तम ध्वनि जिने अशा धुळीला. १२. पावसाळ्यांतील पाणबाप्रमाणें.
 १३. परशुराम. १४. प्रतिष्ठा. १५. भीष्माच्या बाणानें ताडिलेला
 विराटराजाचा मुलगा श्वेत. १६. देव व ऋषि. १७. चिरकाल. १८.
 सुखोपभोग घे. १९. धर्माचा सेनापति. २०. आपल्या छावणीचा. २१. पुष्कळ
 भयभीत झालेल्या व पराभूत झालेल्या सैन्यानीं. २२. पराभवानें खेद पावलेला.
 २३. अजिंक्य अशा श्रीकृष्णा!

ऐसं कळतें तरि हा जपता, तपता, तपोबनीं येजिता. १६
 अतिदुःसह उग्रौचें तेज सकळदुःसर्ही हि मदनीं कीं
 रामीं भीष्माचें, या जिंकाया शक्ति काय मदेनीकीं? १७
 झटता तुजा सखा तरि होतें हित, परि न हा मनावरि घे,
 पतिसै हि अकर्णधारप्रहिता उतरूं नदीं न नाव रिघे. १८
 वत्सें भीमै एके काय करावें? न अंग राखावें;
 भगवति! गदे! नमस्ते! त्वां कितिकां करुनि संगरा खावें?
 शक्रादि देव असते तरि त्यांस हि दावितों चि हात रणीं;
 मसेज यापुढें किति? कीं मीं खद्योतें, भीष्म हा तरणी. २०
 कळलें राज्यसुख पुरे, दे आझादान, हा तपो रानीं;
 थोरानीं जोडावे तपआझादा, न हात पोरानीं. २१
 मजकरितां भ्रात्यानीं वरिली, जोडुनि हात, पारिंरता;
 श्रमते न हे, जरि वनामाजि न सोडुनि हा तपा मरता. २२
 शकुनीसीं दृतांत प्रौगल्भ्य तसें तशा फळीं फळलें.
 संप्रति पितामहौसीं करितां रण काय फळें नसे कळलें? २३
 जाले सुयोधनाला भीष्मद्रोण प्रसन्न सुरतरसे,
 व्यर्थ असुभगा, पतिसीं सुभगेचें आठवूनि सुरत, रुसे. २४
 बांचो हें बळ, भीष्माकरवीं कवि कोण मारविल याला?

१. यज्ञ करता. २. फार असह्य. ३. महादेवाचें. ४. अन्वयार्थ—सकळदुःसर्ही
 हि (सर्वजनास असह्य—अजिंक्य—अशा) मदनीं अतिदुःसह [असें] उग्रौचें
 (शंकराचें) कीं रामीं (परशुरामीं) भीष्माचे अतिदुःसह तेज [सफळ झालें;
 अशा] या (भीष्मास) जिंकाया मदनीकीं (माझ्या सेनेत) शक्ति काय ?
 ५. अर्जुन. ६. शत्रुपरामबरूप कल्याण. ७. धन्यास. ८. सुकाण्याशिवाय
 सोडलेली. ९. परतीरास नेण्यास. १०. शिरत नाही. ११. तुला नमस्कार असो.
 १२. काजबा. १३. हा धर्म. १४. तप करो. १५. तप करण्याविषयी आझा
 द्वेणारास. १६. हलकेपणा. १७. श्रम न पावते. १८. (मी) धर्म. १९.
 प्रौढपणा, नेपुण्य. २०. भीष्मासीं. २१. परिणाम. २२. भाग्यशालिनी स्त्रीचें.

नेला गुरुमद येणें, भगवतें जेंवि मार चिलयाला.' २५
 गोविंद म्हणे, "प्रभुजी! कां जी! श्रमतां शिरोनि शोकांत?
 हो कां तसा पराक्रमविस्त्यात द्रोण भीष्म लोकांत. २६
 बुडती वयसनीं थोर हि होतीं कुष्टां जनां पळ सहाय,
 केवळ न बंधु म्हणती, पाहुनि समरीं खेळां पळस 'हाय!
 लोकत्रयांत निरुपम तुमचे भीमादि बंधु हे चवघे,
 इच्छिति भवत्प्रसाद, द्रुपदविराटादि भूप ही अवघे. २८
 जाणतसा द्रोणाला धृष्टद्युम्नाख्य दिव्य ओखंद हो!
 भीष्मा हि शिखंडी, हे द्रुत अगदद्वय तुम्हांसि तोखंद हो. २९
 वेचुनि सर्वस्वातें, युष्मत्प्रियैरहित करीन बहुधा मीं,
 समयीं कसें चुकावें तुमच्या भोगूनि भोग बहु धार्मी? ३०
 तुमच्या पुण्यगुणाचा न शतांश हि त्या सुयोधनवराकीं,
 कां भ्यालां जी! विजयश्रीचा सुहृती सुयोध नवरा कीं! ३१
 भीम विराट सपुत्रद्रुपद सिताश्वभाभिमन्यु सहदेव,
 यांसि रणीं पृष्टप्रद होतिल शर्तपूर्वमन्युसह देव. ३२
 आज्ञापावे आपण भीष्मद्रोणांतक स्वयें देवां!
 हे वासैवा हि जिंकुनि करितिल तुमची रणांगणीं सेवा." ३३
 धर्म म्हणे, 'इयालेंक हो! प्रसवावे सैद्यशोर्थ सुत तातें,

१. शंकरानें. २. मदन. ३. संकटांत. ४. मदत करणारे झाले असतां. ५.
 दुष्टाना रक्तबंबाळ झालेलें पाहून आपल्यापेक्षां या दुष्टांस रक्तवर्णानें अधिक
 शोभा आली म्हणून पळसास दुःख होतें, अशी कवीची कल्पना आहे. ६.
 तुमची कृपा. ७. धृष्टद्युम्न आहे नांव ज्याचें असें. ८. औषध. ९. लांकर.
 १०. दोन औषधें. ११. संतोष देणारें. १२. खर्चून. १३. तुमचें प्रिय व हित.
 १४. नीच दुयेंधनाच्या ठिकाणीं. १५. पुण्यशील. १६. उत्तम वीर. १७. पाठ
 दाखविणारे. (भिऊन पळणारे). १८. शत आहे पूर्वीं असा मन्यु तो शतमन्यु=इंद्र.
 त्यासह. १९. भीष्मद्रोणांस मारणारे शिखंडी व धृष्टद्युम्न. २०. धर्मा!
 २१. इंद्रास. २२. मेहुणे (शिखंडी व धृष्टद्युम्न) हां! २३. सत्कीर्तीसाठी.

सत्पुत्रे हि करावें जेणें होईल कीर्ति सुतता तें. ३४
 धृष्टद्युम्ना ! माजा तूं कीं तो स्कंद देवसेनानी.
 पावावा जय अस्मत्सेनानीं जेंवि देवसेनानीं. ३५
 बा ! तूं द्रोणांतक हो, भीष्मांतक हो त्वद्ग्रंज शिखंडी;
 मधुनाशक जेंवि हरि, स्मरनाशक जेंवि देव शशिखंडी.' ३६
 ते बोलिले, 'जसें तूं इच्छिसि होईल तसें चि राया ! तें;
 बहु हर्षसील विजयें, वृद्ध जसा औरसें चिरायातें.' ३७
 रचिला दुसरे दिवसीं व्यूह क्रांचारुणाख्य धर्मानें,
 गरुडव्यूह श्रीमद्भीष्मानें परमशुद्धकर्मनें. ३८
 तें भीष्मार्जुनयुद्ध स्तविलें सुरसिद्धवरसमूहानीं,
 केल्या असकृद्विरुचिहानि न केवळ तिहीं चमूहानीं. ३९
 तच्छरपटलें बहुदा लोपे प्रकटे सहस्रभानु घडी,
 उघडी पहावयास्तव, जाणों लज्जेस्तव स्वभां नुघडी. ४०
 वृद्धतरुण भीष्मार्जुन, परि न रणीं न्यून अधिक ते गमले;
 सम लेखंरिषि तयातें जाणुनि, तद्गुजपराक्रमीं रमले. ४१
 भीष्म स्तर्नांतरीं श्रीशौरिशरीरीं शिताग्रं शर हाणी,
 न्हाणी क्षैतजें कोपें, आणी तें पार्थ लोचनीं पाणी. ४२
 नारायण अजितें जसा, अजित तसा चि त्रिविष्टपिं नर तो;

१. अत्यंत पसरलेली. २. कातिकस्वामी. ३. देवांच्या सेनेचा नायक. ४. तुझा वडील भाऊ. ५. चंद्राचा भाग (अर्धचंद्र) आहे मस्तकी ज्याच्या असा शंकर. ६. फार दिवसानां आलेल्या (झालेल्या) औरसपुत्रानें. ७. क्रांचारुण नांवाचा. ८. अत्यंत शुद्धाचरणी भीष्मानें. ९. देवांच्या व सिद्धांच्या श्रेष्ठ समुदायानीं. १०. वारंवार सूर्यप्रकाशाचा लोष [केला]. ११. भीष्मार्जुनांनीं. १२. सैन्यनाश. १३. त्यांच्या बाणरूप वस्त्रानें (पडद्यानें). १४. हजार किरण असलेला; सूर्य. १५. आसलें तेज. १६. देव व ऋषि. १७. आनंदित झाले. १८. हृदयांत. १९. श्रीकृष्णाच्या शरीरावर. २०. तीक्ष्ण टोंक असलेले बाण. २१. जखमेतून निघणाऱ्या रक्तानें. २२. अजिंक्य. २३. त्रिभुवनांत.

रसनेसि म्हणेल कवण सुकवि 'तेदुत्कर्षवर्णनीं न रतो?' ४३
 तात तुजा तेजस्वी मृत्युंजयसा चि होय अजित रणी;
 संबोधनप्रसंगीं यासि म्हणेल चि सभेत 'अजि !' तरणी. ४४
 जें सोडिति शस्त्र म्हणे प्रेक्षकसुरनरमदांसि 'संपा' तें,
 कंपातें भीष्माजुन देती अंचळेसि शस्त्रसंपातें. ४५
 प्रेक्षकजनांत एक हि एकाचें ही लवे चि ना पातें;
 प्राणहर हि सुमनोहर कोणा वदवेल युद्ध बापा ! तें? ४६
 धृष्टद्युम्न द्रोणप्राण हराया प्रयत्न मात्र करी,
 परि तो परिभव पावे, होय कसा सिंहविजयपात्र करी? ४७
 झाला विरथ विशस्त्र हि परि न भियाला तशा हि उर्वरितें,
 गुरुशरवृष्टि निवारित होता चर्म चि मात्र उर्वरितें. ४८
 वारी नित्येति च, वारिल कुंगुरुच्या काय सायका ढाल?
 हे चि तुम्हीं साधु रसिक या दुग्धांतील साय काढाल. ४९
 तों भीमसेन सोडुनि गुरुवरि शर सात सोडवी राया!
 जाणों ते सैतर्षी म्हणती, 'यश रक्ष, सोड वीरा यां.' ५०
 इतक्यांत वृद्ध आले वृपद विराट हि करावया समरा,
 त्यांप्रति जाय म्हणाय, जाणों 'सार्थक करा वयास, मरा.' ५१
 दुर्मद काळासि जसा लंघाया विश्वनायका लिंगा,
 प्रेरी भीमासि तसा लंघाया भैरतराय कालिंगा. ५२

१. जिहेंस. २. त्याच्या (अर्जुनाच्या) उत्कर्षाचें वर्णन करण्यांत. ३. महा-
 देवासारखा. ४. पाहणारे देव व मनुष्ये यांच्या गवांस. ५. नाहींसि व्हा;
 सरा. ६. पृथ्वीस. ७. आयुधप्रहारानें. ८. मोठ्या शत्रूस. ९. मोठी बाणवृष्टि.
 १०. ढालीन. ११. राहिलेल्या. १२. दैव. १३. भीष्माच्या. १४. मलई. १५.
 भीष्मावर. १६. सात बाणरूपी सप्तर्षी. १७. धृष्टद्युम्नास. १८. दुष्ट गर्व. अन्व-
 यार्थ—जसा दुर्मद (यमाचा दुष्ट गर्व) विश्वनायका लिंगा (शिवलिंगास) लंघाया
 (उद्ध्वसन करण्यास) काळासि (यमास) प्रेरी (पाठविता झाला). १९. दुर्योधन.

कालिंगमथन करितां सकळांस हि भीम रुद्रसा गमला,
 धमला न लक्ष्ममथनीं, कथवे बहु युद्ध विस्तरें न मला. ५३
 शिरतां कालिंगकटकीं चरुनि करीं तो महाभुज गदेतें
 देता जाला भय जें भेककुळाला महाभुजग दे तें. ५४
 धृष्टद्युम्न तयाला धाबुनि झाला सहाय सहसेन,
 चित्तांत म्हणे, 'रुद्र चि हा, या प्रभुला कधीं हि न हसेन.' ५५
 स्वरथीं धाबुनि म्हणे, 'मेले कालिंग सर्व बा ! हेरें,
 या मांसकर्दमाच्या जावें आम्हीं निघोनि बाहेर.' ५६
 सात्यकि भेटुनि शतदा 'जय जय' पेसें सुखें वदे त्यातें,
 आपण निवोनि निववी पुष्कळ त्या ही सुखेंव देत्यातें. ५७
 मग मथिले द्रौणीचे द्रुपदसुतें, करुनि आहवा, वाजी;
 त्यासि स्वरथीं घेउनि, शल्य म्हणे, 'हीं न राहवाचा, जी !'
 मारामार करिति मग कृप शल्य द्रौणि हे तिथे त्यातें,
 विपिनीं^{११} वृकें^{१२} एकातें जेंवि स्ववधार्थ हेति^{१३} घेत्यातें. ५९
 करितो भवितापत्रय वारुनि जन जेंवि कंजनांभाचा,
 करि तेंवि पार्षतरिपुत्रय वारुनि लोकरंजना भाचा. ६०
 त्या अभिमन्युवरि उठे लक्ष्मण नंदन सुयोधनाचा हो !
 सुर अप्सरांसि वदले, 'दोघे ही हे सुयोध, नाचा, हो !' ६१
 वे 'सांधु सांधु !' म्हणबुनि, खंडुनि त्या जिष्णुसुनुचापातें,
 वदले कौरव, 'आतां होतो हत जिष्णु सैनुच्या पातें.' ६२

१. कालिंगाचा पराभव. २. लक्ष्म सैन्याचा पराभव करण्याच्या कामी. ३. वेडकांच्या समुदायाला. ४. सेनेसह असा. ५. पहा. ६. मांसाच्या चिखलाच्या. ७. भीमास. ८. चांगलें आलिंगन. ९. युद्धा. १०. हा धृष्टद्युम्न शिल्पक ठेवूं नये. ११. अरण्यांत. १२. लांडगे. १३. शस्त्र, तलवार. १४. संसारी लोकांचे त्रिविध तप. १५. कमलनाभ जिष्णूचा-कृष्णाचा भाचा अभिमन्यु. १६. धृष्टद्युम्नाचें शत्रु-त्रय. १७. शाबास शाबास ! १८. तोडून. १९. अर्जुनपुत्र अभिमन्यूच्या धनुष्यास. २०. मुळाच्या. २१. पतनानें, नाशानें.

सज्य कबनि इतर धनु आतां ही कोपला पैराव्यासा,
 शोकी बुडवूं पाहे स्वाव्यासा, पर जसा पैराव्यासा. ६३
 जेणें कुरवाळावें, लागे आत्यासि तो विदाराया,
 सांगों काय तुज तुज्या पौत्रांचें युद्ध कोविदां ! राया ! ६४
 बंधूसि बंधु पाहे माराया लावकासि लावकसा,
 लाविसि परा, सैकृत्तरि बोल नृपा ! आपणासि लाव कसा.
 अन्योन्यासि विदारिति ते खैरतरनखरसिंहशावकसे,
 लावकसे न म्हणावे, तेजःसंपन्न मूर्तपावकैसे. ६६
 होय सहाय सुयोधनराय स्वबळासमेत तनयाला,
 स्वयुगीं कलिकाळ जसा पुत्रनेहेंकरुनि अनयाला. ६७
 होय सहाय हरि जसा स्वैसमसमर्था स्वैनाममंत्रास,
 पार्थसुतासि तसा, ज्या कोण्हांपासुनि नसे चि संत्रास. ६८
 दैत्यांत प्रह्लाद चि गोंवा, इतर न सुंराप गावे, गा !
 भीष्म कुरुंत तसा हर होय पैरचमूसुरापगावेगा. ६९
 मानवली न सुरलता दुर्गा हि विजय धनुष्यवल्लीला.
 दिसतो मनुष्यसा जरि, तरि हि न याची मनुष्यवल्लीला. ७०

१. बंधु अभिमन्यु. २. परकीयासारखा. ३. आपल्या घरास—घरांतील मनुष्यांस.
 ४. शत्रूच्या घरास. ५. नातवांचें. ६. झाल्या ! ७. लावापक्षास. ८. एकदां तरी. ९.
 फाडून टाकिती. १०. तीक्ष्ण नखें असलेल्या सिंहाच्या पेट्यांसारखे. ११. मूर्तिमंत
 अग्नीसारखे. १२. अन्वय—जसा कलिकाळ स्वयुगीं अनयाला [तसा] सुयोधनराय
 पुत्रनेहेंकरुनि स्वबळासमेत (स्वसैन्यासह) तनयाला सहाय होय. १३. आपल्या-
 प्रमाणें च समर्थ असलेल्या आपल्या नाममंत्रास. १४. अभिमन्यूस. १५. वाखाण्णवड.
 १६. दारू पिणारे. १७. शत्रुसेनारूप गंगेच्या वेगास. १८. अन्वयार्थ—सुरलता
 (कल्पलता) विजयधनुष्यवल्लीला (अर्जुनाच्या धनुष्यवल्लीला) मानवली (मान
 डोलवती झाली) न (इतकेंच नाही तर) दुर्गा हि (देवी भवानी हि) मानवली.
 १९. मनुष्यासारखी कृति.

शतकोटिप्रति योजी ओ मेरूप्रभृतिशिखरितापार्थ,
 शतकोटिगुणें तेंदधिक गमला शरनिकरविखरिता पार्थ. ७१
 अभिमुख जाले होते जे जे ते पावले चि पर मरण;
 श्रीरामराक्षसांचा तों कीं हीं एक होय परम रण. ७२
 सूं सणणण सणणणणण वाजति शरनिकर कायहानिकर,
 वदले सुरमुनि, 'करितो नैरूपें रुद्र काय हा निकर?' ७३
 शरधिशरजलधि फुटले कीं दैवें पाश एकदा तुटले,
 ते काळव्याळ करटिघोटकभटभेक खावया सुटले. ७४
 कवि योजुनि उपमा गजहरनरशरततिस बाहुटळ लाजो,
 अंतुळबळ न कां गरंगलकलहीं हि न विजयिबाहु टळला जो.
 देवांसुराहव न बहु त्या कौरवपांडवाहवाहन,
 शोणितनर्दीत गेले सभट रथे-द्विरद-वाह वाहन. ७६
 त्वेत्तात स्मित करुनि द्रोणासि म्हणे, 'धनुष्य उतरा हो !
 शिबिरासि चला, फिरवा दुर्योधनवत्स, पांडुसुतें राहो. ७७
 मेल्या फार, पळाल्या, उरल्या दिसतात विप्रभा सेना,
 तिकडे पुरे म्हणेसा नर, जैवि कैळांत विप्र, भासेना. ७८
 केला अरिजन विजयें जैसा तो काम अछवि भवानें,

१. वज्रास. २. इंद्र. ३. मेरुप्रमुख पर्वतांचा नाश करण्यासाठी. ४. शंभरकोट पटीनें, लाखों पटीनें. ५. त्यापेक्षां ज्यास्त. ६. हजारों बाणांचा समुदाय [एकदां च] पसरणारा, फेंकणारा. ७. तोंडासमोर. ८. शत्रु. ९. भूतकालीन. १०. चाल, वर्तमानकालीन. ११. अर्जुनाच्यां रूपानें. १२. प्रलय. १३. भात्यांतील बाणरूपी समुद्र. १४. काळरूपी सर्प. १५. हत्ती, घोडे व योद्धे हे च कोणी वेडक, त्यांस. १६. हत्तीचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या बाणसमुदायास. १७. अनुपम सामर्थ्य असलेला. १८. विषकंठ शंकराशी युद्ध करण्याच्या प्रसंगां. १९. देवदैत्यांचें युद्ध. २०. रक्तनर्दीत. २१. योद्ध्यांसह. २२. रथ, हत्ती व घोडे. २३. तुझा पिता (भीष्म). २४. अर्जुन. २५. तेजोहीन. २६. कालियुगांत, कलहांत. २७. शत्रु-समुदाय. २८. निस्तेज. २९. शंकरानें.

बहुधा संमर्चिला बहुजन्म श्रीराम अछविभवानें. ७९
 अस्तासि भानु गेला, जावें आपण हि, काय राहुन गा !?
 रिक्त चि गिळितां हि संकळनिर्जरनिलया विकोय राहु नंगा.
 करिता जाला दुसरे दिवसीं पेसैं बदोनि अवहार,
 जो सर्वज्ञसभेच्या कंठीचा अतुळ विमळ नवहार. ८१

अध्याय तिसरा.

(तृतीयदिनयुद्ध.)

तिसरे दिवसीं राया ! भीमानें अंतितरोप्रकोपानें
 दुर्योधननृप मूर्छित केला, भेदुनि उरांत रोपानें. १
 सूत म्हणे, ' भीमाच्या, हरिच्या गजसा, न हा निमो^{१३} हातें.'
 पळवूनि करी त्याच्या यत्नशतें शीघ्र हानि मोहोतें. २
 सावध होउनि राजा भीष्मासि म्हणे, 'अहो ! पितामहजी !
 जाली भवत्प्रतिज्ञा काय जनां दे सुंधा पिता मंह जी ? ३
 असतां तुम्हीं पति, पृथापुत्र मथिति या मंदीयपूतनेतें.
 नवल ज्वलदनलाचें सर्वस्व बळें हरुनि घृत नेतें ! ४
 जिकडे वपु तिकडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें;
 पायें अनन्य लोटुनि लावावें काय अन्य थानातें ?' ५

१. उत्तम प्रकारें पूजिला. २. निर्मल आहे ऐश्वर्य ज्याचें अशा अर्जुनानें. ३. रिकामें बसून. ४. सर्व देवांचें वसतिस्थान असलेल्या मेरुपर्वतास. ५. शरीररहित. ६. मेरु-पर्वत. ७. युद्धसमाप्ति. ८. स्वच्छ. ९. नवीन रत्नहार. १०. भयंकर रागानें. ११. वाणानें. १२. [दुर्योधनाचा] सारथि. १३. मरो. १४. मूर्छेंस. १५. आपली (तुमची) प्रतिज्ञा. १६. अमृत. १७. उत्सव, आनंद. १८. सेनापति. १९. माझ्या सेनेस. २०. जळणाऱ्या अग्नांचें. २१. स्वकीय [मूल].

हांसुनि पृथुलजलजदलनिभशुभनयनें सलील फिरवून,
 पाहुनि सुयोधनानन, शांतनव वदे स्वकोष जिरवून. १
 “राया! भलतें चि बदसि, पैथ्य हित स्वगुरुवच न आइकसी;
 अन्य असोत, वदेल स्वसुताप्रति अहितवचन आइ कसी? ७
 ‘युद्धीं अजेय पांडव बैजधरा सामरा हि,’ असि वाणी
 आम्हीं शतदा कथिली, परि तुज ती लागली च असिवाणी. ८
 कैसा जिकावा हो! करुनि बळे आहवा युवा जेनें?
 बा! जिकिला कधीं तरि जेवनें तरुणें हि वायु बीजीनें? ९
 मीं आजि सौम्रजानुज शक्रसुताचें करीन वारण गा!
 बहु हें हि, पदभरि हि जरि सारील अनवकरी नवों रेंगा.”
 असि करुनियां प्रतिज्ञा विष्णुपदीनंदनें अति त्वरितें
 पांडवचमूपतीचें मधुनि चमू पाडिलें पतित्व रितें. ११
 वीरां न ओढवे गुंण, तूणींच्या सैन्याकां न कर पावे,
 भीष्म प्रीष्मैरवि च, मग तत्तेजें काय कां न करपावे? १२
 दिसतें तेजोमंडळ, जेंवि जेंवे फिरवितां अलातातें,
 तेंवि रथातें फिरवुनि केलें, जव दाविला भला तातें. १३
 जिकडे जिकडे पळती तिकडे तिकडे मंहाजवन तो बा!
 बहु ‘हाय! हाय!’ म्हणति प्राकृत, बुध ‘हंत! हा!’, यवन ‘तोबा.’
 सर्वेग सहस्ररूपी देव जसा देखिला गुरुपदरतें,

१. मोठ्या कमलपत्रासारखे सुंदर नेत्र. २. लालेनें. ३. हितकर.
 ४. आपल्या वडिलांचें वचन. ५. अजिक्य. ६. देवांसह. ७. खडगासारखी.
 ८. युद्धास. ९. तरुण. १०. म्हातान्यानें. ११. वेगवान् घोड्यानें. १२.
 वडील व धाकट्या भावांसह. १३. म्हातारा हत्ती. १४. रणांत आलेल्या
 तरुण हत्तीस. १५. गंगापुत्र भीष्मानें. १६. पांडवांच्या सेनापतीचें. १७.
 धनुष्याची दोरी. १८. आल्यांतिल. १९. वाणांस. २०. प्रीष्मकृतूतील सूर्य.
 २१. वेगानें. २२. कोळितास; जळत्या लाकडास. २३. मोठा वेगवान्. २४.
 सर्वव्यापी. २५. गुरुचरणरत अशा भक्तांन.

भीष्म तसा चि परजनै, जें भैगवहर करी कुरूपदर नें. १५
 गरुड हि अहींसि न तसा, न कैरिकुळाला हि तेंवि हरि खंपवी,
 दुर्योधनासि जैसा दे भीष्म, हरिसे न तेंवि हरिखें पंवी. १६
 धर्मकटक खांडववन, भीष्म विजय, विजय तो हेंरी गमला,
 शर देंव, रक्त ज्वाळा, रूपक याहुनि होय बहु न मंला. १७
 पार्थ म्हणे, 'श्रीकृष्णा ! वारावें काय यांस कटकांहीं ?
 हूं, हाक हाक धाक स्वजनांत उरो न यासकट कांहीं.' १८
 देव म्हणे, 'बैस बरा, दृढ धर बळकट धनुष्यवल्लीला,
 रथ भिडवितों रथासीं, आजि न बरवी मनुष्यवल्लीला.' १९
 पेसें वदोनि हाकी अजित प्रेमळकलाजित रथातें;
 नसता दीसजित प्रभु करिता सारथ्य कां इतरथा तें ? २०
 पडतां चि गांठि झाले समरचमत्कार फार, न वदवती,
 लिहितां सरस्वतीच्या सरतिल शत कलशंसदश नव दवती.
 छिन्न प्रथम त्यागुनि जें सज्य करी नदीज तो धनु तें
 दुसरें हि खंडिलें हो ! श्रीकृष्णसखें सैमस्तयोधनुतें. २२
 भीष्म प्रसन्न होउनि करि बहु बीभत्सुवर्णना तुंडें.
 'बा ! केलें तुच्छ तुवां सेंद्रतांबरसुवर्ण नांतुंडें. २३
 वत्सा ! भला भला जयपद नारायणसखा नरा ! हो रे !
 कीर्तिफळीं किमपि उणें करितां या रणमखा न राहो रे ! २४

१. शत्रुजनाने. २. कृष्णाचा शंख. ३. भीष्म-पंत. भीष्माचा शंख. ४. गजसमृद्धास. ५. मारी. ६. इंद्रास. ७. आनंद. ८. वज्र. ९. इंद्र. १०. वणवा. ११. मोरोपंताला. १२. भीष्मास. १३. सैन्यानीं. १४. मनुष्यासारखी कृति. १५. भक्तिमान् जनांच्या कलांनीं जिकिलेला. १६. भक्तांनीं जिकिलेला. १७. नाहीं तर, अन्यथा. १८. घागरीसारख्या. १९. अर्जुनानें. २०. सर्व वीरांनीं स्तबिलेल्या. २१. अर्जुनाच्या प्रशंसेस. २२. उत्तम रत्न, उत्तम वस्त्र व सोने. २३. नातवानें. २४. कीर्तिरूप फळाविषयीं. २५. बुद्धपद.

आणूं नको चि चिर्सीं घत्सा ! होइल दहांत कुत्सा हें,
 जेंवि त्रिजगहुंरसीं तेंवि करीं शुद्ध युद्ध उत्साहें. २५
 ऐसैं वदोनि हांसुनि सुनिपुण गुण तिसरियासि तो चढवी,
 स्वमुखें सरहस्य जया राम धनुर्वेद आदरें पढवी. २६
 पार्थरथीं तो खरतरशर, निजधर्मी च दृष्टि दे, वर्ये;
 मुनि पुसति, ' त्या नर्गींची ती कीं बहु ही च वृष्टि, देवैर्ये !'
 वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे जीव न स्थविर तात,
 दिसले शरांत ते नंग कल्पांबुधिजीवनस्थ विरतात. २८
 शांतनव सिंह गमला, पळतां नैररथ हि तो पळ ससा च,
 ससंख प्रभु हि वसंतीं बहु फुलला होय हा पळस साच. २९
 जों जों हाणी खरशर तो रिपुंयवसदव तारकोपाया,
 तों तों लागे हलु हलु कमळांधव सदवतार कोपाया. ३०
 मृदु पार्थ, उग्र केवळ भीष्म विजयवीर्यमत्त, पाहून
 देव म्हणे, ' शैनेर्या ! याचें तप फार मत्तपाहून. ३१
 किति हा ? करीं सुंदर्शन धरितों, भीतील सर्व कां मग र्या ?
 साक्षाद्विष्णुपदाहुनि पूर्ण करिल काय सर्व काम गया ? ३२
 आइकिला दुर्योधनसम खळ रे ! यादवा ! नळाला जो
 तापद, तो कलि तुच्छ, क्षणभानळ या दवानळा लाजो. ३३

१. निदा. २. महादेवाशी. ३. परशुराम. ४. सुप्रसिद्ध गोवर्धनपर्वतावर
 इंद्राने केलेली वृष्टि. ५. नारदा ! ६. कृष्णांजुनांचे. ७. वृद्ध. ८. पर्वत. ९.
 प्रलयकालीन समुद्रांत राहणारे. १०. अर्जुनाचा रथ. ११. अर्जुनासह. १२.
 शत्रुरूप तृणास वणव्यासारखा. (भीष्म). १३. तारणारे उपाय ज्याचे तो कृष्ण,
 त्यास. १४. लक्ष्मीपति. १५. साधुजनांसाठीं अवतार आहे ज्याचा असा
 कृष्ण. १६. सात्यके ! १७. विष्णूच्या हातांतील चक्र. १८. भीष्मास. १९.
 सात्यके ! २०. क्षणभानळ (विजेचा अग्नि) या दवानळा (वणव्याला) लाजो.
 [दुर्योधन हा वणवा व कलि हा च विजेचा अग्नि].

सकुळा गजा बहु बरें म्हणवितसे हा सुरोपम दवस्था;
 करितो कसी पहा हे हाणुनि ममी सुरोप मदवस्था. ३४
 भारिन भीष्म द्रोण प्रथम, मग वृधीन मीं खळशेत रणीं,
 मूढें धरिले माज्या हे जैसे सिंधुच्या कलश तरणीं. ३५
 गुरुपूरीं जैवि गंजी सात्मापत्य, न तसी अंजा तारी,
 मर्दुनि ससहाय खळ, स्वपदीं बसवीन मीं अंजातारी. ३६
 जो मातृस्नेहाचा चित्तीं स्नेहें निजें विसर घाली
 तो भीष्मावरि कोपे, स्वमधुंहराउपरि जैवि सैरघाली. ३७
 ऐसें वदोनि केलीं नयनें जैसीं नवीन कोकनदे,
 देवें कांपविले बहु गजोंनि जसे तंटस्थ लोक नदे. ३८
 चक्र करीं धरुनि रथाखालीं टाकुनि उडी सजव धावे,
 वाटे त्या सिंहानें सर्व हि भीष्मादि ते गज वधावे. ३९
 भारें लवे प्रतिपदीं भू, शेष थरूं शके न लवलीला,
 भीष्माच्या मात्र मनीं ती प्रभुची दे न भीतिलवलीला. ४०
 प्रभुची परमखळांस हि देत नसे ताप शोक लव लीला,
 हें ठावें ज्यास, तशा धाकेंल कशास तो कळवलीला? ४१
 कोपे जें विश्वंभर शंभर उंत्पात भूमिकंपादी,

१. हा सुरोपम (देवाची उपमा असलेला भीष्म) दवस्था सकुळागजा (वणव्यांत सांपडलेल्या गजसमुदायासह श्रेष्ठ हत्तीस) बहु बरें म्हणवितसे. २. उत्तम-तीक्ष्ण बाण. ३. माझी अवस्था. ४. शंभर दुष्ट कौरव. ५. महापुरांत. ६. हत्तीण. ७. पाठांतर-सात्मा अपत्य. (बालकासह स्वतःस). ८. शेळी. ९. चर्मराज. १०. आपला मध हरण करणाऱ्यावर. ११. मधुमक्षिका-पंत. मधमाशांचा समुदाय. १२. रक्तकमळे. १३. किनाऱ्यावरील, काठावरील. १४. पदोपदीं. १५. पृथ्वी. १६. वांकलेलीस. १७. लेशमात्र भीति. १८. मय पावेल. १९. श्रीकृष्णाच्या पदाच्या भारानें वाकवून टाकलेल्या पृथ्वीस. २०. देव. २१. दुश्मिन्हे.

गडबडले सुर मुनि, तैं अर्जुनसन्मित्रकार्य संपादी. ४२
 घाबुनि यल्लें धरि, परि ओढुनि ने त्यासि देव ओढकसा,
 जाणों म्हणे, 'भुजबळें पाहों जरि ओढितोसि, ओढ कसा.'
 कर जोडुनि भीष्म म्हणे, 'येतां मारावयासि या हो! या,
 हा सत्यसंध केला, मुक्ति हि, साधूसि गावया, होया.' ४४
 केला उभा सिताश्वें चरणीं घालुनि मिठी पदीं दैशमी,
 प्रभु तत्व असें कळवी कीं, 'प्रेमबळें चि पदनता वश मीं.' ४५
 पाय धरुनि पार्थ म्हणे, 'त्यागुनि धनकाय जीप्रति ज्ञाते
 बहु जपले, तड्डुनीं त्यागावीं काय जी! प्रतिज्ञा ते? ४६
 या दासाकरवीं च क्षिप्र तुम्हीं या यशास करवाल;
 नख हि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करवाल? ४७
 सारथ्य काय थोडें? हें या करवीं च कार्य करवा हो!
 न नदीजवधीं, माज्या मूर्धस्पर्शीं च आर्यकर वाहो. ४८
 चक्र क्रोध त्यागुनि, रश्मि धरा, नीट चालवा वाजी,
 बहु हें चि, बोल माजा हा, न धरुनि वीट चालवावा, जी!'
 यापरि हित प्रिय पृथापुत्रोक्त अमान्य कां करील हरी?
 सन्मित्रोक्ति करी जें अमृतरसाची न तें करी लेंहरी. ५०
 परते परमपुरुष मग मित्ररथीं वाजवी देरा, राहो
 कौरवभटभीतिकथन, होय सुरांत हि महा दरारा हो! ५१
 कोपोनि कौरवांवरि सर्वांचा मद रणांत उतराया
 त्वरित महेन्द्रास्त्रातें योजी हो! जी! महेन्द्रसुत, राया! ५२
 बहु काय वदों राया! तिसऱ्या दिक्कसाचिया चरमयैमीं

१. आपल्या सन्मित्राचें-अर्जुनाचें कार्य. २. ओढणाऱ्यासारखा. ३. सत्य-
 प्रतिज्ञा. ४. अर्जुनानें. ५. दहाव्या. ६. द्रव्य व शरीर. ७. ह्यात्यांच्या गुरूनीं.
 ८. तलवार. ९. भीष्माच्या वर्षी. १०. मस्तकास स्पर्श करण्यास. ११. आपला
 (तुमचा) हात. १२. लगाम. १३. लाट. १४. श्रीकृष्ण. १५. शंखास.
 १६. इंद्रपुत्र अर्जुन. १७. अखेरच्या प्रहरांत.

भूमितळा मांसमया देखत होतों नभा शरमया मी. ५३
 त्या अख्खें सप्तशत द्विपे वधिले, दशसहस्र रथ मथिले.
 ऐसे या युद्धांचे फार चमत्कार संजयें काथिले. ५४

अध्याय चवथा.

(चतुर्थदिनयुद्ध.)

चवथे दिनीं नदीचा सुत पार्थरथस्थ विश्वघटकातें
 गांठी आराध्याया रणयज्ञें, करुनि सिद्ध कटकातें. १
 तों अभिमन्यु ज्येष्ठश्रेष्ठां ही विद्ध करि, लहान पैण,
 सुर म्हणति 'कां जगन्नय जिंकुनियां सिद्ध करिल हा न पैण?'
 वारी सर्वांत पुढें होउनि तुमचा पिता चि पणतूतें,
 जाणों म्हणे, 'करिसि बहु कौतुक, लागेल दृष्टि पण तूतें.' ३
 भीष्म म्हणे, 'नर दावा,' तेंवि म्हणे पार्थ, 'शांतनव दावा,'
 अन्यत्र शांत ते, परि कोणही हि रणांत शांत न वदावा. ४
 घाली तो पार्थासीं गांठि रणीं सर्व शस्त्रविद्धरसा,
 किति तेंतसेना? कंपें कंपित करि सर्व शस्त्रविद्ध रसा. ५
 विजयाधिक भीष्माचा 'परिहरितां सायकां कंडाखा तो
 सूक्ष्मा हि रविकराहुनि बहुत तमा काय कांकंडा खातो? ६
 कितिक म्हणति, 'दावाची प्रलयनटाच्यापुढें किति नटें मी?
 न नदीज हरिसखासम, मेरूँख हि भास्करासम न टेंमों.' ७
 गंगेसि पृथेसि किति स्तविती, जे जाणती बुध न्याया,

१. हत्ती. २. भीष्म. ३. विश्वाची घटना करणाऱ्या कृष्णाला. ४. परंतु. ५. प्रतिज्ञा. ६. सर्व शस्त्रें जाणणाऱ्या शंकरासारखा. ७. त्याची (अर्जुनाची) सेना.
 ८. शस्त्रांनीं भेदलेली. ९. पृथ्वी. १०. निवारितां. ११. बेग; आवेश. १२. प्रलय-
 काळी नाचणाऱ्या शंकराच्या. १३. तेज. १४. मेरूस्तकी हि उंच. १५. मशाल.

किति संत बोलिले कीं, 'दोघी हि त्रिभुवनीं सुधन्या या.' ८
 हें युद्ध होत असतां दितिदुतनुजांसवें जसा बळहा
 खळहानिकर सुमद्रासुत करि शल्यादिकांसवें कळहा. ९
 द्रोणात्मजादिकांस हि सौभद्र रणांगणांत आटेना,
 वाटे नागांमध्ये हरिशिशू, ज्या तिळ हि धाक वाटेना. १०
 सरहस्य अर्जुनासम सर्व धनुर्वेद पाठ वीरा ज्या
 त्यावरि दुर्योधन बळ पंचविस सहस्र पाठवी, राज्या ! ११
 ठावें बहु हि न देती पितृमातुंलसमबळा रिपु त्रास,
 तदपि कोहें धावे रक्षाया तो खळारि पुत्रास. १२
 ते वेढिले चमूनीं जेंवि मदे केसरी गंजघटानीं,
 कीं पूर्वपश्चिमांबुधि शोषाया वेष्टिले बहु धैर्यानीं. १३
 धृष्टद्युम्न प्रेष्ठुनि ते धावे घेउनि स्वसेनेतें,
 निस्तेज करी अरिबळ जें केलें शापुनि स्वसेनें तें. १४
 केलीं कृपकृतवर्मप्रमुखबळें पौर्षते पराभूतें,
 तीं त्या पाहों न शक्ति, जेंवि नृहरिमंत्रजैपपरा भूतें. १५
 शल्यसुत महारथ मग वधिला द्रुपदात्मजें महातेजा
 स्मरले सुर देवीहंतमहिषास गदाहता पहाते ज्या. १६
 वृद्ध म्हणे, "रे ! संजय ! मज न परोत्कर्ष परिसवे, चावे
 कर्णा अहिंसा, हा ! हा ! मद्भट बहु त्यां हि परिस वेर्चावे ? १७
 जो सुत जयवांछेला सुमत जसा कांतसंग रामेला.

१. दैत्यदानवांशी. २. इंद्र. ३. अश्वत्थामाप्रभृति वीरांस. ४. हत्ती.
 मध्ये. ५. सिद्धवाल. ६. गुह्य गोष्टीसह, विगांसह. ७. पिता (अर्जुन) व
 मामा (कृष्ण) यांसारखें आहे बळ ज्याचें अशा (अभिमन्युस). ८. दुष्टांचा शत्रु.
 (अर्जुन). ९. सिद्ध. १०. गजसमूहानी. ११. घागरीनी. १२. [आपल्या]
 बहिणीने (द्रौपदीने). १३. कृपाचार्य व कृतवर्मा इत्यादि प्रमुख वीरांचीं सैन्यें.
 १४. धृष्टद्युम्नानें. १५. नृसिंहमंत्राचा जप करणाऱ्यास. १६. देवीनें मारलेल्या
 महिषासुरास. १७. गदेनें मारलेल्या. १८. खर्ची पडावें; मरावें. १९. स्त्रीस.

आम्हांकडील जो भट म्हणसी तो करुनि संगरा मेला. १८
 न सुचे उपाय, जो जो मज्जन रणयुद्धक्ष तो खचला,
 अन्योन्य मदसु म्हणती, 'जावें, जाण्यांत लक्ष तोखें, चला.'
 सहज स्वहित बहु घडे कृष्णा, लव हि न मला उपायशतें,
 जें अमृतरसा येतें, येइल बा ! काय गा ! तुपा यश तें ? २०
 मत्प्रत्ययासि आलें विदुर कवि भविष्य कथित होता तें,
 पुत्रहितार्थ करावा जो केला म्यां न यत्न तो तातें." २१
 संजय म्हणे:-खळांच्या परिणामीं उक्ति बहु असारा, ज्या
 त्यांसि न भुलतासि, तुजा कां होता घात हा असा राज्या ! ?
 शोकाब्धि दूर आहे, निर्गता आलासि बा ! परिसरा या,
 येव्हां चि व्याकुळ कां ? स्वपरर्जनक्षयकथा परिस, राया ! २३
 पार्षत समरीं बदला शल्या धृतपुत्रनाशकोपा, 'यां,'
 मग ते करिते जाले अन्योन्यप्राणनाशकोपाया. २४
 होते बहु, परि रक्षी सत्वर अभिमन्यु पार्षता, राया !
 रामयशोग्रंथशतीं क्षेम जीवा जेंवि आर्ष ताराया. २५
 मैद्रपतीसीं भिडतां अद्भुतसामर्थ्य कंजनाभार्चा
 करिता जाला राज्या ! प्रेक्षकजनचित्तरंजना भार्चा. २६
 शल्याचे कैवारी भ्राते दुर्योधनादि दश होते,
 त्यावरि उठतां गमला सुबुभुक्षू व्याघ्र भीम, शश हो ! ते. २७
 भीमापुढें गजायुतं केलें टाळावया स्वघातातें,

१. माझा वीर. २. युद्धकर्मांत निपण. ३. माझे प्राण. ४. तोष, आनंद.
 ५. निःसत्व, व्यर्थ. ६. नुक्तां च. ७. पर्यंतभू:-पंत. शोकसागराच्या समीप
 असणान्या प्रदेशांत. ८. आपल्या व शत्रूच्या वीरांच्या नाशाची हकीकत. ९. पुत्र-
 बधामुळे धरिला आहे राग ज्यानें अशा शल्यास. १०. युद्धास चला. ११. एकमे-
 कांच्या प्राणनाशाच्या उपायास. १२. रामयशाच्या शेंकडों ग्रंथांत. १३. समर्थ.
 १४. ऋषिप्रणीत; वाल्मीकिकृत. १५. शल्याशी. १६. कृष्णाचा भावा. १७. दहा
 हजार हत्ती.

गमलें यूथ हरिपुढें पाठविलें यूथपें चि ताता ! तें. २८
 जाय लयासि गजायुत तें ज्याचें तो हि मागध रणीं हो !
 जो भीम गदाभरधर सिद्ध सुखें तो हि मागधरणीं हो. २९
 सर्वगैजघ्नवृकोदरवीरगदाभीरु अंघ्रमु रडेल,
 भीमावरि दिगिभंशत हि न श्वसनावरि हि अंघ्र मुरडेल. ३०
 गजदशसहस्र बधितां भीमभुजाला नसे लवायास,
 आग्रंह करिति अशाच्या चरणीं त्वत्सुत कसे लवायास ? ३१
 सर्वा हि चमू प्रेष्ठी राजा भीमक्षयार्थ कृत्यासी,
 तीतें मर्दूनि करी हवें तो रुद्रसा चि नृत्यासी. ३२
 घेती पार्षत सात्यकि अभिमन्यु द्रौपदेय हे यश तें,
 भीमार्थ प्राण हि, ज्यां हेय, कथावीं कशास हेयंशतें ? ३३
 तों सोमदत्तिसात्यकि वारिति अन्योन्य सैन्यशैवाला,
 दे शैव वैष्णवाला कीं वैष्णव जेवि दैन्य शैवाला. ३४
 धांवें कुरूपति, कीं, तों कौरव त्या यादवें न मारावा,
 त्यावरि भीम उठे हो ! करुनि शिर्वासिहसत्तमारावा. ३५
 वेधी बहु बाणांहीं भीमास तसें चि त्या विशोकौस,
 धनुस हि, तों पवन म्हणे, ' हूं; घाल खळांतका ! शिशो ! कौस.'
 भीम धनु छेदी, तों दुर्योधन अन्य चाप सिद्ध करी,
 वेधी मर्मी च, पडे मूर्छित तों, जेवि सिंहविद्ध करी. ३७
 तों झांकुनि बाणांहीं त्वत्तनया विजयसुंतपुरोगम जे

१. हत्तींचा समुदाय. २. हिमालयपर्वत धरण्यांत. ३. सर्व हत्तींचा नाश करणाऱ्या
 भीमवीराच्या गदेस भ्यालेली. ४. ऐरावताची स्त्री. ५. शंभर दिग्गज. ६. वायूवर.
 ७. दुराग्रह; हट्ट. ८. दुर्योधन. ९. राक्षसी देवतेसारखी. १०. टाकण्यास योग्य
 असे शेंकडों पदार्थ. ११. सैन्यरूप शेवाळास. १२. सोमदत्त. १३. सात्यकीनें.
 १४. दुर्गा-पंत. दुर्गेच्या सिंहश्रेष्ठासारख्या गर्जनेस. १५. भीमाच्या सारख्यास.
 १६. [भीमाच्या] धनुष्यास. १७. तयार हो. १८. भीमसेन. १९. अभिमन्युप्रमुख.

ते म्हणती, 'साधुपुढें दाविसि मङ्गार्थ खेळगुरो ! गमजे.' ३८
 इतुक्यांत भीम उठला क्षुधित गुहासुप्त सिंहसा, राया !
 त्वत्सुतगजमद, होतां साह्य सकळ दिगिभमद हि, साराया.
 धाराधर जेंवि नगा, झांकी सोंडूनि भीम शर भावा.
 त्या तों भी, जैसा गज भीतो सिंहास, सिंह शरमा वा. ४०
 शल्य हि पळे सुयोधनसा चि समर्पूनि सर्व शर भाच्या,
 त्याच्या दृष्टिपुढें अरि न टिकेल, टिकेल हरि हि शरभाच्या. ४१
 सांपडले भीमाला त्वत्सुत, मृग जेंवि आठ वाघाला,
 देवासि आठवा कीं स्वाघाला, हा न आठवा घाला. ४२
 भीष्म म्हणे, 'भीम धरा, द्या चि तुम्हीं सर्व वीर तेंरमुंडी,
 दुर्धर योग धराया जैसी देतात धीरतर 'मुंडी. ४३
 भीमावरि भगदत्त स्वगजा परिभूतहिमनगा ढकली,
 'मोही तेंमन जैसैं साधूंचें पूत हि मन गाढ कली. ४४
 तो झांकी भीमातें असमयपाथोर्दें जेंवि तेंरणीतें,
 आढ्य कुलीनजनाचें दावी औदार्य जें वितेंरणी तें. ४५
 भगदत्तवाहना त्या पेंरावतकरिकुळीं च जनन गजा,
 सौभद्रप्रमुखातें घन वदले पाहणार जन नग ज्या. ४६

१. खलश्रेष्ठा ! २. गुहेंत निजलेला. ३. अन्वय—सकळ दिगिभमद हि (दिग्गजमद हि) साह्य होतां त्वत्सुतगजमद साराया गुहासुप्त सिंहसा क्षुधित भीम राया ! इतुक्यांत उठला. ४. मेघ. ५. दुर्योधन. ६. सिंहाहून बलवान् असा आठ पायांचा प्राणी. ७. बहिणीच्या मुलास. (भीमास). ८. आपल्या पातकास. ९. लुटून पडणें. १०. यती—पंत. ११. जिकिला आहे हिमालयपर्वत ज्यानें अशा. १२. मोहांत घाली. १३. भीमाचें मन. १४. मेघ. १५. सूर्यास. १६. श्रीमान्. १७. दानाचे ठायीं. १८. अन्वयार्थ—पाहणार जन सौभद्र-प्रमुखातें घन (मेघ) [आणि] ज्या नग (पर्वत) वदले त्या भगदत्तवाहना गजा पेंरावतकरिकुळीं च जनन.

पावे कुसुमितकिंशुकघनतनपिहिताद्रिपाळसादृश्य,
 भीमाश्रितास जाला मार्कंडेयास कालसा दृश्य. ४७
 जेंवि सुकवि गुण झांकुनि दृष्टि कराया सैकंप शिर कविला
 शिकवी मारुतिला भगदत्तें हृदयांत बाण शिरकविला. ४८
 सिंधुजळा कुंभजसा जो शत्रुबळासि दक्ष साराया,
 तो धावला घटोत्कच दिव्य निधानस्थयक्षसा, राया ! ४९
 मायारचितैरायतदिङ्नागारूढ तो पलांश मन
 बहु कांपविता जाला, तैसें न कधीं हि कोपला शमन. ५०
 तैसें चि वामनमहापद्मांजनेनामदिक्करितिलकसे
 त्यावरि हि खेंचर, ते मग भगदत्तातें न धिक्करितिल कसे ?
 आपण चि आपणास व्यसनीं गोवी सदंतकरतेज्या,
 पावेल जय कसा 'तो, पीडिति हो ! 'वीस दंतकर ते ज्या ?
 स्वगजांस हि भी तो गज मारित येतां चहुंकडुन चवघे,
 अहिर्दंष्ट्रांत पुरुष जैसा मानी गहूं कडु, न चव घे. ५३
 भ्रमला, पळावयास हि नच तो भगदत्तसिंधुर क्षमला,
 जाणों हां हि म्हणे, 'हरि ! तूं चि दयाशक्तिसिंधु, रक्ष मला.'
 जाणुनि भगदत्तगजव्यसनासि तयाचिया चि हाकानीं
 भीष्म द्रोणासि म्हणे, 'आला कीं आर्तशब्द हा कानीं. ५५

१. फुललेल्या पळसाच्या निविड अरण्यानें आच्छादिलेल्या हिमालयाचे सादृश्य. २. भीमसेनाच्या अनुयायास. ३. कंषायमान. ४. भीमास. ५. अगस्त्यऋषीसारखा. ६. अलौकिक. ७. द्रव्यावर बसलेल्या यक्षासारखा. ८. कपटानें निर्माण केलेल्या ऐरावत नांवांच्या दिग्गजावर बसलेला. ९. राक्षस. १०. यम. ११. वामन, महापद्म, अंजन या नांवांचे दिग्गजश्रेष्ठांसारखे. १२. गगनचर. १३. साधूंचा अंत करणारें तेज ज्याचें तो. १४. भगदत्त. १५. ऐरावतादि मायावीं चार दिग्गजांचे सोळा दांत व चार सोळा मिळून वीस. १६. सपदंशनें भ्रम पावलेला. १७. भगदत्ताचा हत्ती. १८. समर्थ झाला. १९. हा गजेंद्र. २०. दुःखिताचा शब्द. * शिरकविलेला.

बहुधा मिडतो ऐरावतंगत हतैविश्वरूपगल बलहो
 भगदत्ताचा करितो होवुनि गजराज आर्त गलबल हा.' ५६
 'रक्षाचा प्रागज्योतिष,' ऐसें बोलोनि वृद्ध तंवकानें
 ते कांहीं गेले जाँ ओळखिला यातुर्शब्द तंव कानें. ५७
 वृद्ध म्हणे, "गा ! द्रोणा ! अनृतं न जालों करुनि पण तुंडें,
 शक्र नव्हे, युद्ध तुमुळ करिजेतें आमुच्या चि पणतुंडें. ५८
 भीमतनूज घटोत्कच राक्षस न धरील आमुची भीड,
 कीं, तात धर्म म्हणतो, 'वत्सा ! किति नित्य पुससि ? हूं; भीड.'
 सरले तीन प्रहरा, उरला अवकाश अल्प चरमो या,
 होइल घटोत्कच्याची माया, जसि शेषतल्पचरमाया. ६०
 जालों सर्व हि सक्षतें समरशर्ती श्रांतवाहन भ्रमलों,
 परतों चला, स्वशिविरा जावूं, पाहूं उद्यां, बहु भ्रमलों." ६१
 ऐसा करुनि विचार, द्रोणासह शीघ्र तव पिता परते,
 कुरुकटकाला बहु भयं देती गजोंनि सिंहसे पर ते. ६२

अध्याय पांचवा.

(पंचमदिनयुद्ध.)

भूप म्हणे, 'हितमंत्र न कानांत श्वेडरसें न ओता हे,
 ऐसें विदुर मज जसें सांगत होता तसें च होताहे. १

१. ऐरावतावर बसलेला. २. इंद्रपुरोहित-पंत. ३. इंद्र-पंत. ४. पीडिलेला.
 ५. देशविशेष; त्या देशचा राजा भगदत्त. ६. भीष्म. ७. आवेशानें; रागानें.
 ८. राक्षसाचा शब्द. ९. खोटें. १०. घटोत्कचानें. ११. युद्ध कर.
 १२. अखेरच्या (चौथ्या) प्रहरास. १३. शेषरूप शय्येवर शयन करणाऱ्या
 विष्णूची माया. १४. घायाळ. १५. थकलेली आहेत वाहनें ज्यांचीं. १६.
 भीष्म. १७. शत्रु. १८. विषरस. * तोडला आहे विश्वरूपाचा गळा ज्यानें असा
 (कथासंदर्भ परिशिष्टांत पहा).

हतेशेषे मद्पत्न्यं पळतील, चि, जेंवि पाडसें, दूर,
 पावेल श्रीच्याचा ज्येष्ठेचा कैवि पाडें सेंदूर? २
 असतां द्रोण हि भीष्म हि, कटकें होतात कां पराभूतें?
 केला असेल भीमें व्यूह, जसा बाळ कांपरा भूतें. ३
 मज सांग संजया! ते ज्या सामर्थ्ये रणीं न भंगति तें,
 करिते जाले काय सुमणिमंत्रौषधिरसङ्गसंगतितें. ४
 संजय म्हणे:-कृतैकश्रितसर्वस्वर्द्रुशौरिसंगतिहीं
 कां जी! करिजेल इतर मणिमंत्रौषधिरसङ्ग संगतिहीं? ५
 धर्में चि तरति पांडव; बुडति अधर्में चि सर्व कौरव; हो!
 पौरव हो! सुकृतें जय, कुकृतें क्षय, हा प्रसिद्ध कौ रव हो. ६
 ऐसें चि पुसे त्वत्सुत, त्यासि, वृथा श्रम, तथापि ताराया
 सज्जनशिरोमणि तुजा सांगे ऐसी कथा पितां, राया! ७
 “मंदराशिखरीं सामर चतुरानन देव एकदा राहे,
 वाहे स्वनिळें, अकस्माद्विव्यविमानासि तों नभीं पाहे. ८
 सर्वांच्या हि ललाटीं ज्याचें सर्वज्ञ पौणिकंज लिही,
 ‘जय जय’ म्हणे, उठे तो प्रभु, जोडी क्षिप्र च्यार अंजलि ही. ९
 देव हि तसें चि करितो, परि पाहों न शकतो च ते ज्यातें,
 बडु विनयें विधि विनवी, होतां चि अदृश्य, पुसति तेज्यातें.
 विधि बदला, “सुर हो! तें पुसतां, तरि सांगतों चि, या परिसा;
 परि सावध व्हा, लागो, शुचि व्हाया, हृदयलोह या परिसा.

१. मरून राहिलेलीं. २. माझीं मुलें. ३. लक्ष्मीचा. ४. लक्ष्मीच्या वडोल
 बहिणीचा. (आक्काबाईचा). ५. योग्यता. ६. कापणारा. ७. उत्तम मणी, मंत्र,
 औषधि व रसज्ञ यांच्या संगमास. ८. आश्रितांचा सर्वकल्पतरु जो कृष्ण त्या
 एकाची च केली आहे संगति ज्यानीं अशा पांडवानां. ९. कलौ करीतो इतिवत्-
 -पंत. ह्या टीपेचा अर्थ लागला नाही. १०. भीष्म. ११. गंधमादनपर्वतावर.
 १२. सुखकारक वायु. १३. करकमल. १४. पवित्र. १५. हृदयरूप लोखंड.

तें ब्रह्म पावलों, त्या सद्गुरूनाभ्यंबुजांत जनना मीं
 त्या चि प्रभुच्या पावति, पुरुषार्थ समस्त सुज्ञजन, नार्मी. १२
 वदलों प्रभुप्रति असे, 'दिधला विश्वंभरा ! भरोसा जो
 तो सत्य असो, असुरैक्षतजें विश्वंभरा भरो, साजो. १३
 भूभरनाशास्तव अवतार जगन्नायका ! मनावरि घे,
 सिंधूंत परहिताधिक धरुनि मनीं काय काम नाव रिघे ?' १४
 वदला प्रसन्नवदन प्रभु कीं, 'प्रकटेन सोमसंतानीं
 बहु मानिजेल माजा सुयशोनिधि जैवि सोम संतानीं. १५
 होइन वसुदेवतनुज मीं नारायण वरीन नैरतेतें
 स्वयशःश्रोत्यांचें मन अन्यत्र पळ हि करीन न रते तें. १६
 होतिल शीघ्र चि सर्व हि सदाहित दितिसुंत सदानव असून,
 आर्तावन न करिन कां प्रभु मीं भुजबळ सदा नव असून ? १७
 सेतूवाश्रित न म्हणेल चि कोणही कोणहा हि देववा नावा,
 विपदुत्तारक भक्तें हा एक चि वासुदेव वानावा.' १८
 यापरि सुरांसि सांगे विधि जे गुरु आपणासि दे वर हो !
 देवरहोवृत्त असें, तो चि प्रभु रेवतीष्टदेवरें हो. १९
 हें देवरहस्य मला प्रिय म्हणवुनि जामदग्न्य आयकवी,
 नारद मार्कंडेय व्यास हि वदतील अनृत काय कवी ? २०
 कंसांतक नारायण, नर अर्जुन, हे अजेय विश्वास,
 हें तुज कथिलें शतदा परि मद्रचनीं तुजा न विश्वास. २१
 हा श्रीकृष्ण प्रभु ज्या पक्षीं तेथें समस्त कल्याण,
 याचा प्रसाद होतां सिंहीं घालील शश हि पल्ल्याण. २२

१. सद्गुरूच्या नाभिकमलांत. २. भरंवसा. ३. दत्यांच्या रक्तांन. ४. पृथ्वी.
 ५. चंद्रवंशांत. ६. शिव-पंत. ७. नरपणास. ८. सज्जनांचे शत्रु. ९. दैत्य. १०.
 अशुभिरूनाः-पंत. प्राणहीन. ११. आर्तांचें रक्षण. १२. सेतूचा आश्रय केलेला.
 १३. विपत्तींतून तारणारा. १४. एकांत-पंत. देवाचें गुह्य. (एकांतांतील वृत्तांत).
 १५. दीर-पंत. १६. परशुराम. १७. अजिंक्य. १८. खोगीर.

मरनारायणशखज्वलनीं क्लृप्त इच्छितोसि वैराया,
 दुर्योधना ! खरा तूं राक्षस न करील अन्य वैरा या. २३
 सुजनासि विभीषणता रुचते कुजनासि तुज दशाननता,
 अनंता जना शिवे रे ! संसारी ओखंडी दशा, न नता. २४
 समसत्यप्रियहित हें गुरुवच गणिलें खलें विषम, राया !
 केलें हिमेट मुख, जणों पाजित होता बलें विष मराया. २५
 प्रौढप्रियभेकाच्या कां न गमे सुरभि मानसा गैर गा !
 शुद्र नदी जसि धरितां तसि न धरी दुरभिमान सागररंगा. २६
 काळापुढें त्वदनये ओगॅरिलें स्वकुळताट, कळलें कीं ?
 कां बसलासि उगा ? जा, नृपमंडळ सर्व ताटकेळलें कां. २७
 असि शयनाज्ञा होतां जाय निजाया तुजा तनय नमुनीं,
 भीष्म हि शयनीं पहुडे, जैसा मीलितसुजातनयन मुनी. २८
 राया ! भीष्माला जें सुख, इतरा तें दुराप, गा ! स्वापें,
 आत्मस्थिति निवची जसि, तसि तमासि न सुरापंगा स्वापें.
 पंचमदिवसीं रचिला मकरव्यूह त्रिमार्गगातनयें,
 इयेनव्यूह सितैश्व लोकमतें, मन्मतें तुज्या अनयें. ३०
 देवव्रतें महाखे योजुनियां मोहितां स्वैकटकातें.
 'हूं, हय पितामहावरि हाक,' म्हणे पार्थ विश्वैघटकातें. ३१
 कुरुपति म्हणे गुरुप्रति, 'भीष्म ! तुम्हीं घ्याल जरि मनावर हो !
 जिकाल कालबल ही, नाहीं काहीं तुम्हां अनावर, हो ! ३२

१. गर्विष्ठास, नम्र नसलेल्यास. २. वाईट. ३. भीष्माचें वचन. ४. वाईट.
 ५. पावसाळा प्रिय असलेल्या वेडकांच्या. ६. वसंत-पंत. ७. विष. ८. समुद्रास
 मिळणारी. ९. तुझ्या अपराधानें. १०. वाढलें. ११. खोळवून राहिलें. १२.
 निजण्याची आज्ञा. १३. निजे. १४. उत्तम नेत्र मिटलेला. १५. मिळण्यास
 कठिण. १६. निद्रेनें. १७. आत्मज्ञान. १८. गंगा. १९. आपल्या किंवा चांगल्या
 उदकानें. २०. भीष्मानें. २१. अर्जुनानें. २२. आपल्या (पांडवांच्या) सैन्यास,
 २३. विश्वकर्त्या कृष्णास.

जाणति सर्व हि तुमची छात्रीं पुत्रीं समान सुदयातें;
पावो प्रतांपरवि परमंदेहांतें मथूनि उदयातें.' ३३
सात्यकिसमक्ष पांडवकटक द्रोणें शरप्रजें मथिलें,
द्रवलें, जसें द्रवावें तत्काळ हुताशेंतापितें कथिलें. ३४
शैनेर्य हि दृष्टिपुढें येतां केला पळांत जिगजिगें जो !
राहेल कसी कौस्तुभमणिपार्शीं माणिकांत शिगशिग जी ? ३५
तैं भीम म्हणे, 'भीतें अन्यें, विसरुनि नया, न राखावें,
या ब्रह्मराक्षसें परि मजदेखत तों न या नरा खावें.' ३६
गुरुशिष्य 'खरे' कोणही म्हणती, कोणही हि तैं सुजन 'लटिके,'
त्या गुरुकलहकलिपुढें श्रीभीमाचा चि तो भुंजनळ टिके. ३७
तों भीष्म धांवला, कीं, हरित चि आला समस्त विप्रभया,
अभिमन्यु म्हणे कृष्णांतनुज्यातें, 'तांत हो न विप्रभ, या.' ३८
इतुक्यांत शिखंडी ये, कीं, पावावे परिश्रम न भांचे,
उल्लाश्रुपात कथिती, कवि शून्य म्हणति, परि श्रम नभाचे. ३९
तो भीष्मातें गांडो, जैसा पार्थोद पर्वतातें, हो !
तुमच्या मानियलें तें स्त्रीचेष्टांचें चि पर्व तातें हो ! ४०
स्त्रीपूर्व म्हणुनि भीष्म चि न, तयापरि सर्व मानवे शस्त्री,
त्यजिली जाणों यतिनें धृतमोहंनगर्वमानवेशस्त्री. ४१
केली शुंकासबोधें हतदर्पारुचिरंविग्रहा रंभा,

१. शिष्याचे ठायी. २. प्रतापरूप सूर्य. ३. शत्रुरूप मंदेहांस. (हे सूर्याचे शत्रु).
४. बाणसमहानें. ५. अग्नीनें तापविलेल्या. ६. सात्यकि. ७. जर्जर. ८.
लुकलुकी, मंदप्रभा. ९. गुरुकलहरूप कलीपुढें. १०. बाहुरूप नळराजा. ११.
द्रौपदीपुत्रांस. १२. भीम-पंत. १३. निस्तेज. १४. बहिणीचे मुलगे. १५.
प्रतनशील तारे हे च अश्रुपात. १६. मेघ. १७. धरिला आहे मोहन आणि गर्व-
संबंधीं अभिमान जिनें अशी वेदया. १८. शुकाच्या हितकारक उपदेशानें.
१९. हरण झाला गर्व जिचा अशी. २०. मनोहर आहे शरीर जिचें अशी.

तसि भीष्मांतद्रोणे अंबा कृतसुचिरविग्रहारंभा. ४२
 भीष्माकडे सुयोधन सकटक ये पौर्यतास पळवाया,
 धावुनि पार्थ म्हणे, 'व्हा माज्या रोपातेंपांत पळवा, या.' ४३
 कौरवसमूह येतां चालुनियां कृष्णसारथि गळाला,
 हरिर्मयदीर्घनभ करिल धड लावुनि कृष्णसार थिगळाला? ४४
 हे भासले, करिति रण इच्छुनि सुरदैत्यदानव सुधेतें,
 कीं प्रलयजलद देती वृष्टि करुनि शैत्यदान वसुधेतें. ४५
 भीष्मश्वेताश्व्यांचा निरुपम मज वाटला तडाखा तो,
 कीं ब्रह्मगोळ वाटे विशिखाहीं दाटला तडाखा तो. ४६
 कुरुबळनलिनैवनातें भमिगज निकार आठवी रगडी,
 पाठविला काळानें जाणों, थापटुनि पाठ, वीर गडी. ४७
 ममीं शर हाणुनि, धनु तोडुनि भीष्म चि तया दटावी, हो!
 श्वेत्पुढें स्नुषा, गुरुशक्तिपुढें शक्ति नच नटावी हो! ४८
 सात्यकिच्या सूतारें बसवी छेदूनि मस्तक, विमानीं,
 घांचविला भगवत्प्रिय शैनेय असें समस्त कवि मानी. ४९
 घेवुनि रथ पळाले भीष्मशरत्रस्त वातसे वाजी
 घडली तयांसि पतिची चुकवुनि तो प्राणघात सेवा, जी! ५०
 गुरुपुत्र अर्जुनावरि धावुनि हाणी उरांत सायक सा,
 नायक साधूंचा तो न म्हणेल तशा रणांत 'हाय!' कसा? ५१
 गुरुसुत गुरुसम, परि निर्जैधर्म म्हणुनि करुनि कठिन मन कांहीं
 कनकांहीं पूजावा तो पूजियला व्रणार्तिजर्नकांहीं. ५२

१. भीष्म व हितेच्छु द्रोण यांनी. २. शिखंडीरूप अंबा. ३. केला आहे फार वेळ युद्धारंभ जिनें. ४. शिखंडीस. ५. बाणरूप उन्हांत. ६. पातेरा; पांचोळा. ७. अर्जुन. ८. सिंहाच्या भयानें फाटलेलें आकाश. ९. काळवीट. १०. बाणानीं. ११. चौर; भेग. १२. कौरवसैन्यरूप कमलवनास. १३. अपकार. १४. सासूपुढें. १५. सून. १६. [पुत्राची किंवा शिष्याची] शक्ति. १७. क्षत्रियधर्म. १८. जखमांचें दुःख उत्पन्न करणाऱ्या (बाणानीं).

खंडी चापातें कीं न तथा अयशःप्रदासि विप्र भजो,
 मित्रं पदार्थ मित्रा न धरुं द्यावा करील विप्रम जो. ५३
 पुच्छच्छेदें अहिसा चापच्छेदेंकरुनि बहु खवळे,
 तो गुरुपदाभिमानें ऋषिवरतेजोग्रं जेंवि नहुख वळे. ५४
 सज्जुनि धनु दुजें, सोडी विशिखांची विप्र समहिमा नैवती,
 गमली करील पार्थासह भस्म क्षिप्र सैमहि मानव ती. ५५
 जगदीश्वरास हि म्हणे, 'न रुसें हे तूं हि विशिख सर्सति घे.'
 त्रिजगद्भसनोत्थानळसम गमले ते प्रकोपतस्त तिघे. ५६
 तो निजगुरुसुत म्हणुनि न दे परिभव, दे तयास कवि टाळा;
 सांगे जना असें, 'यश रक्षा, बहु कोप करुनि न विटाळा.'
 प्रार्थुनि देवासि म्हणे तो पार्थ, 'अहो ! दयानद ! पिटाळा.
 यद्यपि नये चि देवूं द्यावा या गुरुसुता तदपि टाळा.' ५८
 द्रौणिप्रति सोडुनि, तो कौंडी कौरवबळासि शरंभवनीं
 भिडले रणांगणीं मग दुर्योधनभीम जेंवि शरभ वनीं. ५९
 अभिमन्यु सुयोधनसुतलक्ष्मणमुख विरथ करुनि बहु मळवी,
 नळवीरभीत कळिला तद्विधिसा प्रबळ कृप तया पळवी. ६०
 भट दशसहस्र उठले जे आश्वाकर सुयोधनाचे, हो !
 त्यां हरिणांसि हरि तसा मर्दुनि सात्यकि सुयोध नाचे, हो !
 भूरिश्रवा तयाचे लीलालेशें वधी दश सुत रणीं,
 तच्छकि तारुनि श्रितें घे जैसी सागरीं यश सुतरणी. ६२

१. अपयश देणाऱ्या (धनुष्यास). २. ऋषिश्रेष्ठांच्या तेजाचा नाश करणारा.
 ३. अति उष्ण; अति तीव्र. ४. नव्वद. ५. पृथ्वीसह; जमिनीबरोबर. ६. सत्तर.
 ७. त्रैलोक्यास घासणाऱ्या शंकरापासून उठलेल्या अग्नीसारखे. ८. अत्यंत रागानें
 तापलेले. ९. तथापि. १०. बाणरूप घरांत. ११. नलराजास भ्यालेल्या. १२.
 त्याचे (नळाचे) दैवासारखा. १३. लक्ष्मणास. १४. सात्यकीचे. १५. आश्रित.
 १६. चांगली नाव.

पुत्रघ्नरथासीं रथ मिडकी सात्यकि पळांत आवेशें,
 भट त्यासि निवाराया शकले न जसे रवीस भांवे शें. ६३
 हय सूत मथुनि जाले ते यदुकुलवंशनलिनरवि पसी
 राया ! असी च समरीं इच्छिति शुचि नर न मेलि नर विपसी.
 देतील मानघन ते पद मागें खड्गचर्मपाणि कसें ?
 व्यसनीं तेज न सोडी कुलजहृदय, पाँवकांत माणिकसें. ६५
 घे भीम सात्यकीस स्वरथीं कीं शत्रुघ्न सुयोध न हो,
 तैसें वि सौमदैक्षिस जोड्याया शुद्ध यश सुयोधन हो ! ६६
 सुतें कथिलें पंचम दिवसींचें अतुळ युद्ध रायास.
 कविनें हि आपणास व्यसननिधिभवांत उद्धरायास. ६७

अध्याय सहावा.

(षष्ठदिनयुद्ध.)

षष्ठदिनीं धर्म रची जो व्यूह, पैरांसि तो खरा मीकर,
 होय श्रितांसि जैसा देणारा अभय तोखें रामकर. १
 बा ! अनुसरोनि धर्मद्वेषदुरभिमानवशकुजातातें,
 रचिला 'क्रौंचव्यूह' व्यर्थ महापंडितें तुज्या तातें. २
 द्रोणास भीम गांठी प्रथम रणीं, भीष्म जैवि रामास,
 पावे जन प्रतापें त्या तदिर्धुम्रीष्मजें विरामास. ३

१. पुत्रास मारणाऱ्या भूरिश्रव्याच्या रथाशीं. २. मडक्यांच्या भट्ट्या. ३.
 पादचारी. ४. मलिन. ५. ज्यांच्या हातांत तरवार व ढाल आहे असे. ६. अर्झीत.
 ७. भूरिश्रव्यास. ८. संजयानें. ९. संकटसागररूप संसारांत. १०. शत्रूस. ११.
 मगर. १२. संतोष. १३. धर्मद्वेषाच्या दुरभिमानास बस झालेल्या नीचास
 (दुर्बोधनास). १४. भीष्मानें. १५. अत्यंत तापानें. १६. त्याच्या (भीष्माच्या)
 बाणरूप ग्रीष्मापासून उत्पन्न झालेल्या (प्रतापें). १७. अंतास.

गुरुसूतमथन करितां बहु भीमशर्यांसि मौनवे शौमन,
 होतां स्वये स्वसारथि गुरुस हि लोकेशमानवेशमन. ४
 मदीं शत्रुचमूला शौर्यमदं बहुत मातलीला जो,
 तो शक्र हि लाजे, मग कुरुगुरुला कां न मातली लाजो? ५
 कां जी ! रडतां ? स्मरतें कीं विदुरहितोक्त आयकाना तें ?
 येणार पुढें पुष्कळ, आलें आतां चि काय कानां तें ? ६
 गुरुसि त्यजुनि, व्यूहीं भीम, त्रिपुरीं जसा हंरशर, भैरे,
 भट वढले, 'आला धृतराष्ट्रसुतहरिप्रभाहर शौरभ, रे !' ७
 त्वत्सुत म्हणति, 'धरावा, न जगे चि पिपीलीकांत अहि तरणा;
 जाळीं मृगसा आला, व्यूहीं हा आयता चि अहितें रणा.' ८
 कौरवभटलक्ष तया, जैसें सिंहासि न करिल्लक्ष, तरे,
 भीम म्हणे त्यांसि, 'गदा हे, गगनालाचि न करिल क्षत रे !'
 त्यजुनि स्वरथ, गदाधर वीर, वृकोदर करी कदन, राज्या !
 होय प्राप्त विमदपर्णे त्या होता शक्तिचा मद नरा ज्या. १०
 कोणाचें हि न चाले कांहीं त्या प्रलयकालरुद्रसमीं,
 गणिता जालों पाहुनि तें युद्ध, तदन्य सर्व उद्देस मीं. ११
 धृष्टद्युम्न व्यूहीं साह्यार्थ शिरे, म्हणे, 'अहा ! यास,
 काय म्हणावें ? करितो, त्यजुनि सहायास, दुःसंहायास.' १२
 दूर ध्वजासि पाहुनि ओळखुनि स्यंदनासि आटोपी;
 तों न दिसे, जो म्हणता स्वगदेला, 'शत्रुसिंधु आटो, पी.' १३

१. द्रोणाच्या सारथ्याचा वध. २. मान डोलवी. ३. यम. ४. लोकपालांचे व राजांचे मन [मानवे]. ५. माजलेल्या. ६. इंद्राचा सारथि. ७. विदुराजें केलेला हितकारक उपदेश. ८. त्रिपुरासुरावर. ९. शंकराचा बाण. १०. क्षिरे. ११. कौरवसिंहास निस्तेज करणारा. १२. भीमरूप शरभ. १३. मुंग्यांत. १४. साप. १५. शत्रु. १६. लक्ष हत्ती. १७. गर्वरहिता. १८. प्रलयकालीन शंकरा-सारख्या भीमाचे ठायीं. १९. नीरस. २०. दुःसह श्रम. २१. [भीमाच्या] रथास. २२. गांठी.

पाहुनि सूतासि रथीं गहिवरुनि म्हणे, 'अहो! विशोक! मला
 कमलाकरप्रियरहित अरुण तसा चि प्रकार हा गमला. १४
 कोठें तो? ज्या शक्का कांपति होवुनि सुयोधनैग दीन,
 ज्यासि म्हणे न मुखें, परि चित्तें मानी सुयोधन गेदीन.' १५
 वदला विशोक, 'येथें स्थापुनि मजला गदेसि धरुनि करीं,
 शिरला कौरवकटकीं, जैसा झंझासंमीर तरुनिकरीं.' १६
 धृष्टद्युम्न म्हणे, 'तारि जातों स्वसख्याकडे चि, कां परतूं?
 विषयीं कैसा, देहीं शिरतां अयशोभयोत्थ कांप, रतूं?' १७
 यापरि वदोनि धावे, देखत देखत गदाहतगज्यातें,
 गमले ते नर्ग, न निघे सोसुनि कुलिशोत्थ दाह तंग ज्यातें. १८
 अवलोकिला वृकोदर कुरुकटकीं सागरांत मंदरसा,
 सुह्र अधिक वीराख्यीं अमृताख्या मानितात मंद रसा. १९
 क्षिप्र रथावरि वाहुनि बाहु निवविले सख्यास भेटोन,
 गमला शमला न मला सर्वोस हि दैव दैवांत पेटोन. २०
 भ्रात्यांसि म्हणे कुरुपति, "बद्ध करुनि म्हणवितों अरिस 'हाय!'
 झाला खळा खळ, गेदा नित्यदिवास्वोपसा, परि सहाय. २१
 दुष्टा धृष्टद्युम्ना माराचि, चहूंकडूनि कोंडा हो!
 कण हाचि शस्त्रशूर्पा; उरला पांचाळसंघ कोंडा हो." २२
 वर्षति धृष्टद्युम्नीं त्वत्सुत, म्हणवे न त्यां अर्घन राज्या!
 परि कंपद न च जाले, जैसे यमभट, नसे अर्घ नरा ज्या. २३

१. हे भीमसारथ्याचें नांव २. कमलसमूहास प्रिय अशा सूर्याशिवाय. ३. उत्तम वीररूप पर्वत. ४. गदाधरश्रेष्ठ. ५. झंझावात. ६. वृक्षसमुदायांत, झाडींत. ७. अपकीर्तीच्या भीतीपासून उत्पन्न झालेला (कांप). ८. पर्वत. ९. वज्रापासून उत्पन्न झालेला. १०. टिकाव. ११. मंदरपर्वतासारखा. १२. वीर नांवाच्या रसास. १३. वणवा. १४. अरण्यांत. १५. रोगास. १६. नेहमीं दिवसां झोपेप्रमाणें. (दिवसां झोप घेतल्यानें रोग वाढतो). १७. शस्त्ररूप दुष्टास. १८. मेघ नाहीत असें. १९. पाप.

मोही प्रमोहनास्त्रं पांचाळ न लाबितां हि घटिकेतं,
 पहिलें व्यसनिधन तसें त्वञ्जदनेद्देहमान न टिके तें. २४
 स्वभ्रात्यांसह केवळ तो पांडुकुमारेंनगनद् भ्रमला,
 तद्दृढयाहुनि गमलें साभ्रामारैत्रिगगन दैत्र मला. २५
 हाहाकार परिसुनि द्रोण, द्रुपदासि शीघ्र भंगूनीं
 धावे, जेंवि विनविला कांतोरीं करुण अंधपंगूनीं. २६
 विनिवारी प्रज्ञास्त्रं गुरु शिष्यज्ञानबळविनाशास्त्र,
 धन काय ? काय तेंही जें स्वजनव्यसन पळविना शास्त्र ? २७
 त्वत्सुत सावध होउनि धावति पार्षत-वृकोदर दमाया,
 प्रकटिति शरवृष्टि तसी असुर सुरांवरि जसी दरदं माया. २८
 तों धर्म म्हणे ज्यां, 'ध्या भीमाचा, मथुनि अरि, समाचार.'
 ते त्यांसि म्हणति, 'दावा शशसम हो ! यां न हरिसैमां चार.'
 सौभद्रप्रमुखानीं कुरुसेना, जेंवि वायुनीं तरणी,
 कीं कामविकारानीं कांपविली कांमिनी नवीतरणी. ३०
 कैकेयरथीं भीमा स्थापुनि, तुमच्या सुतांसि सोडून,
 धावे धृष्टद्युम्न द्रोणावरि, शर गुणासि जोडून. ३१
 गांठी प्राण हराया, पाँत्यातें स्पर्श जों न करि पातें,
 त्वत्सुत सांडुनि, गुरुतें, त्यजुनि मृग जसा मृगेंद्र करिपातें. ३२
 करितां विरथ विशस्त्र, त्रिदंश म्हणति, 'कां न नांगविल याला ?
 न्यावाचि गुरुक्षोभें शिष्य, खगेंद्रें हि नांग, विलयाला.' ३३
 त्या संकटांत त्यातें दे अभिमन्यू च एक थारों, हो !

१. मोहनास्त्रानें. २. दुर्योधन-पंत. पांडवरूप पर्वतावरील नद. ३. मेघानीं
 आच्छादिलेलें अमावास्याच्या रात्रीचें आकाश. ४. लहान ५. अरण्यांत.
 ६. निवारण करी; ७. ज्ञान देणाऱ्या अस्त्रानें. ८. शिष्यांच्या ज्ञानबळाचा
 नाश करणारें अस्त्र. ९. भीतिदायक. १०. सिंहासारख्यांस. ११. चेष्टा.
 १२. नौका. १३. स्त्री. १४. [डोळ्याचे] पालास. १५. गजपतीस. १६. देव.
 १७. सर्वस्वी नुडवील. १८. साप. १९. आश्रय.

परिसा भीमसुबोधनकृतकलहकथा चि, हे कथा राहो. ३४
 गमले भ्राते खातो बाघ चि, वासून वदन, वाघाला;
 सर्वस्वनाश जेणें तो याहुनि कोण वद नवा घाला? ३५
 अन्योन्य देत होते सुरसे कीं मोह कंप दानवसे,
 त्यांत प्रीति, ब्रह्मघात जसी तिळ हि संपदा न वसे. ३६
 सौभद्रादिरथांच्या न सहाति त्वत्तनूज पळ वेगा,
 पळतां मार्गे लागे भीम, मग पद हि तयां न पळवे, गा! ३७
 देते जाले वीर सुभद्राकृष्णाकुमार मारा ज्या
 त्या पाहुनि 'असावे ऐसे' म्हणत्या उमा-रमा राज्या! ३८
 वातें घनसा, अर्जुनशरनिकरें विसकटे कटकबंध,
 जाणों सन्मरणमहालाभें बहु नाचले भटकबंध. ३९
 अर्जुन तुमच्या खपची, असुरांच्या जेवि शक्र, सैन्यातें;
 त्यांच्या भीष्म बळा दे, देवांच्या जेवि वृत्र, दैन्यातें. ४०
 धावे दिनावसानां धरुनि मनीं भीममथूनकामातें,
 जो मानी म्हणतो, 'यमपुरपथ हित, सामपथ नैका मातें.' ४१
 भीम म्हणे, "ये मंदा! तुज मीं मारीन भारतापसदा!
 खळजनकें पावावा वाहुनि गुरुशोकभारताप सदा. ४२
 जरि न पळसील मारिनि आतां तुज, शत्रु तूं न भाउ, खळा!
 'उखळा धर्मासि' म्हणसि, तरि म्हणसिल बलिशा! 'नभा उंखळा.'
 तुज वांचवील विधि' हि न, वर द्याया जरि हि तप नवरचील,
 किति लोकेंप शनि कवि गुरु बुध मंगळ चंद्र तपन धैरचील?
 वेंपु न बहुत पोषावें, यश चि, सदा खाय ज्या न कीर्नाश,

-
१. ब्राह्मणवध करणारांत. २. असे पुत्र असावे. ३. सैन्यरचना. ४. वीरांचीं
 धडे. ५. सैन्यास. ६. वृत्रासुर. ७. भीमवधाच्या इच्छेस. ८. दुराग्रही, हट्टी.
 ९. भरतवंशजांतील नीचा! १०. उपटून टाका. ११. ब्रह्मदेव. १२. लोकपाल.
 १३. सूर्य. १४. वरकड. १५. शरीर. १६. यम. * न कामातें (?).

बुध होउं दे प्रतिज्ञानाश न, अंज जैवि जानकीनाश. ४५
 ऐसैं आधी ममीं ताडी अतितापजनकवचनाहीं,
 मग इधुहीं, ज्यां न फुटे ऐसैं कोठें हि घन कवच नाहीं. ४६
 चौप छत्र ध्वज रथ खंडी, मारी, तुरंग सूत रणीं,
 पाहों हि न दे, पसरुनि शरकिरणसहस्र, भीम भूतरणी. ४७
 सुशर शिरोनि शरीरीं न वसति, जैसे सुविप्र कुग्रामीं,
 उग्री मीं त्या तेजा स्मरलों जें बाणकोटिमुग्रामीं. ४८
 पळवी रूप नृपंतीतें, होय जयद्रथ हि आडवा, राया !
 असतां आयु, न हो कां क्षम पळ जलधीस आड वाराया ? ४९
 म्हणतो बकशत्रुपुढें जाला जयलाम सिंधुराज्याला
 जरि कवि म्हणते मत्ता सिंहपुरस्था हि सिंधुरा 'झ्याला.' ५०
 परते सुरासुररणादर करुनि दरिद्र शांतनव सांजे,
 ते ही, पावत आले व्हाया बडराति शांत नवसां जे. ५१

अध्याय सातवा.

(सप्तमदिनयुद्ध.)

भीष्मासि म्हणे राजा, 'व्हावी पेसी रणांत मंदवस्था ?

जाला मला सुदुःसह हा पेसा होय ताप न दैवस्था. १

१. जन्मरहित असा रामचंद्र. २. दाट; अमेघ. ३. अनुप्य. ४. घोडे. ५. सारथि. ६. बाणरूप किरणांचें सहस्र. ७. पृथ्वीवरील सूर्य. ८. दारुणा; भयंकरा. ९. कोटिशः बाण सोडणाऱ्या रामचंद्राच्या ठायी. १०. दुर्योधनास. ११. समर्थ. १२. विहीर, रूप. १३. जयद्रथास. १४. सिंहापुढें असलेल्या. १५. हत्तीस. १६. देवदैत्यांचा युद्धाविषयी उत्साह. १७. भिकारी. (नष्टप्राय). १८. कृष्ण२-पंत. (पोषाच्या समासांत 'कृष्णार्जुन' अशीं चार अक्षरें मावणें शक्य न झाल्यामुळे 'कृष्ण २' असें लिहिलें आहे). १९. कामक्रोधादि सहा वैरी. २०. माझी दशा. २१. वणव्यांत सांपडलेल्यास. * जीवंत राहिला.

शिरला भीम ग्यूहीं जैचि अजकुळांत लांडगा शिरतो,
 दैवें चि रक्षिलें मज, कापित होता चि दांडगा शिर तो. २
 या तुमच्या पावाच्या दुर्बळसेनांसमान वध सेना,
 हें जाल्या, कां स्वर्गी, जोडुनि पनांस, मानव धसेना ? ३
 साधाल चि लीलेनै कार्य, तुम्हीं घ्याल जरि मनावर तें,
 आवरिलें अंतररिपुबळ बाह्य कसें तुम्हां अनावर तें ? ४
 भीष्म म्हणे, “हा ! वेड्या ! मंदें चि रणांत आंग राखावें,
 घ्यावें अपयश, टाकुनि यश, अमृत त्यजुनि कां गरीं खावें ? ५
 धर्मासि कोण जिकिल ? अनुकूल तपोधिं विप्र सर्व तया;
 हे जरि सहाय असते, हांसुनि म्हणते हरीस पर्वत ‘या.’ ६
 या वृद्धें तुजपाशीं बा ! शतदा मारिल्या चि हाका या,
 किंबहुना त्यजिल यथाशक्ति मिडोनि त्वदर्थ हा काया.” ७
 बोले ऐसें, लावूं न शके कोणी हि दोष धीरा ज्या,
 राज्यासि विशल्य करी देवुनि इलुसी च ओषधी, राज्या ! ८
 सप्तमदिवसीं व्यूह त्वत्तातें मंडलां नव रचिला,
 आठविलें भवदंष्ट्रा, मग गुणदोषा मनांत न वरचिला. ९
 धर्म रचिला ‘वज्रव्यूह’ विदारावया अरिनगातें,
 मग तुमुल युद्ध जालें देवा ! जें श्रुत तुला करि न गा ! तें. १०
 जालीं युद्धें शतशः सर्वप्रेक्षकमनोहरें सरसें,
 होय रणांगण रक्तोत्पल्लवं नचितपद्मरागभूसरसें. ११

१. बोकांडांच्या समुदायांत. २. पातकांस. ३. आंतील (शरीरांतील कामक्रोधादि) शत्रूंचें सैन्य. ४. विषास. ५. तपाचे सागर. ६. इंद्रास. ७. मुळांत दिरावृत्त झालेला ही आर्या कवीनें हरताळली आहे. ८. बाष्परहित करी. (शरीरांतील बाण काढी). ९. थोडीशी. १०. मंडल नांवाचा. ११. तुझ्या अन्नास. १२. बरकड, इतर. १३. शत्रुरूप पर्वतास. १४. रक्त-कमलवनानीं व्यापिलेल्या पद्मराग-(रक्तमाणिक्य)-भूमीवरील सरोवरासारखें.

करिति त्रिगर्तपतिमद शरपटलें केतुसह रथा पिहितें,
 तें यद्यपि परम अहित मानी श्रीकृष्णसख तथापि हित. १२
 उडवी शरपटलासह पार्थ सुशर्म्या त्रिगर्तपतें, जी
 होय अवस्था त्याची ती, अंधा रात्रिगर्तपतें जी ! १३
 शरपटलांतूनि निघे धनपटलांतूनि अर्थमा साच,
 रिपुघाहिनींत तरतां भासे तो वीरवर्य मासा च. १४
 पळतां म्हणे सुशर्मप्रमुख नृपांला सुयोधन, 'रहा रे!
 कां भ्यालां? रे! हारे सुरहि, न केवळ सुयोध नर हारे. १५
 उठला धनजयावरि भीष्म, पहा, व्हा सहाय, या, परता;
 लेश हि पलायनरता न सुख असे किमपि अन्यपापरता.' १६
 या दुर्योधनवचनें धीर धरुनि परतले सकल शस्त्री,
 नव्हती च भेटली परि त्यांला गृह सोडितां सकलश स्त्री. १७
 उठतां कुरुवीरांचे लागों देती जना न र्थाक धवे,
 जालें युद्ध तुमुळ तें आठवितां मज न ती कथा कथवे. १८
 करितिल विराटकुरुगुरुसम तरुण हि इतर न कलहा निकरें,
 सोडित होते शस्त्रें अन्योन्यवधार्थ संकलहानिकरें. १९
 होउनि विरथ सुतरथी बैसुनि सात्मज विराट युद्ध करी,
 जोडी सुतशोक, न जय, भी हरिला जैवि अप्रबुद्ध करी. २०
 विकळ करि शिखंडीतें गुरुसुत, खैगपति जसा महांभुजगा,
 स्वरथीं घेउनि रक्षी त्यासि रणीं सात्यकी महाभुज, गा ! २१
 घाली गांठि अलंबुषराक्षस जो वीर्यमत्त मायावी,

१. सुशर्म्याचे वीर. २. आच्छादित. ३. त्रिगर्तदेशाच्या राजास. ४. खळग्यांत
 पडल्यानें. ५. सूर्य. ६. शत्रुसेनारूप नदीत. ७. पराभव पावतो. ८. वाय्वरी-
 सहित अशी. (कायेंदेशानें घरांतून बाहेर पडतांना पाण्यानें भरलेली वाण
 घेऊन जात असलेली स्त्री दृष्टीस पडणें हा शुभशकुन सज्जतात). ९. बांग.
 १०. सर्वनाश करणारी. ११. पुत्रासह. १२. पुत्रमरणशोक. (विराटपुत्रास
 द्रोणानें मारिलें). १३. गरुड. १४. मोठ्या सापास. १५. शिखंडीस.

कीं कीर्ति आपणा, अपकीर्ति तथा वृष्णिसत्तमा, यावी. २२
 चाप छेदी, भेदी मर्मी, निर्मी घडीत शतमाया,
 शैनेय म्हणे, 'भीतिल भगवद्रविदासकिरण न तमा या.' २३
 विजयासैद्राक्षा त्या शकल्या बहु बलवती हि न दमाया,
 जेवि गुहाचें रामा नमिति त्याचें दुरुनि पद माया. २४
 शरतति गमे पसरिली झांकाया पापयातु पासोडी,
 सुर म्हणति, 'पळों देतां कैसा हा वह्नि या तुपा सोडी?' २५
 साहेल काय वाटे जो तो मर्मी शिरोनि शर भाला?
 धाकें पळे अलंबुष जैसा भ्याला मृंगारि शरभाला. २६
 धृष्टद्युम्न तुमच्या विरथ करुनि नुरविलें चि बळ लेंकीं,
 बाहे रथीं शकुनि असिमात्रसहाया नृपासि कळलें कीं. २७
 कृतवर्मा हि पळविला विरथ करुनि परमभीरु पौमरसा,
 भीमा भी कौरवबळ बहु, जैसें पाप रामनामरसा. २८
 नागीपुत्र इरावान् सत्कीर्तिसरस्वतीसदरविंद,
 तेणें नृपा ! पळविला अनुविंद जसा तसा सेंदर विंद. २९
 भगदसें हि घटोत्कच विरथ करुनि संगरीं पळविला, हो !
 शकें प्रताप असुरां जेवि तसा पांडवां कळविला, हो ! ३०
 पीडी भाच्यांसि रणीं, दावी बहु मंद्रपाळ कौशल्य;

१. यादवश्रेष्ठ सात्यकीस. २. भगवद्रूप सूर्यभक्ताचे किरण. ३. या ठिकाणचा
 खोडलेला पाठ-हांसोनि म्हणे सात्यकि, 'भीतिल हरिसूर्यकिरण
 न तमा या.' * पाठांतर-दास. ४. अर्जुनापासून प्राप्त झालेल्या
 इंद्राक्षास. ५. कार्तिकस्वामीचें. ६. स्त्रिया. ७. [अलंबुषाच्या] माया.
 ८. बाणपंक्ति. ९. पातकी राक्षस. १०. सिंह. ११. फक्त दरबार आहे
 सहाय्य ज्याला. १२. नीचाप्रमाणें. १३. नागकन्या उल्लपीस अर्जुनापासून
 झालेला पुत्र. १४. सत्कीर्तिरूप सरस्वतीचें [निवासस्थानभूत असें] उत्तम कमल.
 १५. अयग्रस्त. १६. शल्य.

मुनि वदले, 'मा मैवं पीडय पापाय बाळकौ, शल्य !' ३१
 सहदेव विरथ होउनि नकुळरथावरि चढोनि कोपानें
 शल्यासि करी मूर्छित वक्ष विदारुनि तीव्ररोपानें. ३२
 धर्में श्रुतायुराजा शरभें मृगराजसा चि कांपविला,
 सैत्तेज चि अति दुःसह ऐसें म्हणतील तश्च कां पविला ! ३३
 कृप चेकितान होउनि विरथ परस्पर धरुनियां असितें,
 पडले मूर्छित उठले निजशत्रुमुखें करावया असितें. ३४
 वर्णिति जसें कृपाचें सामर्थ्य तसें चि चेकितानाचें,
 प्रेक्षकमन तैद्भटता युद्धें हरि, जेंवि केकिता नाचें. ३५
 कृप काढिला शकुनिनें, करकपें चेकितान लेंवलाहें,
 पाहे हा त्वद्दास व्यासपदाब्जद्वयास लेंवला हें. ३६
 त्वत्पुत्र विकर्ण, दुजा दुर्मर्षण, चित्रसेन तिसरा, हे
 वधितां, उगा चि अर्जुनसुत मीमा करुनियां नैतिस राहे. ३७
 पार्थ म्हणे, 'देवा ! त्वां केलें जें रक्षणा ईमाच्या तें
 धावन करुनि रक्षीं भीष्मापासूनि आजि भाच्यातें. ३८
 भीष्म प्रार्थितरणिसा दुःसह, अतरुण हि बाँढ कलहातें;
 धरितिल हेंय भय जरि तरि मम रथ तैद्भभिमुख बा ! ढकल हातें.'
 स्वर्मी हि नसे ठावी शत्रुपुढें विर्मुख चाल वीरा ज्या,
 त्यासि 'अवश्य' म्हणे प्रभु, रथ भीष्माभिमुख चालवी, राज्या !
 तेन्हां युधिष्ठिरादिक झाले सर्व हि सहाय जिणूस,
 जेंवि स्वशत्रुशमनीं शंतमखमुख सुर समस्त विणूस. ४१

१. हे शल्या ! बालकांस (नकुलसहदेवांस) अशी पीडा करू नको;
 या गोष्टीनें तुला पाप लागेल. २. तीक्ष्ण बाणानें. ३. साधूंचें तेज. ४.
 वज्रास. ५. कावों. ६. हा एक पांडवपक्षीय यादव. ७. त्या वीरांचा समुदाय.
 ८. मोरांचा समुदाय. ९. दूर नेला. १०. त्वरित. ११. नम्र झालेला. १२.
 नमस्कारास. १३. गजेंद्राच्या. १४. भीष्मकतूतील [प्रखर] सूर्यासारखा.
 १५. अत्यंत. १६. घोडे. १७. त्या भीष्मासमोर. १८. पराङ्मुख. १९. इंद्रप्रमुख.

सानुज सुयोधन जपे वीरवरांसह पितोमहा मात्र,
 प्रावृण्णदांत तरतां जैवि गजा निजहिता मंहामात्र. ४२
 ज्याचा प्रताप अहितां वज्रधराचा जसा नगां ठावा.
 करुनि त्रिगर्तकटकक्षय विजयें भीष्म कां न गांठावा? ४३
 क्रोधें धावुनि जातां सद्गुणमणिसुखनि शांतनवदमना
 धर्म म्हणे, 'व्याळाश्रय जालें त्या सुखनिशांत न वद,' मना. ४४
 युद्धीं शंकावन जें करिति यम-वरुण-मनुष्यधर्मा तें
 दाविति भीम-नकुळ-सहदेव धरुनि वरधनुष्य धर्मातें. ४५
 करिती कलह जयद्रथ-दुर्योधन पांडवांसवें निकरें,
 भीष्म हि शिलीमुखांच्या रवभीषितससुरवातवें निकरें. ४६
 यत्न न चाले लेश हि म्हणुनि युधिष्ठिर म्हणे शिखंडीतें,
 'वीरा! तुवां करावें भीष्मीं, नगां करी शिखंडी, तें.' ४७
 धर्मप्रहित शिखंडी शल्याग्न्यस्त्रास वारुणें शमवी,
 धर्मध्वजधनु खंडुनि देवव्रत देवदृष्टिला रमवी. ४८
 मारुति जयद्रथाच्या स्वगदेनें सर्व घोडेंकां मारी,
 बहु उग्र गमे घेता गरळाचा जैवि घोट कौमारी. ४९
 पाहों न शकति डोळे त्या भीमाच्या गदेसि देवांचे,
 त्वत्पुत्र चित्रसेन स्वस्यंदनरत्न तीस दे, वांचे. ५०
 पळवी बंधु विकर्ण स्वरथीं वाहोनि चित्रसेनातें,
 जाल्या चित्रसम क्षण तेव्हां पाहोनि चित्र सेना तें. ५१

१. धाकट्या भावांसह. २. भीष्मास. ३. वर्षाकाळच्या नदींत. ४. महात. ५. शत्रूना. ६. इंद्राचा. ७. पर्वतांला. ८. सद्गुणरूपरत्नांची उत्तम खाण. (अर्जुन).
 ९. सापांस आश्रयभूत असें. १०. घर-पंत. सुखाचें घर. ११. इंद्राचें संरक्षण.
 १२. कुबेर. १३. बाणांच्या. १४. ध्वनीनें भिवाविला आहे देवांसह इंद्र ज्यानें अशा
 (बाणसमूहानें). १५. सापाच्या ठायीं. १६. मोर. १७. धर्मातें पाठविलेला.
 १८. शल्याच्या अग्न्यास्त्रास. १९. पर्जन्यास्त्रानें. २०. धर्माचा ध्वज व धनुष्य.
 २१. भीम. २२. घोड्यांस. २३. शंकर. २४. आपलें रथरूप रत्न. २५. आश्चर्य.

तों धर्मावर धावे गांगेय, जसा त्रिलोचन रविचर,
 ज्याचें सैहस्रनयन न पाहे, पाहेल काय नर विर्वर? ५२
 जाले धर्मशर नदीजशरांच्या साहते न वेगा ते,
 टिकले न सुरर्षिपुढें जैसे मंदवहते नवे गाँते. ५३
 होउनि विरथ युधिष्ठिर, नकुळरथावरि चढे, असुख पावे,
 माद्रेयांसि म्हणे, 'हूं; ज्या वृद्धाचे रणीं असु, खपावे.' ५४
 भंगी धर्माक्षसनुपशतशरांचें नदीसुत पटळ तें,
 हें किति? न त्यास त्याचें काळासीं भिडवितां सुतप टळतें.
 तो तांळफळनिकरसा पाडी काँतेयेंभटशिरोनिकर;
 नुरवी अहितबळ, जलधिजळ घटजाचा जसा शिरोनि कर.
 गांडुनि म्हणे शिखंडी जरि असकृत् 'तिष्ठं तिष्ठ,' पाहेना
 स्त्रीपूर्व म्हणुनि रंभाभिमुख शुक्रमुनींद्रसा चि राहेना. ५७
 करुनि अनादर त्याचा शिरला पांचाळवीरलक्षांत,
 कक्षांत दौवपावक किंवा श्रीराम जेवि रक्षांत. ५८
 ऐसा पाहोनि परमनिरुपम संग्राम सातव्या दिवसीं,
 जालीं महेंद्रनयनें, अहिपतिनयनें हि ऐकतां हिर्वसीं. ५९

१. शिव. २. ज्या भीष्माचे. ३. इद्र. ४. छिद्र. ५. नारदापुढें. ६. गर्व
 वाहणारे. ७. गायक. ८. धर्मानें आज्ञापिलेल्या शेंकडों राजांच्या बाणांचें.
 ९. अन्वयार्थ—त्यास (भीष्मास) काळासीं (यमाशी) भिडवितां त्याचें सुतप न टळतें
 (न रहातें). १०. ताडाच्या फळाच्या समुदायासारखा. ११. पांडववीरांच्या
 मस्तकांचा ढोंग. १२. शत्रुसैन्य. १३. अगस्तिऋषींचा. १४. पुनःपुनः. १५. उभा
 रहा, उभा रहा. १६. गवतांत. १७. वणवा. १८. राक्षसांत. १९. शीतल, थंड.

अध्याय आठवा.

(अष्टमदिनयुद्ध).

अष्टम दिवसीं राया ! प्रकुपित खैगमृगवरासम रथैः,
 कौरवपांडवसैनिक करिते जाले बरा समरयुद्ध. १
 करिती युधिष्ठिराच्या ज्या ज्या गजोंनि बौहिनी दाटी,
 त्यांसि अमितप्रताप श्रीभीष्म ग्रीष्मकालसा आटी. २
 भीष्मभयभङ्ग जाले बहु भट, टिकला वृकोदर चि, राया !
 व्याघ्र कसा व्याघ्रोदर चिरिल ? क्षम तो वृकोदर चिराया. ३
 चुटकीत चि नाराचें सूतशिर वृकोदरें उडविलें हो !
 तों भीष्मयश हयानीं स्वैरग होवूनियां बुडविलें, हो ! ४
 वधिले सप्त सुत नृपा ! रडवाया बहु तुज्या सुना भवनीं,
 होय प्रथम वृकोदरशर दवें भवदंगभवसुंनाभवनीं. ५
 साश्रु सशोक सुयोधन पैसें बदला पितामहापासीं,
 ' अजि ! शक्ति असोनि पडों देइल संतति पिता महापाशीं ? ६
 मारूं दिलीं कसीं हो ! भीमास रणांत आठ नातुडें ?
 काय तुम्हांसि म्हणावें ? करितां नयपठेनपाठना तुडें ! ' ७
 हांसुनि भीष्म म्हणे, ' हित कथिलें पहिलें चि, आयकाना तें;
 सांगा जालें तुमच्या तेव्हां आतां हि काय कानातें ? ८
 सत्यप्रतिज्ञ दुर्जेय तक्षकसा भीमसेन कोपन, हो !
 हो कोप ईश्वराचा, याचा कोणहावरी हि कोप न हो. ९

१. रागावलेले. २. खगश्रेष्ठ (गरुड) व मृगश्रेष्ठ (सिंह) यांसारखे. ३. वेग जाणणारे. ४. सेना. ५. लाडग्याचें पोट. ६. बाणानें. ७. सारध्याचें मस्तक. ८. स्वच्छंदगति. ९. वणवा. १०. तुझ्या अंगापासून उत्पन्न झालेला सुनाभ हें च कोणी वन, त्यांत. ११. नीतिशाल्याचें अध्ययन व अध्यापन. १२. सापासारखा. १३. रागीट. १४. शंकराचा.

कोणें विनिवारावा बळशाली भीम युष्मदंतकर !
 बा ! यासि तक्षकाचे गुरु म्हणवुनि जोडितील दंत कर. १०
 होय न जातां दीपावरि कोण्ही ही पतंग जयशाला,
 बा ! पावले कधीं तरि हारेसीं अंगडुनि मतंगज यशाला ! ११
 चुकलासि प्रथम चि तूं, आतां होईल काय हाकाहीं ?
 आम्हांला तों नाहीं राखायाचा स्वकाय हा कांहीं. १२
 आतां निपेटुनि राज्यस्त्रीजीवितपुत्रकामना सोडा,
 जोडा स्वर्ग, स्वर्गाहूनि निपेट लाभ भूमिचा थोडा. १३
 पेसें सुयोधनासीं वदतां, गंगासुतास माराया
 ये धर्मचमू, भासे धुब्धांधीच्या उतासमा, राया ! १४
 जाली मारामारी तेव्हां आम्हांत त्यांत देवी ! जी
 पाहुनि तीस तैरणिचा एक हि पावुल पुढें न दे वाजी. १५
 अर्जुनपुत्र इरावान बहु कुरुवीरांचिया यशांसि हरी,
 मारी शकुनिसुतांतें लीलामात्रें जसा शशांसि हरी. १६
 त्यातें बहु मायावी नक्तंचर आर्ष्यशृंगि तो खपवी,
 दुर्योधनासि दे अरिमथनें, शक्रासि जेंवि तोख पवी. १७
 गर्जे कुपित घटोत्कच, भिववी आम्हांसि मूर्त अंतकसा,
 त्यासीं सुयोधन भिडे, सेनेचा साहबेल अंत कसा ? १८
 मथन करुनि बहुतांचें विकळ करी फार तो पलांश मन;
 वाटे राक्षसरूपें सर्वोवरि आजि कोपला शैमन. १९
 तों द्रोणासह धावे भीष्म कराया सुयोधनावन, हो !
 लोकीं म्हणेल कोण स्वामिश्राणें सुयोध नाव न हो ! २०
 गगनीं शिरोनि गर्जे सर्वासि हि दाखवून हात रणीं,

१. तुमचा नाश करणारा. २. मंदिर-पंत. जयाचें स्थान. ३. झाडून
 सर्व. ४. अगदीं. ५. खवळलेल्या समुद्राच्या. ६. धृतराष्ट्र ! ७. आमचें
 युद्ध पाहून सूर्याचे हि वोडे चालेनासे झाले. ८. राक्षस. ९. मांसमक्षक-राक्षस.
 १०. यम. ११. दुर्योधनाचें रक्षण.

बाटे पाडितसे शर न कराया राख वून हा तरणी. २१
 धर्म म्हणे भीमाला दुरुनि त्या आयकीनि आरावा,
 'वीरा ! वत्स घटोत्कच तारावा, शत्रुनीं न मारावा.' २२
 सौमद्रादि सुतांसह धांवे तो भीम भूतनायकसा,
 सिंहव्रस्त हरिणसे कौरव म्हणती, 'विचार काय कसा ?'
 तेव्हां नृपा ! सुयोधन रोधी भीमा, जसा उरग उरगा,
 किंवा व्याघ्र व्याघ्रा भेदी प्रखरें शिलीमुखें उर, गा ! २४
 अवलंबुनि ध्वजातें भीम क्षणमात्र वेदना साहे;
 नसतां धृति प्रतिष्ठा कैची ? म्हणतात वेद, 'नौसा हे.' २५
 त्या भीमावस्थेतें पाहोनि घटोत्कचादि जे सुत ते
 कोपावेशे जाले कल्पांतीचे समुद्रसे उतते. २६
 सर्वासि द्रोण म्हणे, 'भूषे बहु भीमसेन कोपविला,
 बहु यत्न यासि अरिच्या मथनीं गिरिच्या जसा नको पविला.
 दावील भीम विक्रम आजि रणामाजि रामरायाचा,
 रक्षावा स्वर्पति, समय आम्हां हा साजिरा मरायाचा.' २८
 पैसे सिद्ध करुनि सुत-रूप-शल्य-जयद्रथादि बा ! राया !
 गुरु होय पुढें साक्षादुर्योधनकाल भीम वाराया. २९
 भीम गतव्यथ होउनि धांवे, तों द्रोण बाणवृष्टि करी,
 साहे तो तीस जलदवृष्टीस जसा मदांधदृष्टि करी. ३०
 भीम गुरुरीं शरतति व्हाया वीरांत नव्य यश हाणी,
 मूर्छित करी, न होवूं दे ती तंजीवनव्यय शहाणी. ३१
 द्रोणि-सुयोधन उठले माराया आपणा, असें पाहे,
 वाहे गदा, त्यजुनि रथ राहे निर्भय उभा पुढें, बाहे. ३२

१. ध्वनीस, शब्दास. २. शंकरासारखा. ३. साप. ४. नाक. (मुख्य तत्व).
 ५. दुर्योधनानें. ६. दुर्योधन. ७. गेली आहे वेदना ज्याची असा. ८. मदानें
 अंध झाली आहे दृष्टि ज्याची असा (हत्ती). ९. द्रोणाच्या हृदयांत. १०.
 बाणपंक्ति. ११. नवीन. १२. त्याचे (द्रोणाचे) प्राणांचा नाश.

जळ जलद जसा वषें, शस्त्रें द्रोणादि वीर सर्व तसा,
 त्यातें साहत होता सत्त्वांचा सिंधु पार्थ पर्वतसा. ३३
 तेव्हां फार खचळले सौभद्र द्रौपदेय हे, राया !
 समर असो चि, न शकलों आम्हीं त्यातें मुहूर्त हेराया. ३४
 भीमसखें नीळनृपें, जैसा शकें स्वशत्रु नमुचि तसा
 गुरुसुत गांडुनि केला कलह हि होय प्रकार सैमुचितसा. ३५
 गुरुपुत्र शरें भेदी जन्हि नीलेंनृपोर अश्मलक्षण, हो !
 करुनि अचेतन पाडी, त्या धैर्यनिधीस कंदमल क्षण हो. ३६
 धावे मार्कडेयाप्रति जैसा काय कोपला शमन;
 तैसा गुरुपुत्राप्रति विकळ करायासि तो पँलाश मन. ३७
 भस्म चि करी घटोत्कच कटकीं हाणूनियां परा शर, हो !
 गुरुपुत्र म्हणे, 'बहुधा या कमें बहु सुखी पराशर हो.' ३८
 दुर्जय जाणुनि योजी मोहाया गुरुसुतास मायेतें,
 मोहायाचें तांडव ज्यां गरळाच्या उतासमा येतें. ३९
 द्रोण द्रौणि सुयोधन शल्य असे मुख्य जे बळामधिले,
 ते पाहिले बळानीं प्रत्यक्ष घटोत्कचें रणीं वधिले. ४०
 भ्यालीं सकळें हि बळें, तडक पळालीं, न राहिलीं पळ तीं;
 नगशिखरस्खलेंदुपळांसम राया ! म्यां चि पाहिलीं पळतीं.
 हाका मारित होतों मीं कीं हे राक्षसीतनयमाया,

१. धैर्यगांभीर्यादि गुणांचा. २. या नांवाचा दैत्य. ३. फार योग्य असा.
 ४. नीलराजाचें हृदय. ५. दगडासारखें कठिन. ६. मूर्छा. ७. राक्षस.
 (घटोत्कच). ८. रक्षोविनाशरूपें-पंत. ९. आपल्या पित्यास-शक्तिमुनीस-
 राक्षसानी मारिल्यावरून वसिष्ठपौत्र पराशरानें राक्षससत्र केलें होतें. १०.
 घटोत्कचास. ११. पर्वताच्या शिखरावरून पडलेल्या धोंड्यासारखी. १२.
 राक्षसीच्या (हिडिंबेच्या) पुत्राची (घटोत्कचाची) माया (कपटकृति).

न यमा या कर्म वश ब्रह्मा, टांचें कांडे हा अनय माया. ४२
 भीष्म हि ऐसें च म्हणे, परि जोडी एक ही न भेटप कर,
 'आज्ञा अवश्य' म्हणतें जन्हि केवळ शून्य ही नभ टपकर. ४३
 माज्या भीष्माच्या ही कोणी ही जन न वारणा परिसे,
 जयहर्षे सघटोत्कच पांडवभट सर्व गर्जले हरिसे. ४४
 सांगों काय परिभवें नृप भीष्माजवळ जें चरफडे तें ?
 वाटे अहिच्या गेला लाबुनि रद्द दिव्यखेचर फडेतें. ४५
 देउनि उत्साहातें भगदत्ता शत्रुजनर्थमा राया !
 सेनापति शांतनव प्रेमी तो भीमतनय माराया. ४६
 त्या भगदत्तनृपासीं प्रथम तुमुल सुचिर समर भीम करी,
 भंगी दशार्णपतिच्या प्रबळा हि गजा तदीय भीमकरी. ४७
 नागें मथावे त्या भगदत्ताच्या अन्य कां न नागानें ?
 व्हावें चि जिंकुनि इतर अंग हरिच्या धन्य काननागानें. ४८
 पाहुनि भगदत्तशरद्विपमर्दितसैन्यदैन्य नयनाहीं
 धांवे घटोत्कच, जया मरणापासुनि लेश भय नाहीं. ४९
 भगदत्तासीं भांडे शक्रासीं मेघनादसा राया !
 किंवा प्रवर्तला त्या द्वैता अद्वैतवाद साराया. ५०
 किंबहुना, भगदत्त अत्युग्रा शक्ति सोडिली होती,
 गगनांत उडोनि, धरुनि ईशुपरि स्पष्ट मोडिली हो ! ती. ५१
 तों 'साधु ! साधु !' ऐसें वदले सुर-मर म्हणोनि तो खचळे.
 अहितांकडे दुखविला दवींकरसा धरुनि रोख वळे. ५२
 सौमद्रप्रमुखांतें ताडी, मूर्छित करी विशोकास,

१. लहान. २. ब्रह्मांड. ३. मावण्यास. ४. वीरश्रेष्ठ. ५. दुर्बोधन. ६. दांत.
 ७. गरुड-पंत. ८. शत्रुजनास यमासारख्या. ९. भयंकर हत्ती. १०. हत्ती.
 ११. वृक्ष-पंत. १२. इंद्राच्या. १३. कल्पवृक्षानें-पंत. नंदनयनांतील वृक्षानें.
 १४. भगदत्ताच्या बाणानीं व हत्तीनीं मारलेल्या सैन्याचे दैवत. १५.
 इंद्रजिताप्रमाणें. १६. उसासारखी. १७. शत्रूंकडे. १८. सापासारख्या.

विरथ करुनि म्हणे, 'रे ! बळकट बांधीं पृथाशिशो ! कास.'
 वरिचेवरि झेलुनि दे गुरुच्या जो भीमसेन सुख निगंदा
 शीघ्र रथावरुनि उडी टाकी कवळुनि शक्तिसुखनि गदा. ५४
 भ्यालों बहु इतुक्यांत चि येतां देखोनि कृष्णसारथितें,
 न सुचे पळणें, पाहुनि हरि विसरति जेंचि कृष्णसारथितें. ५५
 प्रथम हरावन्मरण भ्रात्याला भीमसेन आयकवी,
 सुतशोक वसिष्ठास हि दुःसह, न म्हणेल कोण 'हाय !' कवी ?
 सुतशोकज्वलनाची प्रथम चि हृदयासि लागली आं हे,
 पार्थ म्हणे, 'देवा ! हे गरलगुरुगृहांत वागली आहे. ५७
 गमला हित ओगरिता कांजी मधु सूद नाकपाळाला,
 अर्थ तसा, आलें हें कां जी ! मधुसूदना ! कपाळाला ? ५८
 धिक् क्षत्रवृत्तितें ! मज युद्ध न करितां अशक्त म्हणतिल कीं,
 हाक हेंरी येवूं दे अरिदारांच्या अनित्यपण तिलकीं.' ५९
 गरुडाहुनि पार्थाचा बहुत पळवि लोकनाथ रथ, राया !
 लागे भये कुरुचे करुनि बळ विलोकना थैरथराया. ६०
 कृप भगदत्त सुशर्मा देवव्रत विजयवाहचेगातें
 रोधिति, परि त्यांचें बळ निजरक्तनदांत वाहचे, गा ! तें. ६१
 द्रोणासह पुत्र तुझे भीमावरि धावले मथायाला,
 व्यूढोरस्कादिक नव मेले, मन कांपतें कथायाला. ६२
 गुरुतें वारुनि नेले एकैक शरेंचि ते नव लयातें,
 भीमसेन भीमविक्रम; हा किति ? मानू नको नवल यातें. ६३

-
१. बावणाला. २. शक्तीची उत्तम खाण. ३. अर्जुनास. ४. काळवीट.
 ५. अर्जुनास. ६. वसिष्ठाचे शंभर पुत्र कल्माषपादराजानें भक्षिल्यामुळें वसिष्ठास फार
 दुःख झालें, ही कथा वरें अनुसंधेय आहे. ७. ज्वाला. ८. स्वयंपाकी. ९. इंद्रास.
 १०. घोडे. ११. शत्रुस्त्रियांच्या. १२. कांपावा. १३. अर्जुनाच्या वीर्याच्या
 वेगास. १४. व्यूढोरस्कादि नऊ पुत्र. १५. भीमाचा पराक्रम शंकरासारखा[आहे].

आला अंबष्ठ विरथ अतिरथसौभद्रशस्त्रहृतवर्मा,
 त्यासि स्वरथीं वाहुनि पळवी अति संकटांत कृतवर्मा. ६४
 भीष्मादिकांसि वारुनि विजय तदस्त्रांसि तत्तदस्त्रानीं
 झांकी शरपटलानीं, आळ्य जसा दुर्गतांसि वस्त्रानीं. ६५
 बहु मानवले अष्टम दिवसीं जाल्या रणासि सुर सांजे,
 वीररसा बहु भुलले सेवित होते तदन्य सुरसां जे. ६६
 तात सुता, सुत ताता, भ्राता भ्रात्यास, मित्र मित्रास
 मारित होते, राया ! होउनि विक्कण विखेद वित्रास. ६७
 न दिसे, न कळे स्व-परं, ध्वांत परम गाढ वाढवी रंजनी,
 केला अवहार नृपा ! होय क्षतताप बाढ वीरजनी. ६८

अध्याय नववा.

(नवमदिनयुद्ध.)

रौंजा कर्णासि म्हणे, “रूप शल्य द्रोण भीष्म हे आर्य
 पांडुसुतांतें रक्षिति, कैसें सिद्धीस पावतें कार्य ? १
 सांगेल कोण मज तुजवांचुनि या संकटीं उपाय सखा,
 मित्रमति च हित करिती, माय चि म्हणती बळें ‘सुं पायस खा.’”
 कर्ण म्हणे, ‘मीं करितों कार्य तुजें, शक्य हें न अन्यास,
 परि भीष्माकरवीं त्वां करवावा आजि शस्त्रसंन्यास. ३
 कीं त्यासि तीर्थयात्रा सांगा, वृद्धासि ती च उचिता कीं;
 रुचि अमृतीं सापडतां, रसिकीं घ्यावी कशास रुचि तार्की ? ४

१. एक दुर्योधनपक्षीय राजा. २. अतिरथी अभिमन्यूच्या शस्त्रानें हरण केलें
 आहे कवच ज्याचें असा. ३. श्रीमंत. ४. गरिबांस. ५. संध्याकाळी. ६. निर्दय.
 ७. खेदरहित. ८. अधिकार. ९. रात्र. १०. समारोप. ११. जखमांचा त्रास.
 १२. पुष्कळ. १३. दुर्योधन. १४. उत्तम खीर. १५. शस्त्रत्याग.

शस्त्रन्यास करावा भीष्मे, कीं या बळांत न वसावा, ।
 मग कार्यसिद्धि माज्या हातीं, नलगे चि देव नवसावा.' ५
 हें कर्णमत परमहित ऐसें आलें मनासि राज्याच्या,
 शीघ्र रथावरि बैसुनि रात्रौ शिबिरासि जाय आज्याच्या. ६
 वंदी पितामहा कुरूप, जयंताचा पितां महादेवा
 सर्वज्ञा सन्मान्या वरदा किंचां पितामहा देवा. ७
 कर जोडुनि दुर्योधन वदला, "अजि ! भरतकुलतिलकराया !
 भुलल्या मार्गे विजयश्रीदृष्टि पुढें हि भुलतिल कैरा या. ८
 आम्हां या पायांचा आश्रय, देवांसि जेंवि शक्राचा,
 साक्षान्प्रताप तुमचा, आश्रित शिव जेंवि विष्णुचक्राचा. ९
 पांडव किति ? जिंकावे आम्हीं तुमच्या बळें चि सुर सगळे;
 युष्मद्यशासि लाजे विधुं ज्यापासूनि अमृत सुरस गळे. १०
 परि जय दुर्लभ आम्हां, जाले युद्धासि आठ वार्सर, हो !
 हें नवल, मराल म्हणे तृड्विकळें शिशूसि, 'आठवा सैर हो !'
 ऐसें कां जी ! करितां ? शत्रुवधें जोडिलें स्वयश राखा;
 खाइल अहितांसि, मनाआंतूनि म्हणा असंशय शरा 'खा.' १२
 बहुवीरक्षय जाला, आलें आठां दिसांत न यश मला,
 शमले मद्रंधु बहु, न एक हि माद्रोपृथातनय शमला. १३
 स्वीकृतकार्य मनावरि घ्या प्रभुजी ! पांडुवत्स मारा हो !
 कीर्ति जसी रामाची लोकीं तुमची हि तत्समा राहो. १४
 जरि माज्या द्वेषे कीं केवळ मद्भाग्य मंद याकरितां
 मैदरांतें रक्षितसा कीं सदयपणें तुम्हीं दया करितां, १५
 तरि कर्णाला आज्ञा द्या, तो त्या पांडवांसि मारील,

१. दुर्योधनाच्या. २. भीष्म-पंत. ३. इंद्र. ४. ब्रह्मा-पंत. ५. हस्त-पंत.
 ६. तुमच्या कीर्तीस. ७. चंद्र. ८. दिवस. ९. हंस. १०. तहानेनं पीडिलेला.
 ११. सरोवर. १२. मरण पावले. १३. माझ्या शत्रूना.

मारीलक्षं हि न तद्विभुंहुनि अधिक प्राणिजात सारील.” १६
 दुर्योधनोक्त परिसुनि जिरधी शांतनव रोषवेगातें,
 जें असहनत्वं खळमन, पळ ही सुजना न पोषवे गा ! तें. १७
 मीष्म म्हणे, “ रे ! राया ! लागति वाग्वाण काळजांला कीं !
 समरीं श्रम आतां ही तुज वदतां फार कौळ जाला कीं ! १८
 बांच्यावाच्य न जाणसि, काय म्हणावें तुला ? असों दे हें;
 दिघले त्वत्कार्यार्थ स्वप्राण; कंबंधसे असों देहें. १९
 पर्याप्त तें निदर्शन मोहुनि सर्वांसि मोहनें अखें,
 वखें विराटनगरीं हिसकुनि नेलीं न हातिचीं शस्त्रें. २०
 पर्याप्त तें निदर्शन, जगदीश्वर जेंवि नक्रमुक्त करी,
 पळतां कर्ण, विजयें सुरगार्यकबद्धा तुला विमुक्त करी. २१
 कोण तयांतें मारिल ज्यांचें जगदीश परम तो कवच,
 जे त्या प्रभुला बहुमत जैसें वद्धासि चरमतोकवंच. २२
 जन्हि नारदादि मुनिनीं कथिलें, तूं जाणसी परि न मोहें,
 तरि जिकितासि त्यांतें, धरितासि मनीं, मुखीं जरि ‘नमो’ हें.
 हो पुरुष, वैर केले तैसें युद्ध स्वये चि कर, जा, गा !
 मांमाचा भावाचा होता, आतां चि कां न कैर जागा ? २४
 आम्हीं करूं, शिखंडी वर्जुनि, पांचाळसोमकांतातें,
 द्रवचूं यशःशीनीनै सहृदयजैनहृदयसोमकांतातें. २५
 पांचाळसोमकांतें भाजीन प्रलयसूर्यसम राज्या !

१. लक्षावधि महामान्या. २. त्याच्या बाणाहून. ३. प्राण्यांचा समूह. ४. असहिष्णुता. ५. समय-पंत. ६. बोलावें काय व न बोलावें काय हे. ७. बलासारखे. ८. पूर्ण. ९. उदाहरण. १०. संमोहन नांवाच्या अस्त्रानें. ११. परमात्मा. (कृष्ण). १२. गजेद्र. १३. अजुन. १४. चित्रसेनगंधर्वानें बांधलेल्या (तुला). १५. शेवटच्या मुलाचें (लौकिक भावेंत शेंडेफळाचें) भाषण. १६. सकुनिमामाचा. १७. हस्त-पंत. १८. पांचाळ व सोमक यांच्या नाशास. १९. यशोरूप चंद्रास. २०. सहृदय लोकांच्या हृदयरूप सोमकांतास. * खळमन [पोषी].

करिन तसा गातिल कविवर यावच्छांद्रसूर्य समरौ ज्या. २६
 वधिन तयां मीं कीं मज वधितिल ते, काय आंग राखावें ?
 अमृत मिळालें त्यागुनि सुखें दादूनि कां गरा खावें ? २७
 भगवदितर सकळ हि जन म्हणतिल, 'तूं धन्य! भीष्मचापलते!'
 नीज सुखें, आहें मीं तों करितिल काय, करुनि चापल ते ? २८
 श्रुत आहे आम्हां जो स्वकरें छेदी स्वमांस शिबिराजा'
 निववूं त्वद्दृष्टि उद्यां; श्रमलासि, निजावयास शिबिरा जा." २९
 हवें अमयोक्त्यर्थी अधन जसा मूर्तकल्पवलयंकीं,
 वंदुनि पितामहातें येउनि शिबिरीं निजे सुपर्ण्यंकीं. ३०
 प्रातःकाळीं च उठे राजा, राजांसि शीघ्र आणवुनीं,
 'सर्व जपोनि नदीसुत रक्षा' पेसैं तयांसि जाणवुनीं, ३१
 दुःशासनासि सांगे, 'मज कळलें इंगितें असैं आजी,
 शांतनव अर्जुनासीं करिल मनांतूनि निश्चयें आजी. ३२
 शल्यरूपद्रोणशकुनिसह सर्व तुम्हीं जपोनि सेनानीं
 रक्षा, करिल अरिलय प्रलयरतरणिसा तपोनि सेनानी. ३३
 कुरुसिंह अरिगजातें नेतो हाणूनि शैरनखपवि लया,
 परि काय उगा बसतां क्षुद्रमति शिखंडि^१वृक न खपविल या ?
 असि आज्ञा करुनि निघे नृप, कांपे बहुत ^{१२}मेदिनी, नव मीं
 आश्चर्य काय सांगों? विश्वप्रलय चि गमे दिनीं नवमीं. ३५
 विजय म्हणे, 'ने धृष्टद्युम्ना! भीष्मापुढें शिखंडीतें
 तो ^{१३}हो विगतोत्साह प्रेक्षुनि जैसा फणी शिखंडीतें. ३६
 रक्षीन शिखंडीतें, याच्या प्राणांसि किमपि भय नाही,
 जें कांहीं करिन कुतुक तें देखावें दुरुनि नयनाहीं.' ३७

१. चंद्रसूर्य आहेत तोपर्यंत. २. भगवताहून इतर सर्व. ३. चपलपणा.
 ४. पांडवकीर. ५. कल्पलतेच्या माडीवर. ६. चांगल्या पलंगावर. ७. युद्ध. ८.
 प्रलयकालीन सूर्योपमार्ण. ९. सेनापतिभीष्मः—पंत. १०. बाणरूपी नखें हें च बभ्रु.
 ११. शिखंडीरूप लांडगा. १२. पृथ्वी. १३. भीष्म. १४. साप. १५. मोरास.

आम्हांपुढें महात्मा भीष्म, वृकोदर तयांपुढें चाले,
 जाले उत्पात बहुत तेव्हां चळचळ वसुंधरा हाले. ३८
 व्यूह प्रथम चि मथिला अर्जुनपुत्रें, जसा वनद वातें,
 न शके तया सुयोधनबळ-धाराया जसे वन देवातें. ३९
 कुरूपति अलंबुषाला अभिमन्युवधार्थ पाठवी, राज्या !
 सुजना सुनीति तैशा माया बहुसाल पाठ वीरा ज्या. ४०
 तो मायावी राक्षस सौभद्रासी करी महासमर,
 त्यज्जनि रथ पळुनि जातां त्यासि म्हणति साधु ही सहास 'मर.'
 नरलोक हा द्विफाल्गुन ऐसे तेव्हां जनांस वाटविलें,
 तें वाहिनीशत विजयपुत्रें ग्रीष्मे तसें चि आटविलें. ४२
 कोपविला भीष्म नृपा ! करुनि बहुत कटकमथन पणतुंडें,
 वेढिति सौभद्रातें कौरव बोलोनि हननपण तुंडें. ४३
 कौर्ण्य म्हणे, 'वायुपुढें जरि काय टिकत असेल कोंडा, या
 होइल दवासि तृण तरि, ब्हाल क्षम मज तुम्हीं हि कोंडाया.'
 कुरु शस्त्रजाळ पसरिति, अवकाशा न उरवी नभाच्या तें,
 विजयासि तेथ आणी प्रभु कीं परिभव घडो न भाच्यातें. ४५
 काय कथूं गांठि विजय घाली सहसा पितामहासीं तें ?
 जाले पुढें तई बहु नग्न करुनि रणहिता महासींति. ४६
 कृप भीष्मप्रमुखस्थित पार्थातें पंचवीस शर हाणो,
 करिता जाला ज्याच्या न यशाची करुनि युद्ध हरे हाणी. ४७
 पार्थप्रियकर सात्यकि तुमुल कृपासीं मुहूर्त समर करी,
 अन्योन्यभंगकामुक ते क्रोधमदांध जेवि अमरकरी. ४८

१. मेघ. २. वणव्यास. ३. कपटविद्या. ४. राक्षसासि-पंत. ५. उपहासपूर्वक.
 ६. दोन आहेत अर्जुन ज्यांत असा. ७. सैन्यशत (पक्षां) नदीशत. ८. मारण्या-
 विषयीची प्रतिज्ञा. ९. अभिमन्यु. १०. मोठ्या खड्गास. ११. भीष्मादिकांच्यापुढें
 असलेल्या. १२. शंकर. १३. एकमेकांच्या पराभवाची इच्छा करणारे. १४.
 क्रोडरूपी मदनें अंध झालेले. १५. देवांचे हत्ती.

मामाचा कैवारी अभवत्यामा लयासि तैं ने या,
 ममी खर शर हाणी, न्हाणी क्षेतजें संचैल शैनेयां. ४९
 होते पुष्पितकिंशुकतर्बनुकृति करित ते शरीरानीं,
 अंसुनिरपेक्ष झगडले घटिकाभरि जेंवि केसरी रानीं. ५०
 गुरुसुत विधून, सात्यकिसायकनिकर हि गमे न राहून,
 राहून नमीं हि तदा दिनेमणि हि बहु भ्रमे नराहून. ५१
 तों द्रोण 'हा !' म्हणे, कीं, जें पुत्रीं सुख न नंदनवनीं तें.
 सुत सर्वमत; मुखींच्या एक चि पोषी न नंद नवनीतें. ५२
 नेतां अरिच्या स्यंदने, नंदनरक्षार्थ आडवा तातें,
 ये विजय, जेंवि दीपक रक्षाया पदर आड वातातें. ५३
 गुरुशिष्य तेंवि करिति प्राकृत संहजारि जेंवि कळहातें,
 तें त्वां केलें होतें प्रेम न विधिच्या हि जें विकळ हातें. ५४
 गुरुभक्तोत्तम हि विजय हाणित होता गुरुसि निकरानें,
 शिष्यासि शिष्यवत्सळ गुरु हि प्राणप्लबाणनिकरानें. ५५
 तों धाडिला सुशर्मा, रायें आला धनंजयावरि तो,
 तेव्हां वदले सुर कीं, 'सकुळ शलभ हा धनंजया वरितो.' ५६
 गांडुनि करी सुशर्मा शरपटलें जिण्णुच्या रथा पिहितें.
 तो यद्यपि अहित, गमे विजया विजयोद्यता तथापि हितें. ५७
 भस्म चि करी धनंजय लीलेनें तीं समस्त शरपटलें,
 दिसतें काळें नभ हें धुरकटलें तेधवां चि करपटलें. ५८
 होय पतंग चि, न करी झटुनि हठानें विपन्न दीपातें,

१. कृपाचार्याचा. २. सात्यकीस. ३. रक्तानें. ४. वखासह. ५.
 सात्यकीस. ६. फुललेल्या पळसाच्या झाडाचे अनुकरण. ७. प्राणांची हि
 पर्वा न करितां. ८. चंद्रादूनः—पंत. चंद्राहून कमी. ९. सात्यकीच्या बाणांचा
 समुदाय. १०. राहूपेक्षां कमी. ११. सूर्य. १२. रथ. १३. निसर्गतः च
 शत्रु. १४. अर्जुन—पंत. १५. टोळ. १६. अग्नीस. १७. आच्छादित. १८.
 विजयाविषयी तत्पर असलेल्या. १९. मित्र.

तैसें सुशर्मबळ तें आपण,चि बुडे विपन्नदीपातें. ५९
 विजय उडवित चि होता वातात्मकरुनि जेंवि वृण सुकलें,
 परि तें त्रिगर्तकटकव्यसन द्रोणाश्रयें नृपा! चुकलें. ६०
 कुरुगुरुन शैलात्म नसतें वातात्म वारिलें जरि तें
 करितें च रितें कुरुबळ, हरितें, एका हि नुरवितें अरितें. ६१
 अस्त्रनिवारण होतां, लागावे जों अँराति हरिखाया,
 शिरले त्रिगर्तकटकीं विजयशर, जसे गजांत हरि खाया. ६२
 विजयातें कोंडाया भट झटले, बहु झटे सुयोधन ही,
 'मारा, मरा, पुढें व्हा,' म्हणत्यास म्हणेल कां सुयोध 'नहि'?
 भगदसें भीमावरि करिदिकटक लोटिलें बहुत, राज्या !
 वचकावें प्रलयजलदपटलें हि भयंकरा बहुतेरा ज्या. ६४
 केलें प्रयाण धर्माप्रति भीष्म धार्तराष्ट्रबळसहितें,
 तेव्हां जें वीरांचें रूप न मिरविति सपुष्प पळस हि तें. ६५
 शिरला भगदत्ताच्या करिकटकीं भीम, सिंहसा गमला,
 ते गज, नेग, तो वँज्जी, तो तीक्ष्ण चि, ते समस्त नौग मला. ६६
 बहुगजविदारण करी भीम जसें वासव नगदोरण, गा !
 मागों नेदि स्पृष्टा कोणा जीवास वन गदा रणगां. ६७
 गजरक्तदिग्ध शोभे, जेंवि गणाधिप विलिप्त सिंदूरें,
 स्पष्ट फुटावें पाहुनि त्यास अमृतरसमयें हि इंदूरें. ६८
 क्षत-हत-शेष द्रुत गज ते अभिचारप्रयोगसे फिरले,
 नाशिति कुरुसेनेतें, तनुतें गैद सेवटीं जसे शिरले. ६९
 निवची कुरुंसि केलें गांगेयें युद्ध सोमकांसह जें,

१. विपत्तिरूप नदींत पडण्याने. २. द्रोणानें. ३. पर्वताच्याने. ४. शत्रु.
 ५. आनंदावयास. ६. हत्तीचें सैन्य. ७. प्रलयकालच्या मेघसमुदायानी. ८.
 अस्त्रांत. ९. पर्वत. १०. इंद्र. ११. गरुड. १२. साप. १३. इंद्र. १४. पर्वतांचें
 विदारण. १५. स्पृशेलेंच. १६. पाणी. १७. रणांतील. १८. हत्तींच्या रक्तानें
 भरलेला. १९. चंद्राच्या उरानें. २०. जारणमारणादि प्रयोगासारखे. २१. सोग.

निवघील न प्रसादें कुमुदातें शुद्ध सोम कां सहजें ? ७०
 स्पर्श शिखंडीतें चि स्त्रीपूर्व म्हणुनि करी न रोपानें,
 भंगी इतरां सकळां, कलपांतीं रुद्र जेंवि कोपानें. ७१
 वृषपदविराट-वृकोदर-सौभद्र-द्रौपदेय-धर्मांचें
 भीष्म बळ न चालों दे, जैसा प्रारब्धभोग कर्मांचें. ७२
 नकुळ-सहदेव-सात्यकि-धृष्टद्युम्नादि वीर दिनैदीप
 जाले, घटजैमुनिपुढें न टिके घटिकार्थ थोर हि नदीप. ७३
 रक्तनदींत सजीव हि हय गज, न प्रेत वाहवी राज्या !
 म्यां तो किति वर्णावा, बहु वचके श्वेतैवाह वीरा ज्या ? ७४
 देव म्हणे, “हा शतशः क्षतजांचे पूर वाहविल, यातें
 नेसिल, घेसिल चित्तीं तरि तूं चि श्वेतैवाह ! विलयातें. ७५
 ‘मजसीं जे रिपुसैनिक भीष्मद्रोणादि शुद्ध करितील
 गांडीवमुक्त सायक त्यां त्यांच्या जीवितासि हरितील.’ ७६
 सत्य करीं मत्स्यपुरीं जें हें वंदलासि संजयापाशीं,
 हित सत्यपाश; दादुनि बुध अर्पिति शोषकंज या पाशीं.” ७७
 पार्थ म्हणे, ‘सहजानें सत्तेजें सत्य लोकपति तरणी,
 पेसा कुळगुरु वधितां म्हणतिल मज सत्य लोक पतित रणीं.
 हें हि कठिन कीं, शांत हि गुरुवांगनधीन शांत न वदावा;
 हो कांहीं, हाका हय, घडल्यास वर्धन शांतनव, दावा.’ ७९
 पेकुनि असें प्रभु नदीसुनुकडे चालवी रथा, राया !
 क्षम ज्यापुढें न कोणहीं धरुनि तसी चाल वीर थोराया. ८०
 भीष्म विजयरथ झांकुनि कांपवि पुरुषा परा शरासौरें,
 अरिदुःसह तेज गुरुसि दावी अर्जुन पराशरासौरें. ८१

१. चंद्र. २. दिवसाच्या दिव्यासारखे निस्तज. ३. अगस्तिऋषीपुढें. ४. समुद्र.
 ५. अर्जुन. ६. रक्षांचे. ७. विराटनगरांत. ८. हितकर. ९. शिरकमल. १०. लोक-
 षाल. ११. गुरुच्या आज्ञेत न राहणारा. १२. शोपविण्यास. १३. परमपुरुषास.
 (कृष्णास). १४. वृष्टि-पत. वाणवृष्टीनें. १५. सम-पत. पराशरासारखें.

भीष्मशरांचें पार्थ प्रभुसौधूकींस पीतें पटल हरी,
 लाजवि सुधानिधीच्या स्तुतिसूक्तिसमुद्रपीतपट लहरी. ८२
 छेदी देवनदीच्या दार्यादाच्या धनुष्यवल्लीला,
 तेणें हरि बहु हर्षें, कीं आदरिली मनुष्यवल्लीला. ८३
 भीष्मप्रभु दुसरें धनु सज्य करी, जो न हालवें पातें,
 तच्छेदें सुर वाहति, मग कां न तुम्हीं बहाल वेपातें? ८४
 विच्छिन्न निमेषांत चि करितां दुसरें धनु स्वनातुंडें,
 आशीर्वाष्टि करुनि करि हरिसा गंगार्जुन स्वना तुंडें. ८५
 गजोनि म्हणे, 'वत्सा ! विजया ! वीरा ! भला ! भला ! बा ! हूं !
 बाहूंस तुज्या दृष्टि न लागो, भलत्यास काय मीं बाहूं?' ८६
 ऐसैं वदोनि तिसरें सज्य करुनि चाप परमकरुण, पणें
 हाणी इषुमार्गे इषु, करि विजयाचें विगर्व तरुणपण. ८७
 चुकवि प्रभु, मंडळगति रथ फिरवि, त्वरित घोटक पिटाळी,
 स्तवि जो छायीं प्रह तच्छक्तीचा भरुनि घोट कपि टाळी. ८८
 हययांनीं परमबळ प्रकट करि प्रभु परोपरी चुकवी,
 परि न शके टाळाया प्रारब्ध सुखासुखा जसा सुकवी. ८९
 ब्रह्म क्षतजें न्हालें तें पुष्पिर्तपर्णवज्जना दिसलें,
 जालें शल्यात मनीं यद्धथानें न टिकती अनादि सलें. ९०
 भीष्म ग्रीष्मतरणिसा, अर्जुन हेमंतरणिसा गमला;
 देव म्हणे, "बहु आला वृद्धाहुनि जिणुचा हि राग मला. ९१
 हा शूर, 'दूर ओसरें' म्हणणार महाप्रभाव हा रविला,
 हार विलासिजनेंसा येणें कैसा प्रभाव हारविला ? ९२

१. श्रीकृष्णाच्या उत्तम वचनांस. २ श्रवण करीत असतां. ३. कृष्ण-पंत.
 स्तुतीच्या उत्तम भाषणाचा समुद्र च असा पीतांबरधारी कृष्ण. ४. गंगापुत्र भीष्म-पंत.
 ५. डोळ्याचें पातें. ६. कपातें. ७. आपल्या नातवानें-अर्जुनानें. ८. गंगेपासून आहे
 जन्म ज्याचा असा. ९. शब्दास. १०. तथापि. ११. बाणामार्गे बाण. १२. घोडे.
 १३. राक्षसविशेष. १४. घोडे हांकण्यांत. १५. श्रीकृष्णरूप ब्रह्म. १६. पळस-पंत.
 प्रहसाच्या पानासारखे. १७. एकीकडे हो. १८. विलासी पुरुषाप्रमाणें.

जाला धीर, परि परिम्लान सखा जातिपुष्पगुच्छकसा,
तुच्छ कसा हा प्रंवया ? चिरडिल भलता अहीद्रपुच्छ कसा ?
हा पांडवांसि भस्म चि करिल, उपेक्षा करूं नये याची,
पदरांसि अकीर्ति श्रितसुहृदंवनपथ करून येयाची.” ९४
आणुनि मनीं असें ज्या ‘धन्य’ म्हणति सर्व विप्र तो दास,
भीष्म वधाया धावे हरि, हस्तें कवळुनि प्रतोर्दास. ९५
देव रथातें सोडुनि धांवे देवापंगाविलापार्थ,
कीं त्या सुदुस्तरारिसमुर्दी कासेसि लाविला पार्थ. ९६
पार्थाप्रति प्रयत्नें तो बळकारुण्यसिंधु राखाया
क्रोधें गर्जत धांवे, सिंह जसा मत्तसिंधुरा खाया. ९७
‘एहोहि देवदेव ! श्रीकृष्ण ! नमोऽस्तु ते’ असें बोले;
ओले गळू प्राज्य प्रेमाश्रुभरें करुनियां डोले. ९८
भीष्म म्हणे, ‘त्वद्धस्तें व्हाया समरांत शीत नवसा जो
होता करीत, तो हा जेंवि हरिहतेभें शांतनव साजो. ९९
जरि मारिसील मज गतिलाभ, तुज हि कीर्तिलाभ गुरुतर तो,
विश्वगुरो ! प्राकृत ही तारुनि शरणागतासि गुरु तरतो. १००
तूं हरिसा हरि, साची हरिणी सुरसिंधु, मीं हि पाडसंसा;
पांड, ससाध्वस हो अरि; हरिचा पावेल काय पाड ससा ?
ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दररक्तचक्षुच्या पातें,
तो तूं आंगें मारूं पाहसि मज दावुनि प्रतापातें. १०२

१. जाईच्या फुलाच्या पोसासारखा. २. वृद्ध-पंत. ३. सपश्रेष्ठाचें शेंपूट. ४. आश्रित व मित्र याचें संरक्षण न करण्याचा मार्ग. ५. यावयाची. ६. चानुकास. ७. गंगा-पंत. ८. तरण्यास कठिण अशा [भीष्मरूप] समुद्रात. ९. माजलेल्या इत्तीस. १०. एहि एहि=येथें ये. ११. तुला नमस्कार असो. १२. पुष्कळ. १३. मृत. १४. सिंहानें मारलेला इत्ती. १५. गंगा. (माझी आई). १६. हरिणशिखसारखा. १७. मार. १८. सभय. १९. किंचिद् आरक्त नेत्राच्या.

जालों धन्य त्रिजर्गी, भाल पैल प्राकृतांस मारकसा;
 तैया प्रभुने तो केला भस्म स्वातिकमेच्छु मार कसा?' १०३
 धावुनि धरी धनंजय मागुनि त्या माधवासि बाहूनी,
 मग दृढ चरणीं च मिठी घाली, पहिली च रीति पाडूनी. १०४
 दूर उसळला होता कोपावेशे मुकुंद कंदुकसा,
 राहे उभा प्रभु गमे ईभसा, धृतचरण भक्त अंदुकसा. १०५
 पार्थ म्हणे, "श्रीधर्मावरि धरितिल जे असिप्रति झंती
 मरतील, त्यजिसी कां, 'आयुध न धरि' असि प्रतिज्ञा ती?
 मारि' भीष्माते मीं इतरांतें ही भवईयाधारें;
 बा ! त्वत्प्रसाद ज्यावरि केवळ मेवमैं ही तथा धीरें. १०७
 लोक तुज 'मृषावादी' ऐसें न म्हणोत सत्यसंधपते !
 मरतिल तव दृकपाते भीष्मद्रोणादि सर्व अंधैप ते." १०८
 कुरुकुंजरासि गेला होता यदुसिंह तो खरा खाया,
 परते, पर तेथूनि प्रार्णप्रियमित्रतोख राखाया. १०९
 कृष्ण स्वरथीं चढतां, समरचमत्कार मग नवा तातें
 दाखविला, वाहों दे न शरैजपूर्णगगन वातातें. ११०
 भीष्मशरव्रज होंच चि, पांडवभटनिकर तो गमे घास;
 क्षण सोसवे न कोणास हि, जैसा वायुयोग मेघास. १११
 तो पांच सात हय गज, हाणुनि एका चि सायका, मारी;

१. पळभर. २. यमासारखा. ३. शिव-पंत. ४. काम-पंत. ५. चेंडू-
 सारखा. ६. हत्तीसारखा. ७. धरले आहेत चरण ज्यानें असा भक्त. (अर्जुन).
 ८. साखळीसारखा. ९. खडगास. १०. स्वजातिजन. ११. आपल्या कृपेच्या
 आश्रयाने. १२. मेरुपर्वताचे शिखर. १३. लघु. १४. खोटे बोलणारा. १५.
 सत्यप्रतिज्ञातील श्रेष्ठा ! १६. अंधाचे (धृतराष्ट्राचे) रक्षण करणारे. १७. कुरुरूप
 हत्तीस. १८. प्राणाहून प्रिय असलेल्या मित्राचा संतोष. १९. बाणसमुदायानें
 मरलेले असें आकाश. २०. भीष्माचा बाणगण ही च कोणी हाव (खाखा),
 तिला पांडवभटांचा समुदाय हा केवळ एक घास होय, असें वाटे. (भीष्माच्या
 बाणांच्या मान्यापुढें पांडवभट मुखरूप राहणें अशक्य, असा भाव).

वदलीं बहु कटकें कीं, 'करितो कल्पांत काय कामारी?' ११२
 कुंतीसुत माद्रीसुत कृष्णाकृष्णानुजासुत भ्रमले,
 भ्रम लेखांस हि पडला, गतचेतनसे चि सर्व ही गमले. ११३
 जेवि महावात करी अभ्रांचा न लवितां पळ विसकट,
 त्वत्सांतशरवात ध्वंसुनि सर्वास ही पळवि सकट. ११४
 भीष्मास पहाया ही त्या समयीं एक ही न पर परते,
 जे मदमत्त मतंगज हगले मदसेकहीन परपर ते. ११५
 बहु वधिले, उरले जे ते केले बाहुजप पराभूत,
 पाहों शकले न जसे श्रीनरहंरिमंत्रजपपरा भूत. ११६
 तों मावळला दिनकर, होय बहु प्राप्त सार्ध्वस, मग तिहीं
 केला अवहार परिभ्रांताहीं लंघिताध्वंसमगतिहीं. ११७
 आम्हीं गाजत वाजत गेलों शिबिरासि विजय साधूनीं,
 स्तविला भीष्म बहु जसा ध्वस्तासुरसैन्यविजय साधूनीं. ११८

अध्याय दहावा.

(दशमदिनयुद्ध.)

रात्रौ राजा धर्म व्याकुळ होउनि असें म्हणे हरिला,
 'धरिला राज्यमनोरथ म्यां मूढें, न वनवास आदरिला. १
 मूर्खें म्यां चि बुडविले संबंधी बंधु आस शोकांत,
 अयशःपौत्र सुयोधन न अधिक तद्वंधु मीं हि लोकांत. २
 दे आह्मा, जावूं दे, आदरिला हा कशास्तव निकामी ?

१. शंकर. २. द्रौपदी व सुभद्रा यांचे पुत्र. ३. देवांस. ४. तुझ्या ताताचा (भीष्माचा) बाणसमूह. ५. मदस्त्रावरहित. [होजन] ६. क्षत्रियपति-पंत. ७. नरहरिमंत्राचा जप करणारास. ८. भीति. ९. उपसंहार. १०. पांथ-पंत. लांबून चालून आलेल्या मनुष्याप्रमाणें आहे गति ज्यांची. ११. अर्जुन-पंत. संहारिले आहे असुरसैन्य ज्याने असा. १२. अकीर्तीस पात्र. १३. निरुपबोगी.

राज्यायोग्य चि, केवल तप मात्र करावया बहु निकां मी. ३
 भीमपराक्रम भीष्मप्रभुच्या वदनाकडे पहावेना,
 हरिणां जसे हरिपुढे आम्हांसि तयापुढे रहावेना. ४
 जिंकाया शक्य, यम हि शक्र हि वरुण हि कुबेर हिरणांत;
 परि हा अशक्य, आम्हीं होतो खंदोत तदिषुकिरणांत. ५
 म्यां या प्रभुसीं केला मतिदौर्बल्यें करुनि संगर हा,
 सांगावें होतें त्वां कीं, 'साधूंचा धरुनि संग रहा.' ६
 आतां तरि परमात्मा ! देवा ! तूं स्वहित सार सांग मला,
 शरणागतां तुजा उपदेश जसा सूर्य सारसां गमला." ७
 देव म्हणे, "राया ! तूं दादुनि धरितोसि कां विषादास ?
 भ्यावा श्रीकंठाचा कीं गरुडाचा तन्ही विषा दास ? ८
 विजयी विष्णुभुज तसे भ्राते करितील काम हे भारी,
 समरीं हारिप्रति हठ सोडुनि वरितील कां महेभारी ? ९
 कीं या जनास म्हण 'हूं;' कैसा करितों त्वदर्थ समर पहा;
 तो भीष्म वृत्र भासो, संपादुनि सद्यशासि अमरूप हा. १०
 मत्संकल्प असा कीं साधुनि द्यावी च सर्व भू पार्था,
 आम्हीं प्रजा तुज्या बा ! साधूंचेचूनि सर्व, भूपार्था. ११
 जसि अर्जुन करावी त्वद्वर्शंगा बा ! तसी च हे महि म्या,
 जरि साधु साह्य करितिल, पावतिल तरी च बाहु हे महिम्या.
 त्वद्धितें मद्धित ते, जे त्वदरि मदरि ते चि, अन्यथा न मनीं.
 अन्य प्रेम न माज्या ये, शिशुच्या जेवि अन्य थान, मनीं. १३
 संबंधी शिष्य सखा अर्जुन, तूं आर्य रामसा मान्य;

१. राज्यास अयोग्य. २. चांगला. ३. भयंकर आहे पराक्रम ज्याचा अशा.
 ४. काजवे. ५. त्याच्या बाणरूप किरणांत. ६. परमहितकरा ! ७. कमलांत.
 ८. विष्णूचा. ९. माघार घेतील. १०. सिंह-पंत. गजेंद्राचे शत्रु. ११. इंद्र.
 १२. संपादू. १३. राजाच्या मनोरथास. १४. तुझ्या स्वाधीन राहणारी. १५.
 तुझे मित्र. १६. तुझे शत्रु. १७. मानूं नको.

स्वशिर त्वदर्थं कापुनि देइन, हें काय काम सामान्य? १४
 विजय म्हणेल तरि वधिन शस्त्राखें मीं पितामहास रणी;
 होउनि सुयोधनाचा शोकार्त वरो पिता महासरेणी. १५
 कार्याकार्य न समजे, चैलला तो युद्ध, काय सांगावें?
 मणिपंजरीं शुकां कीं सुखें पाळुनि वायसां गावें?" १६
 भर्म म्हणे, "जगदीशा! बा! तुझिया साहतिल न वेगा ते,
 त्वद्यश अनंत, गातां थकले निपुण हि जुने नवे गाते. १७
 आहेसि मच्छिरावरि अचितथसंकल्प तूं परस्वामी,
 स्वधनातें पावेन चि वांछीत नसेन जरि परस्वा मी. १८
 तूं असतां मत्पक्षीं, करंद करिन नाकलोकपाळाला;
 भीष्माची काय कथा? भंगिन मीं संगरांत काळाला. १९
 युद्ध न करितां चि करीं साह्य, न जावी लया प्रतिज्ञा ती,
 माजे जातील तुज्या दासद्वेषें लयाप्रति ज्ञाती. २०
 शांतनवें समय असा केला कीं, 'करिन युद्ध कुरुपार्थ,
 मंत्र त्वदर्थ होइल तो विजयद जेंवि धन्विगुरु पार्थ.' २१
 मंत्र पुसाया आम्हीं साजण जावूं चला उठा, राया
 प्रार्थू स्ववधोपाया, देइल सुरतरु जसा कुठारा या." २२
 देव म्हणे, 'बहु उत्तम;' ने लाजे शक्रसभ शिबिरा ज्या.
 पावे धर्म नंदीज्या, पूर्वा जैसा कपोत शिबिराज्या. २३
 सविनय विशाख विकवच सौख्युत पांडव पितामहा नमिती,
 त्यांहीं गुरु जिकाया केली ती प्रणतिमिषें महासमिती. २४

१. काळमार्ग-पंत. २. भ्रमला. ३. सत्यसंकल्प. ४. श्रेष्ठ स्वामी. ५.
 दुसऱ्याच्या द्रव्यास. ६. कर देणारा. ७. स्वर्गलोकाधिप इंद्रास. ८. बांधव.
 ९. प्रतिज्ञा. १०. दुर्योधनासाठी. ११. इंद्रभवन. १२. भर्म भीष्माकडे आला.
 १३. कपोत-(कबूतर)-रूपधारी अग्नि. १४. कवचरहित. १५. श्रीकृष्णासह. १६.
 भीष्म. १७. नमस्काराच्या मिषानें. १८. मोठे युद्ध. * भीष्म० अ० १ गीति,
 ६७ ते ८१ पहा.

भीष्म प्रसन्नचित्तं ' वार्ष्णेय ! स्वागतं तव ' असे च,
 धर्मादिकांप्रति वदे, ' सांगा, युष्मात्प्रियोद्यत असे च. २५
 प्रीतिकर कार्य तुमचें दुष्कर हि असो, करीन, सांगा तें;
 ये धर्म चि, पुत्र स्त्री कोष'रथ तुरग करी न सांगातें.' २६
 धर्म म्हणे, ' घाल अभय तरि मीं अतिमंद तोकें विनवीन,
 जो संता संतानक म्हणता मतिमंद तो कवि नवीन. २७
 संत सकळ शरणागतवत्सळ नाहीं च अधिक शिबि कांहीं,
 एक्या सदुक्तिनें जी सुगति घडे ती न कोटि शिबिकांहीं. २८
 गंभीरता न मिरवू साधुजनामाजि नाव उदधीची,
 तुमची च सुकविकरवीं विश्वांत सुकीर्ति गावउ दंधीची. २९
 केला स्वधर्म म्हणवुनि समरंमखारंभ, फळ न परिणामीं,
 नव दिन तुम्हां हरीसीं रण करितों मेळवूनि हरिणां मीं. ३०
 दुस्तर चिंता होतां ती कर जोडूनि गुरुस चि वदावी,
 दावा उपायपथ मज, शक्राला जैवि गुरुसचिव दावी. ३१
 न सुचे कांहीं च मला स्ववधोपाय स्वयें चि सांगावा.
 गावें तुम्हांसि कविनीं, संतत एक चि दधीचि कां गावा? ३२
 तुम्हि च म्हणतां जपावें पार्थिववर्षुपरिस बहु यशोदेहा,
 सन्मतिस यशःसंग्रह सर्वस्वाधिक जसा यशोदे हां. ३३
 होय प्रजाक्षय न बहु राज्यजयप्राप्ति होय, आजोबा !
 पेसा उपाय सांगा, हा शरणागत जगांत साजो, बा !' ३४
 हास्य करुनि भीष्म म्हणे, ' वत्सा ! त्वत्पृथ्व्यवृत्ति बहु सैरला,

१. कृष्णा ! २. तुमचें प्रिय करण्यास सिद्ध. मूल पाठ—युष्माद्वितीयत.
 ३. प्रीति वादविगारें. ४. पुण्य च. ५. बालक. ६. कल्पवृक्ष. ७.
 म्हणणारा. ८. अभिधान—पंत. ९. देवांसाठीं आपले प्राण देणारा दधीची
 ऋषि. १०. युद्धरूप यज्ञाचा आरंभ. ११. मातीच्या शरीरापेक्षां. १२. यशोरूप
 शरीरास. १३. कृष्ण. १४. तुझ्या मनाची वृत्ति. १५. सरळ.

सर लाजो अमृताचें त्वद्धृदया, ताप तवगुणें सरला. ३५
 आम्हीं आहों तों तुज कैचा जय संगराजिरांमाजि?
 सोसिल इतर कसी, दे मैदिपुंची भंग रौजि रौमा जी? ३६
 करिसिल सर्वाचें, जरि करिसील प्रथम मन्मथन, राज्या!
 कैसे शमविल कोपप्रभृति, न शमवेल मन्मथ नरा ज्या? ३७
 आम्हा तुम्हांसि दिधली, निःशंक करा प्रहार पांडव हो!
 अस्मद्वधोत्सर्वा बहु पुंरुद्धतसमंत गीत तांडव हो. ३८
 आणा पुढें शिखंडी, म्हणजे पावेन मीं उंपरमातें,
 हाणा दूरुनि विजयप्रमुख तुम्हीं वीर त्याउपर मातें. ३९
 दोघां कृष्णांडुनि मज तिसरा न त्रिभुवनांत जन हंतां,
 मानील सत्य हें जो बाता, ज्याच्या मनांत अंनहंता. ४०
 येतां चि पुढें पाहुनि मीं त्या स्त्रीपूर्वका मनुष्यातें,
 सहसा समरोत्साहासह सांडिन सांशुगा धनुष्यातें. ४१
 शस्त्र त्यजिल्यावरि ही बाणांहीं अर्जुन चि हाणाचें,
 तरि च विकळ होइन मीं, हे माजें वचन सत्य जाणाचें. ४२
 वत्सा विजया ! सोडुनि शंका करिसिल मदीय वचना कीं?
 कैचं नाकीं सुसांच्या तेंचि न हो, हो जसाचि कर्चं नाकीं. ४३
 धर्मा ! कर जोडुनि जरि पुससी निजविजयहेतुसदुपाया,
 तरि हा पेसा आहे, बा ! नाहीं विदित काय यदुपां या? ४४
 मूर्त सदुपाय सकळां पुरुषार्थांचा मुकुंद हा जिकडे
 तिकडे जय, तुज देतिल मेरूचे पायवाट आजि कडे ! ४५

१. सरोवर. २. अगण-पंत. रणागणांत. ३. माझ्या बाणांची. ४. पंक्ति. ५.
 परशुरामास. ६. माहा पराभव, वध. ७. क्रोधादि शत्रु. ८. मदन. (कामवासना).
 ९. आमच्या वधामुळे होणाऱ्या आनंदात. १०. इद्र-पंत. ११. निवृत्तीस
 पावेन. (मरेन). १२. त्वानंतर. १३. मारणारा. १४. निरहंकार. १५.
 १६. बाणासह. १६. केश. १७. निजलेल्याच्या. १८. बृहस्पतीपुत्र. १९.
 स्वर्गात. २०. श्रीकृष्णास.

भीभूतिजयनयांतें ज्याची सर्वत्र गुणकथा पिकवी
 तो हा भगवान्सारथि, करितां चिंता तुम्हीं तथापि कवी ! ४६
 जा, स्वस्थ निजा, प्रातःकालीं च उद्यां करा जसें कथिलें;
 कृष्णाश्रितें करावी चिंता न, जसी रैसाश्रितें कथिलें. ४७
 जयचिंता कां करितो देवा ! कौंतेय बा दयालो ! हा ?
 धन्य करिल तव चरणस्पर्शमणि रैजोग्रपाद या लोहा. ४८
 नमुनि कुळगुरुसि, सातुज साच्युत शिबिरासि धर्म ये, राया !
 त्या तैशांच्या चि कथा; पेशा घडतील काय येरा या ? ४९
 प्रातःकालीं होउनि सिद्ध करुनियां पुढें शिखंडीतें
 धर्म निधे, भीष्माचें रक्षक कुरुकटक जें शिखंडी तें. ५०
 बहु भाग्य शिखंडीचें, मोठ्यांच्याही मदासि जें विरेंबी,
 कीं दों पांश्वीं दोघे भीमार्जुन, चक्रपाळ जेंवि रवी. ५१
 करुनि पुढें भीष्मातें कौरव आले सशक्र लोकपसे,
 वीररसें सुर डोळे भरिति, जळें जेंवि तृषित लोक पसे. ५२
 कौरवभट दंशमशक, विजयधनुर्वलि काय ती चवरी ?
 हरिस हरिजनास हि लघुपण वरितां कीर्ति आयती च वरी. ५३
 भीष्मा मर्दाया अरि, विटें जेंवि सतीकुचा, मरावास
 झडति, तदायांस जसा गरुडों च पृदाकुचामरायांस. ५४
 भीष्महत लक्ष गमले जेंवि लैयमलित गतांसु रवि पंक्ती,
 स्मरली सुरांसि तेव्हां अमूर्तार्थ्यच्युतहतासुरविपत्ती. ५५

१. लक्ष्मी, ऐश्वर्य, विजय व नीति यांस. २. पाऱ्याचा आश्रय केलेल्या कथि-
 लानें. ३. दुसऱ्यांस. ४. नाशी-पंत. ५. नाहोस करी. ६. बाजूस. ७. रथचक्र-
 रक्षक. ८. डांस. ९. अर्जुनाची धनुष्यलता ही च चवरी. १०. जार.
 ११. त्यांचे श्रम. १२. यथा संप्रहस्तगतचामरस्यायासो गरुडेऽकिंचित्करस्तथा भीष्मे
 भटायास इत्यर्थः-पंत. संपरूप चवरीचा श्रम. १३. प्रलयकाळां गळालेले. १४.
 प्राणरहित. १५. पायदळ. १६. अच्युतानें मारलेल्या अमूर्तार्थी असुरांची विपत्ति.
 * रज (धूळ) आहे पावलावर ज्याच्या अशा. (निवृत्त प्रतीच्या अशा).

वधिले सारोहं अयुत हयगज हि बुज्या महोक्ते बौने,
 बहु कडकडे परशरं जैसा अति तैलपाक घेबांनं. ५६
 विजयें भीमं हि बहुत रिपु मर्दुनि, करुनि भग्न पृतनेला,
 भीष्मापुढें शिखंडी, साधुपुढें जेवि हंतसुकृत नेला. ५७
 तो तीन बाण हाणी, भीष्म म्हणे, 'त्वां यथेष्ट हाणावें,
 आम्हीं स्त्रीपूर्वावरि शर सोडूंना च, सत्य जाणावें.' ५८
 कोपुनि म्हणे शिखंडी, 'यद्यपि तूं क्षत्रघातका रामा
 दुर्जय, तथापि मारिनि तुज याचकपारिजातकौरामा. ५९
 योद्धा वक्ता दाता ब्रह्मण्य शरण्य अजित तूं हॅरिसा,
 परि सावध हो, मारिनि तुजला मीं, वृद्ध हरिस युर्वहरिसा. ६०
 दशशंतभुजार्जुनाचें रामें, त्यांचें तुवां, तुजें आजी
 सर्व यश हराया मीं आलों तुजसीं करावया आंजी.' ६१
 भीष्म नव्हे तो शुंक, कीं ज्याचे विषयांसि मुखसुख धूती,
 न शिखंडी, आलीसे सेवाया विषयसुख सुखधू ती. ६२
 पार्थ शिखंडीस म्हणे, 'हं! शांतनवावरि प्रहार करीं;
 आहे सिद्ध वराया विजयश्री तुज धरुनि हार करीं. ६३
 हें धर्मकार्य सद्यश व्हाया सत्यप्रतिज्ञ साधुनि घे;
 मीं वारितों परांला; सुकृतीं न कवण गतिज्ञ साधु निघे?' ६४
 हें ऐकुनि तो द्याया, मत्तोरेण जेवि मृगवरा, टकर,
 कीं जाय तो कराया निधिपतिंसीं द्यूतपण वराटकर. ६५
 धृष्टद्युम्न-विराट-द्रुपद-नकुळ-ससुतजिष्णु-सहदेव,
 हे धांवले नदीजावरि, बळिवरि जेवि विष्णुसह देव. ६६

१. त्वारांसह. २. मोठी आहे कीर्ति ज्याची त्या. ३. बापानें. (भीष्मानें).
 ४. सैन्यास. ५. क्षीणपुण्य. ६. याचकांच्या कल्पवृक्षाच्या वनाला. ७. वासु-
 देवासारखा. ८. तरुण सिंहासारखा. ९. सहस्रार्जुनाचें. १०. परशुरामाचें.
 ११. युद्ध. १२. श्लोकाचमय. १३. मुखातील सुंदर ध्वनि. १४. माजलेला बोकड.
 १५. कुबेरासी. १६. कवडी आहे हातांत ज्याच्या असा.

वारी धृष्टद्युम्ना कृतधर्मा, सोमदत्ति भीमाते, ६७
 नकुळा विकर्ण, कृप सहदेवा, तैं होय फार भी माते.
 जो कांबोज सुदक्षिण तो सौमद्रासि यश न दे, वारी ६८
 सात्यकिला दुर्योधन, जैसा पूर्वगेश्वरासि देवारी.
 वारी अश्वत्थामा द्रुपदविराटांप्रति प्रतापानें, ६९
 धर्मासि द्रोण, जसा वारावा चपळ बाळ बापानें.
 हें बहु, किति वर्णावें? अत्यद्भुत एक सांगतां, परिसा;
 विजयाला दुःशासन वारी, शरभा सुदुर्जया हरिसा. ७०
 मोही युद्ध सुरांच्या, न तसे सिंधूतथ तैं विषें, मना, मीं
 सम भीष्म भीम म्हणतां, केवळ कविला दिसो विषम नामीं.
 मुनि वदले, “कां पेसा सोडूनि म्हणेल ‘इतर वरिन’ रैसा?
 सत्य धनंजय कर्में रूपें, दिसतो उगा चि वरि नरसा.” ७२
 युद्धां भीष्म म्हणे, ‘रे! धर्मा! होइल दहांत कुंत्सा हें
 भय न धरुनि वत्सा! मज कथितोपायें चि मार उत्साहें. ७३
 बहु वीरक्षय घडला, तेणें बहु जीवितासि मन विटलें.
 मेलों रणांत म्हणजे तुमचें यांचें हि सर्व ऋण फिटलें.’ ७४
 यापरि आम्हा जाणुनि धृष्टद्युम्न समस्त कटकांतें
 कथिलें ‘च्या भीष्म’ असें, मान्य न करितिल यशोर्थिभट कां तें?
 त्यांसीं करिती गुरुकृपानृपभगदत्तादि नरवरी! जैन्य,
 सुमुरमुनिस रुचों देती निर्जवोणेचा हि न रवें रौजन्य. ७६
 भीष्म गेल्लहसा, त्यांचे तुमचे हि धूतकारसे भट ते,
 हरणार्थ रक्षणार्थ, त्यजुनि तदितरार्थ, जाहले झटते. ७७

१. वानराधिपास—सुग्रीवास. २. कुंभकर्ण. ३. समुद्रांतून निघालेलें. ४.
 हारुहालविष. ५. पृथ्वी. ६. चारचौघांत. ७. निंदा. ८. सांगितलेल्या उपायानें च.
 ९. मूळ पाठ—कथिलें ‘उठा’ असें जें. १०. यशाची इच्छा करणारे वीर.
 ११. वृतराष्ट्र. १२. युद्ध. १३. नारदास. १४. आपल्या बीण्याचा. १५. ध्वनि.
 १६. क्षत्रिय. १७. ब्रूतांतील पणासारखा.